

e-ISSN 2310-323X

Ю Р И Д И Ч Н И Й Ж У Р Н А Л

ПРАВО УКРАЇНИ

Заснований у 1922 р.

Видається щомісячно
12/2024 (30.12.2024)

Передплатний індекс 74424

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 23026-12866ПР

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів медіа:
R30-03772

ISSN 1026-9932

DOI: 10.33498/louu-2024-12

Адреса редакції
вул. Загорівська, 17–21
м. Київ, 04107, Україна
тел.: +380(66) 972-39-27

Головний редактор

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
ОЛЕКСАНДР СВЯТОЦЬКИЙ

Голова Редакційної ради

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
РУСЛАН СТЕФАНЧУК

Вебсайт: <https://pravoua.com.ua/>

Імейл: editor.pravoua@gmail.com

Офіційна сторінка у мережі “Фейсбук”:

<https://www.facebook.com/pravoua.com.ua>

Юридичний журнал “Право України” внесено до:

Переліку наукових фахових видань України з юридичних спеціальностей
(наказ Міністерства освіти і науки України від 14 травня 2020 р. № 627)

Бази даних періодичних видань *Ulrichsweb (Ulrich's Periodicals Directory)* (США) (з 2002 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *EBSCO Publishing, Inc.* (США)
(Ліцензійні угоди від 16 травня 2013 р. та 1 травня 2015 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *Index Copernicus International* (Польща) (з 2014 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *HeinOnline* (США)
(Ліцензійна угода від 11 січня 2016 р.)

Бази даних періодичних видань з гуманітарних і соціальних наук *ERIH PLUS*
(*European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences*) (Норвегія) (з 2020 р.)

Засновники: Національна академія правових наук України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Видавничий Дім “Ін Юре”, Юридичне видавництво “Право України”, Юридичний портал “Ратіо Деціденді”, Інформаційні технології “Ратіо Деціденді”, Адвокатське об'єднання “Адвокатська компанія “Кайрос”

Видавець

© Юридичне видавництво “Право України”

РАДА ПОЧЕСНИХ ЧЛЕНІВ HONORIS CAUSA

Співголови Ради

Юрій Шемшученко, д. юрид. наук, проф., акад. НАН України, акад. НАПрН України; Вільям Е. Батлер (WILLIAM E. BUTLER), Doctor of Law (LL.D.), Prof., Foreign Member of NAS of Ukraine, NALS of Ukraine (USA)

Члени Ради

Вячеслав Борисов, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Анатолій Довгерт, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Микола Козюбра, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Вячеслав Комаров, к. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олександр Костенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олександр Крупчан, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Василь Нор, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Анатолій Селванов, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Василь Сіренко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАН України, акад. НАПрН України; Майдан Сулейменов, д. юрид. наук, проф., акад. НАН Республіки Казахстан; Олексій Ющик, д. юрид. наук, проф.

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Руслан Стефанчук (голова), д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олександр Святоцький (головний редактор), д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олег Посикалюк (перш. заст. головного редактора), к. юрид. наук, доц.; Тетяна Коломоєць (заст. головного редактора), д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Вікторія Резнікова (заст. головного редактора), д. юрид. наук, проф.; Наталя Антонюк, к. юрид. наук., доц.; Крістіан фон Бар (CHRISTIAN VON BAR), Dr. Dr. h.c. mult., Prof., FBA (Germany); Юрій Барабаш, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександр Батанов, д. юрид. наук, проф.; Юрій Баулін, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Бевзенко, д. юрид. наук, проф.; Ігор Бойко, д-р юрид. наук, проф.; Олександр Бростль (OLEXANDER BRÖSTL), Dr. jur., Prof. (Slovakia); Тетяна Вільчик, д. юрид. наук, проф.; Юрій Галаєвський, засл. юрист України; Марсело Галуппо (MARCELO GALUPPO), Ph.D. in Law, Prof. (Brazil); Анатолій Гетьман, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Сергій Головатий, д. юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України; Оксана Гришук, д. юрид. наук, проф.; Дмитро Гудима, к. юрид. наук., доц.; Борис Гулько, засл. юрист України; Олександр Дроздов, д. юрид. наук, проф.; Володимир Єрмоленко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Володимир Журавель, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Дмитро Задихайло, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Володимир Зубар, к. юрид. наук, доц.; Амір Ібрагім Алієв,

д. юрид. наук, проф. (Азербайджан); Оксана Каплина, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександра Кологойда, д. юрид. наук, проф.; Тетяна Комарова, д. юрид. наук, проф.; Тетяна Корнякова, д. юрид. наук, проф.; Олексій Кот, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олена Кохановська, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Станіслав Кравченко, к. юрид. наук; Василь Крат, к. юрид. наук, доц.; Олексій Кресін, д. юрид. наук, проф.; Степан Кубів, д. економ. наук, доц.; Наталя Кузнєцова, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Павло Кулинич, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Микола Кучерявенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Ірина Куян, д. юрид. наук, старш. наук. співроб.; Дмитро Лубинець, д. філософії; Дмитро Лук'янов, д. юрид. наук, доц., чл.-кор. НАПрН України; Дмитро Луспеник, к. юрид. наук., доц.; Павло Любченко, д. юрид. наук, проф.; Роман Майданик, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Сергій Максимов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександра Матвійчук, українська правозахисниця; Сергій Мінченко, д. юрид. наук, старш. наук. співроб.; Анатолій Мірошніченко, д. юрид. наук, проф.; Віра Михайленко, к. юрид. наук; Лідія Москвич, д. юрид. наук, проф.; Анатолій Музика, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Володимир Носік, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Наталя Онщенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Наталя Пархоменко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Петро Пацурківський, д. юрид. наук, проф.; Олег Первомайський, к. юрид. наук., доц.; Олександр Петришин, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Роман Петров, д. юрид. наук, проф.; Пилип Пилипенко, д. юрид. наук, проф.; Сергій Погрівний, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олег Подцерковний, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Борис Поляков, д. юрид. наук, проф.; Юрій Притика, д. юрид. наук, проф.; Сергій Рабінович, д. юрид. наук, проф.; Лариса Рогач, к. юрид. наук; Михайло Савчин, д. юрид. наук, проф.; Світлана Сєрьогіна, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександр Скрипнюк, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Ксенія Смирнова, д. юрид. наук, проф.; Михайло Смокович, д. юрид. наук; Інна Спасибо-Фатєєва, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Марина Стефанчук, д. юрид. наук; Микола Стефанчук, д. юрид. наук, доц.; Хірохіде Такікава (HiRONIDE TAKIKAWA), Prof. (Japan); Михайло Теплюк, д. юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України; Олег Ткачук, д. юрид. наук, доц.; Вячеслав Труба, д. юрид. наук, проф.; Віталій Уркевич, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Спиридон Флогатіс (SPYRIDON FLOGATIS), Ph.D. in Law, Prof. (Greece); Світлана Фурса, д. юрид. наук, проф.; Євген Харитонов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Сергій Харитонов, д. юрид. наук, проф.; Наталя Хуторян, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України;

РАДА КОЛЕКТИВНИХ ЧЛЕНІВ, ПАРТНЕРИ

Тетяна Цувіна, д. юрид. наук, доц.; Олександр Чирич (OLEKSANDR CIRIC), Doctor of Law, Prof. (Serbia); Валерій Шепітько, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Михайло Шумило, д. юрид. наук, старш. наук. співроб.; Оксана Щербанюк, д. юрид. наук, проф.; Ячіко Ямада (YACHIKO YAMADA), Prof. (Japan); Олександра Яновська, д. юрид. наук, проф.

РАДА КОЛЕКТИВНИХ ЧЛЕНІВ

Національна академія правових наук України; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; Дніпровський державний університет внутрішніх справ; Донецький національний університет імені Василя Стуса; Національний університет “Кієво-Могилянська академія”; Національний університет “Острозька академія”; НТУУ “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”; Одеський державний університет внутрішніх справ; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; Ужгородський національний університет; Харківський національний університет внутрішніх справ; Юридична фірма “Юрлайн”.

ЗМІСТ

Актуальна тема номера:
“ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ:
проблемні аспекти і нові підходи”

ІГОР БОЙКО Вступ до актуальної теми Питання концепції наукової доктрини Української державності.	9
ІВАН ТЕРЛЮК Кіммерійці як перші відомі носії державності на території сучасної України	18
ЮРІЙ ОЛІЙНИК Скіфська держава та її місце в історії українського державотворення (VII–III ст. до н. е.)	32
ІГОР БОЙКО, ІВАН КОВАЛЬЧУК, ОКСАНА ЗАЯЦЬ Джерела права Скіфської держави та їх значення для розвитку державотворчих процесів на території України	50
ОЛЕКСАНДР ГАВРИЛЕНКО Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я та їх вплив на майбутні державотворчі процеси на території України	66
ІВАННА МАЦЕЛЮХ Боспорське царство та його вплив на становлення української державності	85

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА І ОБОРОНА

ЯРОСЛАВ ШЕВЧУК Превенція радикалізації та насильницького екстремізму як інструмент запобігання тероризму: європейський досвід і шляхи його імплементації в Україні	95
---	----

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

ОЛЕКСАНДР ДРОЗДОВ, ОЛЕНА ДРОЗДОВА, ВОЛОДИМИР КОВТУН Презумпція невинуватості як аксіологічний і нормативний феномен: концептуальний аналіз європейської прецедентної практики	115
---	-----

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ

ЛЮДМИЛА БІЛЕЦЬКА Поняття судового прецеденту в українській правовій доктрині.	148
--	-----

ПРАВО УКРАЇНИ • 2024 • № 12 • 5-6

ЗМІСТ

ПЕРСОНАЛІЇ

Олексій Кресін
Славний ювілей Вільяма Батлера 158

ДОКТРИНА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Виклики та загрози, які постали перед українською державністю,
зумовили потребу посилити протидію російській агресивній
державній політиці щодо України 161

Систематичний покажчик статей і матеріалів,
надрукованих у журналі в 2024 р. 165

www.pravolia.com.ua

Актуальна тема наступного номера:
“ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ:
проблемні аспекти і нові підходи (продовження)”

ПРАВО

TABLE OF CONTENTS

Central Topic of the Issue:
“ORIGINS OF UKRAINIAN STATEHOOD:
Complicated Aspects and Modern Approaches”

IHOR BOIKO Introduction to the Central Topic The issue of concept of scientific doctrine of Ukrainian statehood.....	9
IVAN TERLYUK Cimmerians as the First Known Bearers of Statehood on the Territory of Modern Ukraine	18
YURI OLIINYK Scythian State and its Place in the History of Ukrainian State-Building (VII–III Centuries BC).....	32
IHOR BOIKO, IVAN KOVALCHUK, OKSANA ZAYATS Sources of the Law of the Scythian State and Their Significance for the Development of State-Forming Processes on The Territory of Ukraine	50
OLEKSANDR HAVRYLENKO Democratic Traditions of the Ancient Polissias of the Northern Black Sea and Their Influence on Future State-Forming Processes on the Territory of Ukraine.....	66
IVANNA MATSELIUKH The Bosporan Kingdom and its Influence on the Formation of Ukrainian Statehood	85
NATIONAL SECURITY AND DEFENCE	
YAROSLAV SHEVCHUK Prevention of Radicalization and Violent Extremism as Tool to Prevent Terrorism: European Experience and Ways of its Implementation in Ukraine.....	95
CRIMINAL PROCESS	
OLEKSANDR DROZDOV, OLENA DROZDOVA, VOLODYMYR KOVTUN The Presumption of Innocence as an Axiological and Normative Phenomenon: a Conceptual Analysis of European Case Law	115
REFORMS OF JUSTICE	
LIUDMYLA BILETSKA The Concept of Judicial Precedent in the Ukrainian Legal Doctrine.....	148

TABLE OF CONTENTS

PERSONALITIES

OLEKSIY KRESIN
William Butler’s Glorious Anniversary 158

DOCTRINE IN CASE LAW

The Challenges and Threats That Have Faced Ukrainian
Statehood Have led to the Need to Strengthen counteraction
to Russia’s Aggressive State Policy Towards Ukraine..... 161

SYSTEMATIC INDEX OF ARTICLES AND MATERIALS PUBLISHED
IN THE JOURNAL IN 2024 165

www.pravolia.com.ua

Central Topic of the Next Issue:
“ORIGINS OF UKRAINIAN STATEHOOD:
Complicated Aspects and Modern Approaches (Continuation)”

ПРАВО

Актуальна тема номера:
“ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ:
проблемні аспекти і нові підходи”

Вступ до актуальної теми

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави,
права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка

DOI: 10.33498/Юшн-2024-12-009

ПИТАННЯ КОНЦЕПЦІЇ НАУКОВОЇ ДОКТРИНИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Повномасштабна війна Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р. і триває до сьогодні, зумовила кардинальні зміни в усіх сферах суспільного та державного життя. Російська збройна агресія проти України супроводжується активною інформаційною кампанією, спрямованою на привласнення Росією української історії, провокування ворожнечі в українському суспільстві та ін. Російська пропагандистська машина намагається виправдати вторгнення до суверенної Української держави, дискредитувати її на міжнародній арені та маніпулювати свідомістю і своїх громадян, і світового співтовариства.

Антиукраїнська інформаційна війна ведеться ще з часів існування Російської імперії та Радянського Союзу. Імперська історіографія цих держав стверджувала, що в первісні часи на території сучасної України не існувало ні держави, ні права, що умови для їх виникнення склалися пізніше – з появою приватної власності й диференціацією суспільства. За часів Радянського Союзу у вищих навчальних закладах України вивчали історію держави та права СРСР, у якій основну увагу приділяли проблемам утворення СРСР, становлення радянської влади в Україні, тобто з грудня 1917 р. і далі. Про розвиток української державності замовчувалось.

Вважалося, що Україна до радянських часів ніколи не мала своєї державності, власного права і взагалі не було українського народу. У цьому аспекті радянська ідеологія, політична й історична наука взяли за основу політику державно-шовіністичних кіл царської Росії, які намагалися ліквідувати українські мову, історію, культуру, саму українську націю, а українців

© Ігор Бойко, 2024

вважали “малоросами”, відгалуженням російського народу, тобто етносом другорядним, який не має історичних державно-правових традицій, отже, права на самостійне існування. До речі, такі самі ідеї пропагують сучасні російські ідеологи, які безпідставно заперечують існування Української держави і українців як окремої європейської нації.

Російська інформаційна агресія становить загрозу національній безпеці України, оскільки спрямована на дестабілізацію внутрішньополітичної ситуації в державі, провокування розколу в українському суспільстві, а також дискредитацію незалежності України та її євроінтеграційного курсу. Зазначена ситуація зумовлює необхідність здійснення Україною активної інформаційної державної політики з метою реалізації та захисту національних інтересів у історичній сфері та цілісної державної політики, спрямованої на відновлення, збереження і захист національної пам'яті та Української держави. Захист національних інтересів і національної безпеки є обов'язком Української держави та кожного українця, що забезпечує їй легітимність та спадкоємність поколінь.

У сучасних реаліях перед українськими науковцями постало важливе і відповідальне завдання – рішуче й послідовно протистояти ворожим фальсифікаціям національної історії, розвінчувати російські імперські міфи, аргументовано показувати волелюбність українського народу, його споконвічні прагнення і боротьбу за право на свою державу, право, культуру тощо. Тому необхідно розкривати історичну правду, доносити її до широкої громадськості з метою вироблення імунітету проти антиукраїнської і антидержавної пропаганди наших ворогів.

Сьогодні історія є потужним чинником інформаційної війни, яка передувала відкритій агресії Росії проти України, й супроводжує її натепер. Україні потрібна правдива історія, базована на авторитетних історичних джерелах. Без правдивої історії досягти перемоги в нинішній війні за національну ідентичність складно. Тому вивчення історії української державності має особливо важливе значення. Перифразовуючи відомий німецький вислів, який особливо актуальний для нас сьогодні, – “війну виграє вчитель історії”¹. Образно кажучи, від вчителя історії, від того, які історичні знання здобувають наші учні, пізніше – студенти і громадяни України, як вони усвідомлюють історію своєї держави, залежить багато, і щонайважливіше – формується усвідомлена патріотична та державницька позиція у цій довготривалій

¹ Йдеться про вислів “Der preussische Schulmeister hat die Schlacht bei Sadowa gewonnen” (“Прусський учитель виграв битву під Садовою”), що є трансформацією виразу Оскара Пешеля (1826–1875), професора географії в Лейпцигу, який у статті в журналі “Ausland” (“Die Lehren der jüngsten Kriegsgeschichte”, № 29 за 1866 р.) писав: “Ми тільки що сказали, що навіть державна освіта вирішує результат воєн: тепер ми хочемо показати, що коли прусси перемогли австрійців, це була перемога пруських учителів над австрійськими учителями. <...> Набагато важливіше викладання історичних наук <...>”. Див.: Georg Büchmann, *Geflügelte Worte: Der Citatenschatz des deutschen Volkes* (Fortgesetzt von Walter Robertornow, Neunzehnte vermehrte und verbesserte Auflage, Haude & Spener'sche Buchhandlung (F. Weidling) 1898) 552; Oskar Peschel, ‘Die Lehren der jüngsten Kriegsgeschichte’ [1866] 29 Das Ausland: Wochenschrift für Länderu. Völkerkunde 695.

війні, яку століттями веде Росія проти України. Тому ці питання сьогодні особливо гострі й актуальні. У зв'язку з цим важливим завданням українських істориків права є поглиблене вивчення та переосмислення багатовікової історії української державності, вивчення досвіду боротьби українців за свою державу.

Особливе завдання покладається на науку історії держави і права України, що має властивість виявляти стійкі тенденції вивчення розвитку державно-правових традицій на українських землях, змістом яких було й залишається відображення їхньої історії з позиції українського державознавства. Значний інтерес у цьому сенсі становить науковий аналіз витоків, етапів становлення та розвитку української державності, що дає змогу глибше зрозуміти специфіку та закономірності державно-правового розвитку українського народу, відновити систему державно-правових відносин, що характеризують самобутність державно-правової системи України, показати тяглість української історичної державно-правової традиції та забезпечити наступність розвитку національної держави і права, які мають власне історичне коріння.

Серед тенденцій розвитку сучасної науки історії держави і права України провідною є формування історико-правової доктрини української державності як системи принципів, уявлень, поглядів щодо витоків, етапів становлення та розвитку української державності. Історико-правова доктрина української державності – це зумовлена духовним і інтелектуальним розвитком української нації (народу), станом моральності та політико-правовою культурою українського суспільства цілісна система принципів, поглядів, уявлень, ідей і концепцій щодо зародження, становлення та розвитку української державності, а також обґрунтування права української нації на створення національної держави, які виступають теоретичним стрижнем та концептуальною основою державотворення в Україні².

Важливою складовою історико-правової доктрини української державності є визнання права української нації на створення національної держави, адже сучасна Українська держава і стала результатом багатовікової боротьби народу за право мати свою національну державу. У періодизації історії Української держави можна виділити такі періоди становлення і розвитку державно-правової традиції. Перший період – Антська держава, київська княжа держава – Україна-Русь, Галицько-Волинська держава. Сімсотлітній період існування Держави антів, Києво-Руської держави – України-Руси та Галицько-Волинської держави став могутнім фундаментом становлення української держави, а також основою для духовного і державницького відродження народу у XVI–XVIII ст. Другий період – Козацько-Гетьманська держава, яка залишила у спадщину українському народові величезні державницькі традиції і досягнення, зокрема, й у галузі права, які стали рушієм

² Актуальна тема номера: “Історико-правова доктрина української державності” [2020] 1 Право України 11–281 <https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2020_1> (дата звернення 30.12.2024).

відродження національної державницької ідеї у ХІХ і ХХ ст. Як і за часів Козаччини, політичні діячі спиралися на традиції Київської Русі й Галицько-Волинської держави, так і в новітній історії ХІХ–ХХ ст. Гетьманщина стає основою нового державницького відродження. Усвідомлення спадкоємності державницького життя давало новому поколінню українських політичних діячів упевненість у правоті своїх державницьких прагнень. Третій період – УНР за Центральної Ради, Українська Держава за П. Скоропадського, УНР за Директорії та ЗУНР. Четвертий – Карпатська Україна (1939 р.), Українська держава (1941 р.). П'ятий – соціалістична квазідержава та союзна республіка у складі СРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (до 30 січня 1937 р. – Українська Соціалістична Радянська Республіка). Шостий – сучасна Українська держава.

На жаль, були періоди, коли територію української держави захоплювали агресивні сусіди, які мали свої плани та інтереси щодо українських земель. Українці, перебуваючи у цих складних умовах, вистояли, зберегли свою національну ідентичність і волелюбність, завжди прагнули мати свою державу, а в часи її відсутності піднімалися на боротьбу за її відродження. Українська державність ніколи не переривалася. Ідея української державності існувала в думках, культурі, праві, пам'яті українського народу, яка передавалася від покоління до покоління. Українці як волелюбна європейська нація завжди піднімалися на національно-визвольну боротьбу, метою якої було відродження національної держави. Завдяки цьому українська держава відродилася у 1649, 1917, 1939, 1941, 1991 рр.

Стратегічне завдання сучасної української історико-правової науки полягає в поглибленні знань про витоки та історичні етапи, досягнення й прорахунки українського державотворення. Як наслідок – отримані знання і сформульовані висновки покликані відіграти важливу роль у сучасному державотворенні, позаяк вони збагачують історичним досвідом та історичними уроками сучасних політиків, державних і громадських діячів, українське суспільством загалом. Ґрунтовне вивчення та узагальнення історії української державності має надзвичайно важливе значення як для самоідентичності кожного українця, так і для консолідації українського народу задля перемоги України. У цьому аспекті базовою, фундаментальною убачається потреба мати глибокі знання про початки та історичні етапи розвитку української державності.

Особливе значення в цьому контексті має історико-правовий і теоретико-правовий аналіз сутності української державності. Поняття і зміст державності є значно ширшим порівняно з поняттям і змістом «держава». Державність – це тривалий і складний процес боротьби української нації як корінної, титульної за право створити національну державу. Державність має своїм результатом створення держави як підсумок розвитку української нації. Державність є своєрідним фундаментом, корінням держави, а остання, своєю чергою, є однією зі складових – своєрідним підсумком державності.

Історія української державності є одним із важливих атрибутів сучасної держави, її суверенності та ідентичності. Модель держави умовно тоді цілісна, коли, крім крони дерева, відображено і його коріння. Історичні знання про українську державу сприяють формуванню національної свідомості та патріотизму як важливого суспільного і морального принципу, що характеризує ставлення людей до своєї Батьківщини. Патріотизм виявляється у певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що загалом називається любов'ю до своєї Батьківщини.

Патріотизм як одне з найглибших почуттів формувався століттями і тисячоліттями розвитку української нації. Це діяльне ставлення до Батьківщини, яке спирається на природний зв'язок людини з Батьківщиною і віддзеркалює національну гордість і любов до неї, громадянську відповідальність за її долю. Це проявляється в творчій праці, у зміцненні та захисті своєї державності, територіальної цілісності та недоторканності.

Патріотизм необхідно виховувати з дитинства, особливо в період формування особистості. Завдяки вивченню історії української державності сучасному поколінню українців необхідно зрозуміти, що природний зв'язок з Батьківщиною проявляється як почуття та обов'язок, що виникає об'єктивно, без цілеспрямованого ідеологічного впливу і змістовно містить турботу про інтереси та історичну долю держави і готовність заради неї до самопожертви. Патріотизм – це також вірність Батьківщині, що веде боротьбу з ворогом, окупантом; гордість за соціальні та культурні досягнення своєї держави; співчуття до страждання народу й негативне ставлення до соціальних вад суспільства; повага до історичного минулого Батьківщини і успадкованих від нього традицій; прив'язаність до місця проживання (села, міста, області, держави загалом).

Як свідчить багатовіковий досвід українського державотворення, почуття патріотизму, національної гордості виникають також на ґрунті досягнень та успіхів у національному житті. З ідеєю патріотизму тісно пов'язані ідеї національного відродження та національної державності. Єдиною основою, життєдайною їх силою є насамперед зростання національної свідомості, відчуття великої прив'язаності людей до своєї Батьківщини, мови, історії, традицій, звичаїв.

Одним із найбільш пріоритетних завдань сучасних історико-правових досліджень українських вчених є об'єктивне, комплексне й усебічне вивчення витоків, етапів становлення та розвитку української державності. У цьому контексті зазначимо, що за роки державної незалежності України з'явилося чимало наукових праць, у яких вчені історію української державності розглядали комплексно – від перших державних утворень до сучасної Української держави.

Однак історики, правники не ставили собі за конкретну мету докладно проаналізувати найдавніший етап історії державотворення на території України, пов'язаний з виникненням і розвитком таких державних утво-

рень, як Кіммерія, Скифська держава, античні міста-держави Північного Причорномор'я, Боспорське царство, Готське королівство, Держава антів, Києво-Руська держава, Галицько-Волинська держава та ін. Цей важливий аспект державотворчих процесів, на жаль, не набув належного докладного розгляду, і тому висвітлений фрагментарно. Тому, на нашу думку, існує нагальна потреба більш докладного й системного об'єктивного аналізу процесу зародження, розвитку й занепаду перших державних утворень на території сучасної України, які не всі були етнічно українськими, але мали прогресивний вплив на процеси українського державотворення, що відбувалися в наступний період – у часи формування української державності.

Як засвідчують наукові дослідження, перші державні утворення на території України позитивно вплинули на зародження, становлення і розвиток української державності. Однак, на жаль, деякі історики, спираючись на марксистсько-ленінську концепцію, відносили витoki української державності до часів Києво-Руської держави. Проте більшість сучасних українських вчених убачають корені української державності в набагато давніший історичний період. Висвітлення саме цієї наукової проблеми є метою запропонованої актуальної теми.

Сучасна Україна – це одна з найдавніших європейських держав з понад тисячолітньою історією. Більшість сучасних українських істориків та істориків права вважають, що Україна є історичною, геополітичною і культурною складовою європейської цивілізації. Аналогічної позиції дотримується Міністерство освіти і науки України у відповідних нормативно-правових актах щодо вивчення витоків історії української державності. У сучасних шкільних підручниках з історії України за 7 клас, у підручниках з історії України для студентів вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації зазначається, що українська державність має понад тисячолітню тяглість, а її еволюція відбувалася в рiчизі загальної європейської історії. Свідченням цього є згадка в Акті проголошення незалежності України про продовження тисячолітньої традиції державотворення в Україні. Крім цього, Верховна Рада України, ухвалюючи Конституцію України³ 1996 р., спиралася на багатотомову історію українського державотворення, що є також визнанням факту наявності в Україні власного досвіду державно-правового розвитку. Це ще у 1903 р. на високому науковому рівні виснував видатний український історик світової слави М. Грушевський у своїй ґрунтовній науковій праці “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства”⁴.

Україна належить до кола найбагатших на різноманітні пам'ятки археології країн Європи, що свідчить про багатогранну історію регіону в далекому минулому. Відомий український історик Л. Залізняк справедливо зазна-

³ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 30.12.2024).

⁴ М. Грушевський, “Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства” [1904] 1 Статті по славяноведенію 298–304 <<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/16514/file.pdf>> (дата звернення 30.12.2024).

чає, що з давніх-давен територією України із середземноморського півдня на лісову північ поширювалися різноманітні новації, а з Азії степовим коридором в Європу просувалися войовничі орди кочових степовиків. Сотні стародавніх народів проживали на українських землях до появи тут власне українців. Вони залишили після себе не лише численні німі археологічні свідчення – стоянки, селища, кургани, а й безцінні культурні надбання, що пізніше вплинули на формування української етнокультури⁵.

Україна має цікаву та пізнавальну історію, яка бере свій початок з появи перших людей на її території. Первісна людина на території сучасної України вперше з’явилася у ранньому палеоліті – близько 1 млн років тому. На думку археологів, найвірогідніше, найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Найдавніші стоянки первісних людей на території України знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївки (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина) та ін. Усього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту. З епохою заліза пов’язана поява перших державних утворень на території України, зокрема, серед кочових народів Півдня. Першими на шлях державотворення у I тис. до н. е. вступили кочові племена у степових регіонах Північного Причорномор’я (на території сучасної Південної та Південно-Східної України та частково Криму) – кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни. Демократичні традиції та досвід державного життя на ці території принесли греки-переселенці, що в VII–V ст. до н. е. заснували міста-держави (поліси) – Тіру, Ольвію, Херсонес, Пантікапей та ін.

Сучасні українські історики справедливо відзначають про значний вплив перших державних утворень на території України на становлення і розвиток української державності. Так, І. Гирич, доктор історичних наук, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України наголошує, що

державність треба вести з того часу, коли з’явилися державні утворення на території України. І це не час хрещення Русі, а принаймні на 1000 років раніше. Треба включати у хронологію державності грецькі колонії на півдні України, скіфів, кочовиків – всі утворення, що мали ознаки державності⁶.

Сучасні українські історики справедливо стверджують про те, українці мають повне право претендувати на історичний спадок усіх державних утворень, що існували на території України від доби кіммерійців, Скіфського царства і давньогрецької колонізації. Низку слухних міркувань щодо цього українські історики висловили під час круглого столу “Українська незалеж-

⁵ Л. Залізник, *Стародавня історія України* (2-ге вид. доповн., Темпора 2019) 7.

⁶ Антон Печерський, ‘Починати історію державності в Україні слід з античності – експерти’ (АрміяInform, 30 серпня 2022) <<https://armyinform.com.ua/2022/08/30/pochynaty-istoriyu-derzhavnosti-v-ukrayini-slid-z-antychnosti-eksperty>> (дата звернення 30.12.2024).

Ігор Бойко

ність і державність: історія та перспективи”, який відбувся 30 серпня 2022 р. в АрміяInform.

Науковці обґрунтовано наголошують, що саме Україна має найбільше прав претендувати на історичний спадок усіх державних утворень на власній території. Тож якщо витоки української державності необхідно виводити від доби Києво-Руської держави, то історія державності в Україні значно давніша. Українські історики наголошують, що перші держави на території України виникли не пізніше, ніж у VI–V ст. до н. е. Це славнозвісні давньогрецькі поліси на території Кримського півострова і материкової України та знамените Скіфське царство⁷.

Наукові праці давніх і сучасних українських істориків переконливо свідчать про те, що процеси виникнення, становлення й розвитку української державності були закономірним наслідком формування українського народу, його тривалих пошуків, наполегливих змагань і напруженої боротьби за свою свободу і державну незалежність. Аналіз різноманітних наукових концепцій історичного розвитку України (державницької, народницької, національно-державницької та ін.) переконує, що чітко визначених, конкретних хронологічних меж генезису української державності, які в сучасних умовах вважалися б загально визначеними, в українській історіографії досі не визначено. Новітні наукові праці з історії української державності засвідчують, що “хронологічні коливання” дослідників при розгляді цієї надзвичайно важливої наукової проблеми залишаються доволі відчутними (нерідко відмінність у судженнях авторів сягає навіть кількох століть). Вважаємо, що початки української державності потребують всебічного й глибокого вивчення, осмислення та узагальнення.

Що дає нам з’ясування витоків, етапів становлення та розвитку української державності? Насамперед усвідомлення і розуміння того, що українському народу належить досконало знати своє походження, своє коріння та витоки національної державності. Бо “хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не вартий пошани”. Знаний український історик і відомий державний діяч початку ХХ ст. Михайло Грушевський справедливо наголошував: “Завдяки історичній пам’яті людина стає особистістю, народ – нацією, країна – державою. Вся наша надія – в нас, вся сила – в народі”. Тому завдяки поглибленому вивченню історії національного державотворення, її переосмисленню можна пришвидшити процеси консолідації українського народу, а відтак вирішити багато нагальних проблем. Сьогодні важливо усвідомити, що національна історія є дієвим інструментом згуртування українського суспільства, вагомим засобом зміцнення державної єдності України, її незалежності та

www.pravoua.com.ua

⁷ Євген Букет, “Українська незалежність і державність: історія та перспективи” – в АрміяInform відбувся круглий стіл’ (АрміяInform, 18 серпня 2022) <<https://armyinform.com.ua/2022/08/18/ukrayinska-nezalezhnist-i-derzhavnist-istoriya-ta-perspektivy-v-armiyainform-vidbuvsya-kruglyj-stil>> (дата звернення 30.12.2024).

національної безпеки. Ґрунтовне вивчення й узагальнення багатовікового досвіду національного державотворення має надзвичайне значення як для самоідентичності кожного українця, так і для єдності українського народу заради утвердження України як демократичної та правової держави.

Вивчення історії української державності має важливе значення для врахування історичних уроків, позитивного і негативного державотворчого досвіду, адже історію не даремно називають найкращою вчителькою і вихователькою у житті. Знання історії української державності пробуджує в нас національну гідність, формує нашу духовність, культуру, що потрібно особливо зберігати й передавати своїм дітям, молоді через освіту та виховання. Якщо говоримо про виховання свідомого громадянина й патріота власної держави, то знання національної історії є фундаментом. Без розуміння історії ми не усвідомимо реальних мотивів російської агресії проти України. Зневажливе ставлення до історії, а в кращому разі – недооцінка і незрозуміння її важливості, тим паче тепер, є дуже серйозною помилкою. У чому ж суть нашої історії? Чи не найкраще сказав про нашу історію французький мислитель Вольтер: “Україна завжди прагнула до волі!”. У цих словах відображена сутність нашої історії, її відмінність від історії Росії.

Вивчення історії української державності сприяє формуванню відповідального громадянина України, державотворця, свідомого патріота своєї держави. Для цього потрібне чітке свідоме й відповідальне самопізнання. Сьогодні важливо проговорити в суспільстві, з’ясувати й такі принципи питання: чому, особливо на вирішальних етапах української історії, спостерігалися такі негативні явища, як відсутність національної єдності, схильність до завищеної самооцінки окремих державних діячів, себелюбство, недотримання слова, безглузда поступливість ворогам і нетерпимість до соратників, якщо вони були іншої думки про спосіб досягнення спільної мети, суперечливість політичних орієнтацій суб’єктів влади та різних соціальних груп, незрозуміння глибини подій, що відбуваються, тенденція до взаємної боротьби, надмірна емоційність, уразливість, популізм, повторення помилок, допущених у попередні періоди боротьби за Українську державу та ін. І нарешті – чому маємо забагато прикладів національної зради, чому сьогодні є випадки колабораціонізму? Переосмислюючи ці риси, важливо зрозуміти їхнє походження, а зрозумівши, позбутися цих рис, бо лише в них – причина того, що легендарно сміливий і кмітливий народ, попри всі свої славні звитяги, так часто виявлявся неспроможним закріпити перемогу і розбудувати власну державу. Попри деякі наші недоліки, ми, українці, зберігаємо тяглість до свободи, справедливості, демократії, маємо глибоку релігійність, душевну щедрість, зберігаємо національні традиції. Сьогодні важливо розвивати національну єдність, підтримувати одне одного, долати разом усі випробування, які випали на нашу долю, пам’ятати, що сила духу, свідомий патріотизм, оптимізм і здатність знаходити спільну мову роблять український народ сильним та незламним.

Іван Терлюк

доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0900-4388>
i.terlyuk2406@gmail.com

УДК 340.12(367)

КІММЕРІЙЦІ ЯК ПЕРШІ ВІДОМІ НОСІЇ ДЕРЖАВНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. Досліджується феномен киммерійців як перших носіїв державності на території сучасної України. Актуальність теми зумовлена недостатнім висвітленням їхньої ролі у формуванні раннях державних утворень, що відбувалося в умовах обмеженості письмових джерел і необхідності глибокого аналізу археологічних матеріалів. Проблема також обтяжується складністю реконструкції їхньої соціальної структури, економічної діяльності та політичної організації через фрагментарність історичних даних.

Дослідження киммерійців є важливим для розуміння історичних процесів, що відбувалися на українських землях. Воно дає змогу простежити витоки української державності, яка має глибокі корені в історії, виявити елементи формування національної ідентичності та підтвердити безперервність культурного розвитку регіону. Крім того, вивчення киммерійської спадщини слугує спростуванню історичних фальсифікацій, які заперечують державницькі традиції українського народу, що є особливо актуальним у контексті сучасних геополітичних викликів.

Метою статті є привертання уваги до ролі киммерійців у процесі становлення раннях політичних структур на території сучасної України. Завдання охоплюють аналіз походження киммерійців, вивчення їхнього способу життя, географії проживання, соціальної структури та політичної організації. Особливий акцент зроблено на дослідженні феномену киммерійської державності, яка перебувала на етапі протодержавного розвитку.

Методологічну основу дослідження становлять історико-порівняльний метод, що уможливило встановити зв'язок між археологічними знахідками та письмовими джерелами, а також джерелознавчий аналіз античних і асирійських свідчень про киммерійців. Такий підхід сприяв комплексному аналізу історичних, соціальних та політичних аспектів їхнього життя.

У статті простежено елементи соціальної структури киммерійців, що охоплювала царів, військову знать, старійшин, общинників і рабів. Військова організація киммерійців відзначалася високим рівнем розвитку завдяки використанню кінноти та залізної зброї, що забезпечувало успішні військові походи та поширення впливу на значні території. Економічна діяльність базувалася на скотарстві, зокрема конярстві, хоча серед киммерійців були й землеробські племена.

Особлива увага приділена вивченню політичної організації киммерійців. Висловлено припущення, що їхній устрій мав риси протодержавного утворення – політичної структури, яка мала окремі елементи державності, але ще не досягла високого рівня стабільності та розвиненості. Киммерійці взаємодіяли з передовими цивілізаціями Передньої Азії, що відобразалося у війнах, торгівлі та культурних контактах, які впливали на їхній розвиток.

У підсумку зроблено висновок, що киммерійці відігравали значну роль у формуванні історичного та культурного простору на території сучасної України. Їхній приклад демонструє ранні форми політичної організації, що заклали підґрунтя для розвитку української державності та етнокультурної ідентичності. Вивчення їхньої спадщини є важливим не лише для розуміння витоків української історії, а й для зміцнення національної свідомості та протидії фальсифікації історичних фактів.

Попри значний внесок українських і зарубіжних дослідників, чимало питань, пов'язаних із киммерійцями, залишаються недостатньо вивченими. Тож є перспективи для наступних досліджень, зокрема у сфері історії держави і права України.

Ключові слова: киммерійці; державність; протодержава; Україна; Північне Причорномор'я; кочівники; ранньодержавні утворення.

Історія формування української державності є складним і тривалим процесом, який розпочинається задовго до появи пращурів слов'ян (I тис. н. е.). У межах території сучасної України впродовж тисячоліть існували різноманітні етнічно й культурно неоднорідні суспільства. Ці спільноти творили генетично споріднені традиції, які впливали на спосіб життя, культуру та суспільну організацію. Припускаємо, що контакти з протослов'янськими племенами, хоча й опосередковані, могли відігравати певну роль у державотворчих процесах цього періоду. Різноманітні народи, що мешкали на цих теренах, безсумнівно, вплинули на формування етнофону та генофону сучасного українського народу.

Одним із перших історичних народів, що зробив вагомий внесок у становлення державності на території сучасної України, були киммерійці (або *кімерійці* чи *кімери*). Їхнє дослідження важливе не лише для реконструкції минулого, а й для усвідомлення сучасних викликів, пов'язаних із фальсифікацією історії України.

Відомо, що російська військова агресія супроводжується пропагандою, яка заперечує українську державність та національну ідентичність. У цьому контексті вивчення киммерійців дає змогу підтвердити, що українці є народом із глибокими державницькими традиціями, які сягають раннього залізного віку. Киммерійці створили перше відоме державне утворення на землях сучасної України у той час, коли на території сучасної російської держави ще не було жодних ознак державності. Спадщина киммерійців вплинула на подальший розвиток регіональних цивілізацій, зокрема скіфів і сарматів, та, головне, підтверджує безперервність культурного розвитку на українських землях.

Вивчення киммерійців є ключовим для розуміння тих історичних процесів, що сприяли формуванню української державності, а також для глибшого усвідомлення національної ідентичності. Аналіз культурних і соціальних структур киммерійців дає змогу краще зрозуміти коріння української державності та унікальність її еволюції. З цього погляду, дослідження киммерійців допомагає не лише реконструювати історію, а й формувати сучасне розуміння українського народу як спадкоємця тисячолітньої традиції державотворення.

Досліджування історії кіммерійців, особливо в контексті території сучасної України, має значну, хоча й фрагментарну, історіографію. Найважливішу роль у вивченні цього народу відіграють археологічні джерела, серед яких переважають артефакти, пов'язані з матеріальною культурою.

Ключовими свідченнями кіммерійської присутності на теренах Північного Причорномор'я є кургани та поховання, де знайдено численні зразки зброї, прикрас і кераміки. Особливе місце займають кам'яні стели (баби), що відображають елементи матеріальної культури та художнього вираження кіммерійців. Реконструювати побут кіммерійців уможлиблюють характерні товстостінні горщики, келихи та черпаки, прикрашені наліпними валиками й канелюрами, які виявлено під час розкопок.

Водночас археологічні джерела мають обмежені можливості для відтворення суспільно-політичних процесів кіммерійців. Їхня інформативність щодо соціальних і політичних відносин є опосередкованою й поступається значенню письмових джерел. Це ускладнює розуміння особливостей політичної організації та соціальної структури кіммерійського суспільства.

Письмові свідчення про кіммерійців сягають античної доби й містяться в роботах таких авторів, як Гомер, Геродот і Страбон. У "Одіссей" Гомер згадує кіммерійців як народ, що мешкає на межі світу. Геродот у своїй "Історії" подає чи не найдокладніші описи кіммерійців, зокрема їхні переселення, спосіб життя та взаємодію з іншими народами. Страбон у "Географії" розглядає питання їхнього розташування.

Додаткову інформацію про кіммерійців містять асирійські клинописні таблички, датовані часами правління Саргона II, Сенахеріба та Ашурбаніпала. У них народ "Gimirrai" згадується в контексті торгівель і взаємодії з Ассирією¹. Біблійні тексти, зокрема книга Буття у Старому Завіті, також згадують народ "Гомер", який деякі дослідники ототожнюють із кіммерійцями².

Через обмеженість і фрагментарність археологічних і письмових джерел реконструкція історії кіммерійців у Південно-Східній Європі значною мірою базується на апріорних припущеннях. Тому слід мати на увазі, що точні дані щодо їхнього походження, буття та соціальних процесів досі залишаються дискусійними.

Незважаючи на ці труднощі, дослідження кіммерійців завжди викликало інтерес у науковців. Так, відомий український історик і археолог Л. Залізняк приділяв увагу питанням етногенезу та розселення кіммерійців, аналізуючи археологічні й письмові джерела³. О. Могилів зосереджувався на військовій політиці та спадщині цього народу⁴, а В. Кононенко вивчав особливості дер-

¹ С Наливайко, *Етнічна історія Давньої України* (Євшан-зілля 2007) 151.

² Г Водяк, 'Кіммерійці' (Етногенез 01.10.2020) <<https://etnogenez.org/cimmerians>> (дата звернення 17.12.2024).

³ Л Залізняк, *Стародавня історія України* (Темпора 2012) 282–287.

⁴ О Могилів, 'Кіммерійці: військова політика та спадщина' (Локальна історія, 20 травня 2024) <<https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/kimeriitsi-viiskova-politika-ta-spadshchina-oleksandr-mogilov>> (дата звернення 17.12.2024).

жавно-правового розвитку кочових народів Півдня України, зокрема кіммерійців, визначаючи загальні риси їхніх протодержавних утворень⁵.

Серед зарубіжних дослідників варто згадати німецького історика К. Мюленхоффа, який одним із перших зацікавився історією кіммерійців, запропонувавши гіпотези щодо їхньої батьківщини⁶. Французький історик Р. Лабат і американський археолог Д. Ентоні також зробили значний внесок у вивчення кіммерійців. Ентоні, зокрема, розглядає їхню роль у поширенні культурних і технологічних інновацій у близькосхідному регіоні.

Поєднання письмових і археологічних джерел, а також дослідження як українських, так і зарубіжних науковців, створюють базис для вивчення історії та культури кіммерійців. Водночас багато аспектів їхнього життя залишаються недостатньо дослідженими, що відкриває перспективи для нових наукових розвідок.

Мета дослідження полягає у приверненні уваги до зазначеної у заголовку проблеми як важливого аспекту вивчення витоків української державності та формування національної ідентичності. Завдання охоплюють аналіз появи, походження, географії проживання кіммерійців та, головне, дослідження їхньої державності. Особливу увагу зосереджено на вивченні політичної організації кіммерійців, особливостей їхнього способу життя, соціальної структури та економічної діяльності.

Для зручності тексту спробуємо структурувати його відповідно до мети та завдань дослідження.

Кіммерійці на території Північного Причорномор'я: дискусії щодо хронології та витоків

Кіммерійці вважаються першим народом, який з'явився на півдні сучасної України з початком залізного віку, на межі II та I тисячоліття до н. е. Водночас існують різні точки зору щодо часу їхнього панування у Північному Причорномор'ї.

Так, серед археологів (наприклад, І. Черняков) існує думка про появу кіммерійців на початку *раннього* (тут і далі курсив наш. – Авт.) залізного віку, який вони відносять до XII ст. до н. е.⁷ Інша версія, запропонована Н. Полонською-Василенко, пов'язує їхнє панування на півдні сучасної України з періодом 1500–700 рр. до н. е.⁸ Дослідники М. Г. і М. М. Тараненки вважають, що кіммерійці прийшли до українських степів не раніше IX ст. до н. е.⁹ До-

⁵ В Кононенко, 'Особливості державно-правового розвитку кочових народів Півдня України стародавньої доби' [2021] 1 Публічне управління і право: історія, теорія, практика 6–12.

⁶ Sergei Tokhtas'ev, 'Cimmerians' (Encyclopædia Iranica, V/6) 563–567 <<https://iranicaonline.org/articles/cimmerians-nomads>> (accessed 18.12.2024).

⁷ М Чмихов, Н Кравченко, І Черняков, *Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій* (С Головка ред, Либідь 1992) 193.

⁸ Н Полонська-Василенко, *Історія України: у 2 т. Т. I. До половини XVII століття* (2-ге вид, Либідь 1993) 55.

⁹ М Г Тараненко, М М Тараненко, 'Перші державні утворення на території України' [2016] 1/2(29/30) Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право 178–186.

водиться погодитися з С. Наливайком, що насправді нам достеменно невідомо, відколи кіммерійці перебували на цих землях¹⁰.

Проте вже перші давньогрецькі автори засвідчують їх перебування у Північному Причорномор'ї. Скажімо, Гомер згадує про кіммерійців у XI пісні своєї “Одіссеї”. Він зображує їх народом, що живе в глибокому мороці, символічно розташованому на краю світу, біля ріки Океан: ‘Сонця проміння туди не сягає ніколи, Небо на них застилає туман безпросвітний. Там кіммерійські народи живуть у мороці вічним’¹¹. Проте серед науковців і досі тривають дискусії щодо того, чи описані Гомером кіммерійці є реальним народом Північного Причорномор’я. Деякі дослідники припускають, що Гомер міг використовувати назву “кіммерійці” не для позначення реального етносу, а як символічний образ для позначення міфічного чи символічного народу, який проживав на північ від відомого йому світу (“народ, який проживає на північ від кого-небудь”)¹².

Походження та етнічний склад кіммерійців: дискусійні гіпотези

Проблема походження та етнічного складу кіммерійців дотепер залишається предметом наукових дискусій.

Попри загальну згоду щодо їхньої належності до індоєвропейської мовної групи, точна етнічна ідентифікація кіммерійців залишається відкритою. У сучасній історіографії домінують три основні гіпотези.

Першою і найпоширенішою є індоєвропейська теорія походження кіммерійців. Її прихильники вважають кіммерійців іраномовним кочовим народом, який мігрував зі степів Центральної Азії. Відповідно до цієї теорії вони спочатку з’явилися на Кавказі та в Малій Азії, а згодом досягли території Північного Причорномор’я. На підтримку цієї гіпотези науковці наводять аналіз імен кіммерійських царів, зафіксованих у асирійських джерелах, та іраномовних топонімів у регіоні¹³. Крім того, генетичні дослідження виявили у зразках, пов’язаних з кіммерійською культурою, Ҁхромосомні гаплогрупи R1aZ645 і R1a2cB111, а також мітохондріальні гаплогрупи U5a1b1, U2e2 і H35, які пов’язують із поширенням індоєвропейських мов¹⁴.

Інша теорія, що підкреслює *автохтонний розвиток*, розглядає кіммерійців як нащадків місцевих племен епохи бронзи, зокрема катакомбної та зрубної культур. Її прихильники вважають, що ці племена адаптувалися до нових умов, перейшли до кочового способу життя, але зберегли культурну

¹⁰ Наливайко (н 1) 149.

¹¹ Гомер, *Одіссея* (пер. із старогр. Б. Тен, Фоліо 2004) 236.

¹² Див., напр.: Кіммерійці – стародавні кочівники Північного Причорномор’я (15.08.2015) <<https://spadok.org.ua/kimmeriya/kimmeriytsi-starodavni-kochivnyky-pivnichnogo-prychornomor-ya>> (дата звернення 17.12.2024).

¹³ Там само.

¹⁴ Водяк (н 2).

спадкоємність із попередніми археологічними культурами¹⁵. Наприклад, український археолог П. Курінний, якого згадує Н. Полонська-Василенко, убачав у кіммерійській культурі продовження Трипільської, пристосованої до потреб табунного скотарства¹⁶.

Ця теорія акцентує на безперервності культурного розвитку на території сучасної України: катакомбна культура (III–II тис. до н. е.) поступилася зрубній (II–I тис. до н. е.), яка згодом трансформувалася в кіммерійську культуру (IX–VII ст. до н. е.). На спадкоємність між цими культурами, зокрема в поховальних обрядах і матеріальній культурі, вказують археологічні дослідження¹⁷. Зокрема, українські археологи різних поколінь, такі як А. Тереножкін і М. Чмихов, вважають, що поступовий розвиток місцевих племен від бронзової доби до раннього залізного віку засвідчують кілька етапів кіммерійської культури, серед яких виокремлюють чорногорівський та новочеркаський¹⁸.

Третя гіпотеза передбачає, що *кіммерійці могли бути мішаним етнічним утворенням*, до складу якого входили різні групи степових кочовиків, які взаємодіяли з осілим населенням. Ця теорія відображає складність етнічних процесів у степах Північного Причорномор'я і допускає, що кіммерійська культура формувалася як результат інтеграції різноманітних племінних груп¹⁹.

Помишляємо, що різноманітність підходів до питання походження кіммерійців відображає як багатогранність історичних і археологічних даних, так і складність етнокультурних процесів, які мали місце в степах Північного Причорномор'я.

Територія розселення кіммерійців: межі та суперечливі погляди

Проблема визначення території розселення кіммерійців, а отже, і територіальних меж їхнього державного утворення, сьогодні також залишається дискусійною.

Загально визнано, що основний ареал проживання та діяльності кіммерійців охоплював степові та лісостепові простори Північного Причорномор'я – від нижньої течії Дніпра до узбережжя Чорного моря – у добу раннього залізного віку. Водночас свідчення Геродота дають підстави вважати, що їхні території були значно ширшими.

У четвертій книзі (музі) своєї “Історії” (Мельпомена) Геродот зазначає, що кіммерійці населяли землі, які пізніше зайняли скіфи. Більше того,

¹⁵ В Щербатюк, Ю Сокур, ‘Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України’ [2017] 1 Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ 143.

¹⁶ Полонська-Василенко (н 8) 56.

¹⁷ Див., напр.: Чмихов, Кравченко, Черняков (н 7) 183–202.

¹⁸ С Ольговський, ‘Кольорова металообробка і кочова культура Північного Причорномор'я кіммерійського часу’ [2021] 4(41) Археологія і давня історія України 171.

¹⁹ Чмихов, Кравченко, Черняков (н 7) 198–199.

не надаючи точного опису зайнятих киммерійцями територій, він згадує, що скіфи, переслідуючи киммерійців, перетнули річку Аракс і увійшли до Азії²⁰. Це свідчить про те, що киммерійці займали також території на північ від Кавказу, а їхні східні кордони сягали Дону і Кубані, де вони контактували з іншими кочовими племенами й осілими народами Кавказу.

Геродот також згадує “киммерійські фортеці”, “киммерійські переправи” і “країну Киммерію” у Північному Причорномор’ї, а також Киммерійський Боспор, який нині асоціюється з Керченською протокою. (*‘Ще й тепер у Скіфії існують киммерійські фортеці, киммерійські переправи, є також і країна, що називається Киммерією, є і так званий Киммерійський Боспор’*)²¹. Ці свідчення дають підстави припустити, що киммерійці заселяли і Кримський півострів, зокрема його степову частину, яка слугувала зручними пасовищами для їхньої худоби та стратегічними маршрутами для пересування.

Археологічні дослідження підтверджують цю тезу, хоча погляди дослідників на межі Киммерійської держави різняться. Одні вчені припускають, що територія киммерійців простягалася від Дністра до Дону, охоплюючи частину північного Криму²², а також Таманський і Керченський півострови²³. Інші висувують гіпотезу про території від Дунаю і Карпат на заході до Кубані на сході²⁴.

На основі сучасних археологічних даних доведено, що територія киммерійського (прото)державного утворення поступово розширювалася. Основним ядром цієї держави вважається степова зона між пониззям Дунаю та Приазов’ям, включаючи Крим²⁵.

Як бачимо, територія розселення киммерійців була динамічною й охоплювала значні простори Північного Причорномор’я, що забезпечувало умови для кочового способу життя, економічної діяльності та політичної організації.

*Киммерійська державність:
політична та соціальна структура і зовнішні контакти*

Фрагментарні свідчення джерел дають підстави вважати киммерійців піонерами у створенні на території України порівняно потужного міжплемінного об’єднання – *Киммерії*. Існування цього державного утворення підтверджується численними фактами, зокрема у сферах політичної та соціальної структур, військової організації, матеріальної культури та зовнішніх контактів киммерійців.

²⁰ Геродот, *Історії в дев’яти книгах* (А Білецький переклад, Наукова думка 1993) 182–183.

²¹ Там само 183.

²² Тараненко М Г, Тараненко М М (н 9) 180.

²³ Щербатюк, Сокур (н 15) 142.

²⁴ С Грабовський, С Ставроянні, Л Шкляр, *Нариси з історії українського державотворення: посібник* (Генеза 1995) 47–48.

²⁵ Кононенко (н 5) 7.

Ступінь політичного розвитку кіммерійців зазвичай визначається як *міжплемінний союз*, очолюваний вождями. Існує думка, що в Північному Причорномор'ї відбувалася певна консолідація кіммерійців, на що вказують згадки про їхніх вождів, єдність матеріальної культури, а також характер кочового суспільства, який, як правило, передбачає централізацію. Однак така консолідація не свідчить про існування у кіммерійців єдиної держави²⁶. Очевидно, що в їхньому випадку йдеться не про державу, а про протодержавне утворення. Під цим поняттям розуміємо політичну (державну) структуру, яка лише має певні елементи державного устрою, але її інститути ще не є достатньо стабільними чи розвиненими.

Водночас існують альтернативні точки зору. Зокрема, Н. Полонська-Василенко стверджувала, що 'кіммерійці були першим народом, який управлявся царями, що вийшли з родової і племінної знаті'²⁷. Дослідники М. Г. і М. М. Тараненки доповнюють цю думку, зазначаючи, що кіммерійські царі та знать володіли повнотою влади, а їхнє суспільство мало риси рабовласницької держави, яка досягла свого політичного розквіту у VIII–VII ст. до н. е.²⁸

Загалом, погоджуючись із В. Кононенком, можна стверджувати, що визначити особливості функціонування Кіммерійської держави доволі складно, передусім через брак достовірної історичної інформації²⁹. Водночас наявна інформація дає підстави дійти окремих висновків.

Передусім є підстави вважати, що за формою правління Кіммерія істотно відрізнялася від інших держав стародавнього світу. Наприклад, якщо у Єгипті та низці держав Азії приблизно в цей період домінували деспотичні монархії, то у кіммерійців збереглися елементи військової демократії. В. Калашников визначає військову демократію як суспільний устрій перехідного періоду від первіснообщинного ладу до держави, характерний для багатьох народів світу³⁰.

За цієї системи військової демократії у Кіммерійському державному утворенні воля царів була обмежена народними зборами, рішення яких, імовірно, мали вирішальний характер. Можливо, функції таких зборів виконували воїни, на яких опирався цар і був змушений враховувати їхню волю. Це добре ілюструє Геродот, описуючи вторгнення скіфів на територію кіммерійців. Зважаючи на важливість цих відомостей, наведемо розлогу цитату:

Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж, залишившись, наражатися на небезпеку і чи-

²⁶ Могілов (н 4).

²⁷ Полонська-Василенко (н 8) 55.

²⁸ Тараненко М. Г., Тараненко М. М. (н 9) 179.

²⁹ Кононенко (н 5) 8.

³⁰ В. Калашников, 'Військова демократія як додержавна форма соціального управління у світовій та вітчизняній історії' [2015] 6 Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції 13–14.

нити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю³¹.

Цей уривок підкреслює, що рішення в кіммерійському суспільстві приймалися колективно, а влада царів була обмежена волею воїнів та народу, що вказує на елементи військової демократії в їхньому політичному устрої.

Через брак наукових фактів складно докладно характеризувати правову систему кіммерійського державного утворення. Припускаємо, що кіммерійське суспільство жило за давніми звичаями і традиціями, які перетворилися на правові норми та стали основним джерелом права. Поступово зростала роль рішень царів та місцевої знаті, однак писемних джерел права в цей період не існувало³².

Щодо столиці кіммерійського державного утворення відомості з'являються вже після витіснення кіммерійців скіфами з Північного Причорномор'я. Столицею було місто *Кіммерік*, розташоване на березі Чорного моря в районі Керченської протоки, приблизно за 50 км від Пантікапея³³. Водночас знамените "Місто людей кіммерійських", згадане Гомером (городище "Дикий сад" у сучасному Миколаєві), не було столицею Кіммерії і навіть не було засноване кіммерійцями. На думку більшості істориків, це поселення з'явилося задовго до приходу кіммерійців³⁴. Крім того, Гомер не вказував точного місця його розташування ("Там країна і місто мужів кіммерійських, оповитих імлою і хмарами <...>³⁵).

У підсумку Кіммерія була унікальним державним утворенням, де поєднувалися елементи військової демократії та традиційної влади. Це робило її політичну систему особливою й суттєво відмінною від інших держав стародавнього світу.

Уявлення про соціальну структуру кіммерійців базуються на свідченнях античних авторів, насамперед Геродота, а також на вже згаданих вище археологічних дослідженнях. Кіммерійське суспільство мало складну соціальну організацію, засновану на племінній структурі, що базувалася на союзах родів і племен. Основу їхнього суспільства складали військові дружини, які захищали території та здійснювали військові походи. Археологічні знахідки, зокрема кургани з багатими похованнями, яскраво свідчать про соціальну стратифікацію в суспільстві: верхівка суспільства, до якої належали царі (вожді), військова знать і старійшини племен, виділялася своїм статусом та багатством. При-

³¹ Геродот (н 20) 183.

³² Кононенко (н 5) 8.

³³ Там само 7.

³⁴ О Мустафін, *Перлини в степу. Розмови про минуле українського Півдня* (Фоліо 2023) 22–31.

³⁵ Гомер (н 11) 233.

пускаємо, що через належність кіммерійської мови до іранської мовної групи їхній правлячий клас також міг мати іранське походження.

Царі відігравали ключову роль у керуванні кіммерійцями, очолювали війська й ухвалювали найважливіші рішення. В асирійських джерелах згадуються імена кіммерійських царів, які мали іранське походження³⁶. Військова знать, імовірно, також виконувала адміністративні та управлінські функції. Додатково царі та старійшини могли виконувати ритуальні обов'язки, пов'язані з підтриманням традицій і духовних практик племені.

Значну частину суспільства становили воїни, звичайні общинники й раби. Як кочівники кіммерійці були активними у здійсненні розбійницьких та загарбницьких військових походів. Понад те, військові походи стали чи не провідною сферою економіки кіммерійського державного утворення, а отже, основним заняттям кіммерійців.

Військові здобутки забезпечували поповнення матеріальних ресурсів і збільшення кількості рабів. У боях кіммерійці використовували залізну зброю, що свідчить про високий рівень їхньої військової організації. Кіннота і складна тактика бою вказують на централізоване керівництво у військових кампаніях³⁷. Геродот і Страбон описували кіммерійців як вправних вершників і воїнів.

Військові походи кіммерійців не обмежувалися грабінництвом, а включали масштабні війни з сусідніми державами, такими як Урарту, Ассирія та держави Малої Азії. Завдяки потужному військовому потенціалу кіммерійці могли встановлювати підданські відносини із завойованими територіями³⁸.

Економічною основою кіммерійського суспільства було скотарство, особливо конярство. Гомер описував їх як "кобилодойців і молокоїдів". Проте, окрім кочових скотарів, до складу Кіммерії входили й племена землеробів, які представляли, зокрема Сабатинівську й Білозерську культури³⁹. Табунне господарство сприяло розвитку кінноти. Археологічні знахідки зброї, кінської упряжі й предметів матеріальної культури свідчать про високий рівень виробництва, що загалом характерний для протодержавних утворень.

Кіммерійці активно взаємодіяли з сусідніми народами через військові походи й торгівлю. Їх згадують асирійські клинописні тексти (Gimirri), описуючи вторгнення в Малу Азію та Закавказзя⁴⁰. Грецькі історики розповідали про пересування кіммерійців через Кавказ і їхні напади на регіони Малої Азії, зокрема на Лідію в VII ст. до н. е. Ці відомості свідчать про певний вплив кіммерійців на культурний і політичний розвиток того регіону. Підтвердженням цього є археологічні розкопки в Малій Азії, що виявили пред-

³⁶ Див.: Кіммерійці – стародавні кочівники Північного Причорномор'я (н 12).

³⁷ Могилів (н 4)

³⁸ Там само.

³⁹ Кононенко (н 5) 7.

⁴⁰ Наливайко (н 1) 151.

мети, пов'язані з кіммерійцями⁴¹. Залишаються дискусійними зв'язки кіммерійців із Гальштатською культурою, що розвивалася у VIII–V ст. до н. е. в Центральній Європі, та Шлезьком (Сілезією). Прямі контакти з цими культурами поки що не підтверджені, але не виключені непрямі зв'язки через торговельні й культурні посередництва⁴².

На нашу думку, зазначене вказує на те, що кіммерійське суспільство мало риси протодержави з елементами соціальної та політичної організації, що властиві раннім державним утворенням.

Тож викладене дає нам змогу дійти таких висновків.

1. Кіммерійці – перший відомий з писемних джерел народ, що з'явився у Північному Причорномор'ї на межі II та I тис. до н. е. Проте час їхнього панування й досі залишається предметом наукових дискусій. Археологи датують їхню появу в регіоні періодами від XII до IX ст. до н. е., а Н. Полонська-Василенко навіть пов'язує їх із ранішим періодом – 1500–700 рр. до н. е. Грецькі джерела, зокрема Гомер в “Одіссеї”, згадують кіммерійців як народ, що жив у темряві на краю світу, хоча точність таких описів викликає сумніви. Сучасні дослідники припускають, що Гомер міг символічно використовувати назву “кіммерійці” для позначення міфічного чи невідомого народу.

2. Проблема походження та етнічного складу кіммерійців залишається дискусійною, хоча існує загальна згода щодо їхньої належності до індоєвропейської мовної групи. Три основні гіпотези пояснюють їхнє походження: перша, індоєвропейська, вважає кіммерійців іраномовним кочовим народом, що мігрував із Центральної Азії; друга, автохтонна, трактує їх як нащадків місцевих племен епохи бронзи, таких як катакомбна та зрубна культури; третя гіпотеза передбачає, що кіммерійці були мішаним етнічним утворенням, сформованим через інтеграцію різних степових племен. Ці підходи відображають складність етнокультурних процесів у тогочасному Північному Причорномор'ї.

3. Дискусійною залишається проблема визначення території розселення кіммерійців. Загалом вважається, що їхній основний ареал розселення охоплював степові та лісостепові простори Північного Причорномор'я, від нижньої течії Дніпра до узбережжя Чорного моря. Однак свідчення Геродота вказують на значно більші території, включаючи північ від Кавказу та частину сучасної Азії, де кіммерійці контактували з іншими племенами. Археологічні дослідження підтверджують, що територія кіммерійців поступово розширювалася, охоплюючи також Кримський півострів.

4. Кіммерійці створили на території України потужне міжплемінне об'єднання (державне утворення), яке мало яскраві ознаки протодержави. Його

⁴¹ A Ivantchik, ‘The Current State of the Cimmerian Problem’ [2001] 7(3–4) Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 7.

⁴² Ibid.

політична структура була заснована на вождях, хоча, згідно з різними теоріями, деякі дослідники вважають, що киммерійці мали царів і навіть розвинену рабовласницьку систему в VIII–VII ст. до н. е. Основною рисою суспільного устрою Киммерійського державного утворення була військова демократія, коли рішення ухвалювали народні збори, а влада царів була обмежена волею воїнів. Це підтверджують свідчення Геродота, який описує колективне прийняття рішень під час загрози війни. Правова система була заснована на звичаях і традиціях, а столицею киммерійців було місто Киммерік поблизу Керченської протоки.

Соціальна структура киммерійців була складною й базувалася на племінних союзах. Вищий соціальний прошарок охоплював царів, військову знать і старійшин, тоді як більшість населення становили воїни, общинники та раби. Активні військові походи киммерійців сприяли як збагаченню, так і поповненню кількості рабів. Військова організація киммерійців була високо розвиненою, з акцентом на використанні кінноти та залізної зброї.

Економічно киммерійці переважно займалися скотарством, особливо конярством, хоча серед них були й землеробські племена. Вони активно взаємодіяли із сусідніми державами, зокрема Малої Азії, через війни, торгівлю та культурний обмін. Соціально-політичний устрій киммерійців поєднував елементи, характерні для протодержавних утворень, із рисами соціальної та політичної організації, притаманними раннім державним формам.

5. Киммерійці були не лише першими відомими носіями державності на території сучасної України, а й важливим елементом історичного та культурного розвитку регіону. Їхній приклад відображає ранні форми політичної організації, що вплинули на наступні етапи формування української державності та етнокультурної ідентичності. Вивчення спадщини киммерійців має важливе значення для зміцнення національної свідомості та протидії фальсифікації історії, особливо в умовах сучасних геополітичних викликів.

Попри значний внесок українських і зарубіжних науковців, чимало аспектів, пов'язаних із киммерійцями, залишаються малодослідженими. Це відкриває нові можливості для подальших досліджень, зокрема у сфері історії держави і права України.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Hrabovskiy S, Stavroiani S, Shkliar L, *Narysy z istorii ukrainskoho derzhavotvorennia: posibnyk* (Heneza 1995).
2. Mustafin O, *Perlyny v stepu. Rozmovy pro mynule ukrainskoho Pivdnia* (Folio 2023).
3. Nalyvaiko S, *Etnichna istoriia Davnoi Ukrainy* (Ievshan-zillia 2007).
4. Polonska-Vasylenko N, *Istoriia Ukrainy: U 2 t. T. I. Do polovyny XVII stolittia* (2-he vyd, Lybid 1993).
5. Zalizniak L, *Starodavnna istoriia Ukrainy* (Tempora 2012).

Edited and translated books

6. Chmykhov M, Kravchenko N, Cherniakov I, *Arkheolohiia ta starodavnia istoriia Ukrainy: Kurs lektsii* (S Holovko red, Lybid 1992).
7. Herodot, *Istorii v dev'iaty knihakh* (A Biletskyi pereklad, Naukova dumka 1993).
8. Homer, *Odisseia* (per. iz starohr. B. Ten, Folio 2004).

Journal articles

9. Ivantchik A, 'The Current State of the Cimmerian Problem' [2001] 7(3–4) *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 7.
10. Kalashnykov V, 'Viiskova demokratiia yak doderzhavna forma sotsialnoho upravlinnia u svitovii ta vitchyzniansii istorii' [2015] 6 *Aktualni problemy vitchyzniansoi yurysprudentsii* 13–14.
11. Kononenko V, 'Osoblyvosti derzhavno-pravovoho rozvytku kochovykh narodiv Pivdnia Ukrainy starodavnoi doby' [2021] 1 *Publichne upravlinnia i pravo: istoriia, teoriia, praktyka* 6–12).
12. Olhovskiy S, 'Kolorova metaloobrobka i kochova kultura Pivnichnoho Prychornomor'ia kimmeriiskoho chasu' [2021] 4(41) *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* 171.
13. Shcherbatiuk V, Sokur Yu, 'Zarodzhennia protoderzhavnykh i derzhavnykh ob'iednan na terenakh Ukrainy' [2017] 1 *Yurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav* 143.
14. Taranenko M H, Taranenko M M, 'Pershi derzhavni utvorennia na terytorii Ukrainy' [2016] 1/2(29/30) *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo* 178–186.

Websites

15. Tokhtas'ev S, 'Cimmerians' (*Encyclopædia Iranica*, V/6) 563–567 <<https://iranicaonline.org/articles/cimmerians-nomads>> (accessed 18.12.2024).
16. Vodiak H, 'Kimmeriitsi' (*Etnohenez*, 01.10.2020) <<https://etnogenez.org/cimmerians>> (accessed 17.12.2024).
17. Kimmeriitsi – starodavni kochivnyky Pivnichnoho Prychornomor'ia (15.08.2015) <<https://spadok.org.ua/kimmeriya/kimmeriytsi-starodavni-kochivnyky-pivnichnogo-prychornomor-ya>> (accessed 17.12.2024).
18. Mohylov O, 'Kimeriitsi: viiskova polityka ta spadshchyna' (*Lokalna istoriia*, 20 travnia 2024) <<https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/kimeriitsi-viiskova-politika-ta-spadshchina-oleksandr-mogilov>> (accessed 17.12.2024).

Ivan Terlyuk

CIMMERIANS AS THE FIRST KNOWN BEARERS OF STATEHOOD ON THE TERRITORY OF MODERN UKRAINE

ABSTRACT. The article examines the phenomenon of the Cimmerians as the first carriers of statehood on the territory of modern Ukraine. The relevance of the topic is due to the insufficient coverage of their role in the formation of early state formations, which took place in the context of limited written sources and the need for in-depth analysis of archaeological materials. The problem is also complicated by the difficulty of reconstructing their social structure, economic activity, and political organization due to the fragmentation of historical data.

The study of the Cimmerians is important for understanding the historical processes that took place on Ukrainian lands. It allows us to trace the origins of Ukrainian statehood, which has deep roots in history, to identify elements of national identity formation, and to confirm the continuity of the region's cultural development. In addition, the study of the Cimmerian heritage contributes to refuting historical falsifications that deny the statehood traditions of the Ukrainian people, which is especially relevant in the context of current geopolitical challenges.

The aim of the paper is to draw attention to the role of the Cimmerians in the formation of early political structures on the territory of modern Ukraine. The tasks include analyzing the origin of the Cimmerians, studying their lifestyle, geography of residence, social structure, and political organization. Particular emphasis is placed on the study of the phenomenon of Cimmerian statehood, which was at the stage of proto-state development.

The methodological basis of the study is the historical and comparative method, which allows to establish a connection between archaeological finds and written sources, as well as the source analysis of ancient and Assyrian evidence about the Cimmerians. This approach contributed to a comprehensive analysis of the historical, social, and political aspects of their life.

The article traces the elements of the Cimmerians' social structure, which included kings, military nobility, elders, community members, and slaves. The military organization of the Cimmerians was characterized by a high level of development due to the use of cavalry and iron weapons, which ensured successful military campaigns and the spread of their influence over large areas. Economic activity was based on cattle breeding, in particular horse breeding, although there were also agricultural tribes among the Cimmerians.

Particular attention is paid to the study of the political organization of the Cimmerians. The author suggests that their system had the features of a proto-state political structure, which included certain elements of statehood, but had not yet reached a high level of stability and development. The Cimmerians interacted with the advanced civilizations of West Asia, which was reflected in wars, trade, and cultural contacts that influenced their development.

In conclusion, it is concluded that the Cimmerians played a significant role in shaping the historical and cultural space on the territory of modern Ukraine. Their example demonstrates the early forms of political organization that laid the groundwork for the development of Ukrainian statehood and ethno-cultural identity. Studying their legacy is important not only for understanding the origins of Ukrainian history, but also for strengthening national consciousness and countering the falsification of historical facts.

Despite the significant contribution of Ukrainian and foreign researchers, many issues related to the Cimmerians remain insufficiently studied. This creates prospects for further research, in particular in the field of history of the State and law of Ukraine.

KEYWORDS: Cimmerians; statehood; proto-state; Ukraine; Northern Black Sea region; nomads; early state formations.

Юрій Олійник

доктор філософії у галузі права,
доцент кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8675-8044>
Researcher ID: rid97840
yuriy.oliynyk@lnu.edu.ua

УДК 340.12(395)

СКІФСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ МІСЦЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (VII–III ст. до н. е.)

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена аналізу становлення державності скіфських ранніх державних утворень на території України, що є важливим етапом у формуванні державно-правових традицій на українських землях. Важливість дослідження полягає у визначенні місця і ролі скіфської державності в історії української державності. Вивчення археологічних, етнографічних та історичних джерел уможливило реконструювати особливості скіфської державності, зокрема її державно-правову систему, соціальну структуру та військову організацію.

Показано державно-правову систему скіфів, а також визначено особливості їхньої державності як одного з перших ранніх державних утворень на українських землях. Стаття розкриває вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на формування соціально-політичних, а також взаємодію скіфського суспільства з грецькими містами-колоніями.

Зазначено, що скіфська державність мала яскраво виражені ознаки раннього державного утворення, включаючи територію, централізовану публічну владу, ієрархічну соціальну структуру, розвинену військову організацію та специфічну правову систему. Суспільна організація скіфів базувалася на чіткому розподілі населення на окремі групи, зокрема на панівну верству, вільних общинників і рабів. Панівна верства зосереджувала основні матеріальні багатства та владні повноваження, тоді як вільні общинники становили найбільшу частину населення та забезпечували виконання військових та економічних функцій.

Акцентовано, що соціально-правове становище скіфського суспільства демонструє перехід від племінного ладу до протодержави, що проявлялося у формуванні майнової нерівності, концентрації влади у руках військово-політичної еліти та виникненні ранніх форм монархічного управління. Скіфська державність базувалася на військовій силі, що забезпечувала зовнішню стабільність та інтеграцію підкорених племен у єдине політичне утворення.

У висновках наголошено на значенні скіфської державності для подальшого розвитку правових і соціальних інститутів на українських землях. Державно-правовий досвід, культурна спадщина скіфів стала важливим чинником становлення ранньої державності на українських землях. Скіфська держава була не лише ключовим етапом у розвитку ранньої державності, а й стала прикладом унікального поєднання звичаєвих правових традицій із елементами централізованого управління, що сприяло формуванню стабільного суспільного порядку та ефективної політико-правової системи.

Ключові слова: Скіфія; держава; державність; правова система; державний лад; державотворення.

Історія державності та права народів, які проживали на території України, зокрема скіфів, залишається важливою, але недостатньо вивченою сторінкою в історико-правовій науці. Незважаючи на значний інтерес до скіфської державності, права, культури, наукове дослідження державно-правових і соціальних інститутів часто зосереджуються лише на окремих аспектах або мають узагальнений характер. Відсутність систематизованого аналізу скіфської державно-правової системи, соціальної структури та державного управління значно ускладнює розуміння їхнього внеску в зародження та становлення державно-правових традицій на українських землях. Водночас важливість цієї теми зумовлена кількома факторами. *По-перше*, Скіфська держава була одним із перших ранніх державних утворень на території сучасної України, яке поєднувало елементи військової демократії, звичаєвого права та централізованої влади. *По-друге*, специфіка скіфської державності, зокрема її правові інститути, взаємодія з грецькими містами-державами та механізми інтеграції підкорених племен, може пролити світло на особливості раннього етапу формування державності на українських землях. *По-третє*, відновлення правових традицій скіфів на основі археологічних, писемних та етнографічних джерел має велике значення для реконструкції історичного розвитку правових систем на українських землях. Тому постає потреба в комплексному дослідженні скіфської державності та права з метою визначення їхнього місця в історії української державності.

Державність і право Скіфії, так чи інакше, були предметом наукового дослідження в українській науковій літературі, зокрема, таких науковців, як О. Гавриленко¹, В. Кульчицький², І. Бойко³, В. Ухач⁴, В. Гончаренко⁵, В. Іванов⁶, П. Захарченко⁷, О. Бандурка⁸, О. Дудник⁹, Т. Ніколаєнко¹⁰ та ін. Насампе-

¹ О Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба: навчальний посібник* (ХНУВС 2011) 63; О Гавриленко, 'Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень' [2007] 1 Часопис Київського університету права 17–22; О Гавриленко, 'Зародження права на території України в античну добу' [2020] 1 Право України 64–84. DOI: 10.33498/юцц-2020-01-064; О Гавриленко, Т Сироїд, *Історія міжнародного права: стародавня доба: навчальний посібник* (ХНУ імені В. Н. Каразіна 2021) 232.

² В Кульчицький, Б Тищик, *Історія держави і права України: підручник для студентів вищих навчальних закладів* (Ін Юре 2008) 624.

³ І Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів* (Атіка 2012) 348; І Бойко, *Кримінальні покарання в Україні (IX–XX): навчальний посібник* (ЛНУ імені Івана Франка 2013) 408; І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навчальний посібник* (Вид-во Львівського ун-ту імені І Франка 2014) 903; І Бойко, 'Встановлення дати заснування Української держави: історико-правові аспекти' [2017] 1 ScienceRise: Juridical Science 19–31.

⁴ В Ухач, *Історія держави і права України: навчальний посібник* (Вектор 2011) 378.

⁵ В Гончаренко, 'Держава скіфів' у В Тацій, А Рогожин та В Гончаренко (ред), *Історія держави і права України: підручник: у 2-х томах, т 1* (Ін Юре 2003) 9–14.

⁶ В Іванов, *Історія держави і права України: підручник* (МАУП 2007)

⁷ П Захарченко, *Історія держави і права України: підручник* (Атіка 2005)

⁸ О Бандурка, О Яриши (ред), *Історія державності України: Експериментальний підручник* (Одіссей 2004).

⁹ О Дудник, *Історія держави і права України: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни* (2012).

¹⁰ Т Ніколаєнко, 'Звичаєве право скіфської держави' [2014] 8 Бюлетень Міністерства юстиції України 51–56.

Юрій Олійник

ред привертає увагу комплексне дослідження О. Гавриленка¹¹ про зародження права на території України в Античну добу. Серед останніх досліджень на цю тему варто згадати працю Б. Гутіва¹² щодо особливостей державного устрою та основних рис права Малої Скіфії. Попри значний внесок сучасних науковців у розвиток дослідження державності та права Скіфії, варто звернути увагу на зв'язок між соціальною структурою скіфського суспільства, механізмами регулювання суспільних відносин і ідеями, які заклали основи для подальшого розвитку державності та права на території України.

Історико-правових джерел з історії скіфської держави і права, на жаль, обмаль. По-перше, це закони, декрети, постанови скіфських царів, органів влади міст-держав, що були викарбувані на кам'яних стелах, по-друге, писемні джерела, що збереглися в асирійських, грецьких, римських, візантійських документах¹³. Найповніше донесли до нас історію утворення державності та права у скіфів наративні джерела, зокрема Геродотові історії про Скіфію.

Метою дослідження є комплексний аналіз процесу формування скіфської державності та правової системи, визначення їх ключових характеристик і ролі у становленні державно-правових традицій в Україні. Зокрема, запропоноване історико-правове дослідження спрямоване на реконструкцію основних етапів розвитку скіфського суспільства від племінного ладу до ранньодержавного утворення; виявлення особливостей правової системи скіфів, зокрема джерел права, структури соціально-правових відносин і механізмів правового регулювання; аналіз впливу внутрішніх і зовнішніх факторів на формування державного управління, соціальної стратифікації та правових інститутів; вивчення взаємодії скіфської культури з іншими цивілізаціями, зокрема грецькими містами-колоніями, та її впливу на розвиток регіональної правової культури; визначенні внеску скіфської державності та права в історії української державності. Ця мета передбачає систематичне використання археологічних відомостей, писемних (наративних) і наукових джерел для створення повної картини функціонування скіфської державності та правових інститутів у контексті історико-правового розвитку елементів ранньої державності на українських землях.

Одним із найдавніших державних утворень, які виникли на території України, була Скіфська держава (VII–III ст. до н. е.). Скіфи були другим кочовим народом, який оселився на стародавніх землях України після кіммерійців. Скіфи у VII ст. до н. е. переселилися у причорноморські степи. Скіфи завоювали величезну для тих часів територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, частину Криму (територію сучасної Південної і Південно-Східної України), утворивши там державу Скіфію. Більшість сучасних дослід-

¹¹ Гавриленко, 'Зародження права на території України в античну добу' (н 1) 64–84.

¹² Б Гутів, 'Мала Скіфія – особливості державного устрою та основні риси права' [2023] 4 Юридичний науковий електронний журнал 31–33 DOI: 10.32782/2524-0374/2023-4/4.

¹³ Ухач (н 4) 20.

ників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії як місцевих (кіммерійських), так і прибулих (іранських) кочових племен¹⁴. Отже, кіммерійців, один із найдавніших народів, які мешкали в Причорномор'ї, у VII ст. до н. е. поступово витіснили племена, які являли собою військово-політичне об'єднання племінних союзів на чолі з іраномовними племенами скіфів. У V ст. до н. е. скіфи об'єдналися і створили суспільно-політичне об'єднання племен – Велику Скіфію (Скитію)¹⁵. Скіфи, які були кочовим іраномовним народом, переселилися в причорноморські степи з територій Центральної Азії, шукаючи нові пасовища та здобич. Витіснення кіммерійців, їхніх колишніх союзників, стало ключовою подією, що позначила зміну культурного й політичного ландшафту регіону. Періоди воєн змінювалися миром, а тривале життя греків і слов'ян поряд з різними кочовими народами позначалося взаємопроникненням культур і традицій, виникненням певної спільності історичного розвитку¹⁶. Аналіз історичних джерел свідчить про те, що скіфи не лише асимілювали залишки кіммерійського населення, а й запровадили свою домінуючу культуру з її характерними курганами, зброєю, мистецтвом “звіриного стилю” та новим військово-економічним порядком. Це вплинуло на історію та розвиток цивілізацій у Причорномор'ї, що стало важливою сторінкою у взаємодії кочових та осілих народів.

Видатний грецький історик Геродот відносив до скіфських племен скіфів-кочівників, царських скіфів, скіфів-орачів, скіфів-землеробів. Власне скіфами, азійськими номадами, були племена царських скіфів і скіфів-кочовиків, які жили в надчорноморських та азовських степах (Кубань). Вони становили ядро Скіфії і панували над усіма іншими племенами. Частина скіфів змішалася з греками й осіла на чорноморському узбережжі між Дніпром і Дністром, їх називали калліпідами. Поблизу жили алазони, теж осіле, очевидно, скіфсько-фракійське плем'я. Дніпровське лісостепове Лівобережжя заселяли скіфи-землероби, а на захід від Дніпра – скіфи-орачі, або сколоти. Останні два народи не були етнічними скіфами. Це осілі праслов'янські племена з віддавна традиційною для цих країв хліборобською культурою, які потрапили під скіфський вплив¹⁷. Хоча сучасне населення України й не є прямими нащадками скіфів у біологічному та мовному відношенні, скіфська історія – яскрава сторінка історії нашої держави, а скіфська культура, у тому числі й правова, безумовно, є частиною культурної спадщини України¹⁸. На думку деяких учених, скіфів-орачів можна, більш імовірно, вважати пращурами українського народу¹⁹.

¹⁴ Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX)* (н 3) 11.

¹⁵ Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба* (н 1) 6.

¹⁶ Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба* (н 1) 7.

¹⁷ Дудник (н 9) 12.

¹⁸ Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба* (н 1) 7.

¹⁹ Гончаренко (н 5) 9.

Твердження про те, що скіфів-орачів можна вважати пращурами українського народу, має як історичні, так і культурологічні аспекти. Ця ідея підтримується деякими українськими істориками та етнографами, які вбачають у скіфах-орачах не лише частину історичного спадку, а й основу для формування української етнічної ідентичності. Скіфи-орачі, як частина скіфського етносу, вели осілий спосіб життя, займалися землеробством і були тісно пов'язані з територією сучасної України. Їхній господарський уклад – хліборобство – співзвучний з традиціями українського народу, які формувалися у Середньовіччі й пізніше. Території, де мешкали скіфи-орачі (південна Україна, зокрема степова зона), зберігали свою культурну специфіку протягом тисячоліть. Археологічні пам'ятки засвідчують постійність землеробських традицій на цій території.

Гіпотеза про те, що скіфи-орачі є пращурами українського народу, має право на існування як одна з версій історичного розвитку. Проте вона потребує комплексного аналізу з урахуванням археологічних, етнографічних та генетичних досліджень. Скіфів можна розглядати як важливий компонент історичної спадщини української території, але їхній вплив варто оцінювати в ширшому контексті багатонаціонального етногенезу.

Справедливо, що серед перших паростків державності на теренах України історико-правова наука традиційно називає Скіфію²⁰, оскільки характерною ознакою протодержави є виникнення управлінських систем, що поступово стають замкненими і відокремленими від суспільства, що їх породило²¹. Ця спадщина є важливим етапом у тривалому процесі формування державності на українських землях.

У V ст. до н. е. скіфи досягли апогею свого політичного та культурного розвитку, об'єднавши численні племена в одне велике суспільно-політичне утворення, відоме як Велика Скіфія (або Скітія). Це об'єднання стало результатом зміцнення влади скіфських царів, які зуміли централізувати управління та підкорити інші племена, що населяли Причорноморські степи. Це був союз племен на чолі з царем, влада якого передавалася у спадок. Отже, наприкінці VI–IV ст. до н. е. утворилася скіфська рабовласницька держава – Велика Скіфія²². Найважливіші питання життя держави розглядалися на зборах воїнів. Особлива роль при цьому належала скіфським воєначальникам (царям, базилям, василевсам). Авторитет і вплив цих осіб особливо зріс під час скіфо-перських воєн наприкінці IV ст. до н. е. Під їхнім керівництвом відбувалася консолідація скіфських племен. Це об'єднання більшість істориків-скіфологів вважає початком становлення держави скіфів. Об'єднавши племена й народи від Азовського моря до Дунаю, він перетворив Скіфію на могутнє царство з центром на нижньому Дніпрі, де

²⁰ Іванов (н 6) 29.

²¹ Ухач (н 4) 20.

²² Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX)* (н 3) 11.

наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення. Археологи виявили його поблизу Нікополя й назвали Кам'янським городищем. У період занепаду Скіфської держави її столиця перемістилася на узбережжя Чорного моря (неподалік нинішнього Сімферополя) і отримала назву Неаполь Скіфський²³. Знання про життя скіфів і сусідніх з ними племен ґрунтуються на вивченні їхніх пам'яток – поселень і поховань, а також писемних творів старогрецьких учених і письменників. Важливими пам'ятками життя кочових скіфів є могили-кургани, найвідоміші з них: Гайманова Могила, Товста Могила, Солоха, Чортомлик.

Основними ознаками ранньої державності Скіфії були: централізована влада – її очолював цар, який мав сакральний статус і об'єднував функції військового та політичного керівника; суспільна структура – вона поділялася на племінні угруповання, зокрема скіфів-кочівників, скіфів-землеробів, скіфів-орачів та царських скіфів, які утворювали панівну еліту; правова система – існування звичаєвого права, яке регулювало внутрішні та зовнішні відносини; військова організація – скіфи мали сильне військо, яке забезпечувало їхні завоювання й захист територій; зовнішня політика – активна торгівля з грецькими містами-колоніями, зокрема Ольвією, Херсонесом, Пантікапеєм, і участь у міжнародних конфліктах. Одним із важливих факторів, що лежали у підґрунті формування скіфської державності, було виникнення майнової і, як наслідок, соціальної нерівності²⁴. Скіфія стала одним із перших прикладів формування державного утворення на українських землях, що заклало основи для подальшого розвитку державності. Її спадщина, зокрема культурна, відіграла значну роль у становленні наступних народів.

Скіфія була сильною в економічному і воєнному відношеннях²⁵. Недарма наприкінці V ст. до н. е. старогрецький історик Фукідід зазначав, що воєною силою і кількістю війська зі скіфами 'не тільки не можуть зрівнятися європейські царства, але навіть в Азії немає народу, який міг би сам на сам протистояти скіфам, якщо всі вони будуть одностайні'²⁶. Своєю чергою Геродот зазначав, що скіфський мудрець Анахарсіс казав грецькому мудрецю Соломону: 'Нас ніхто не завоює, бо ми, як Сонце, у постійному русі, не маємо ні міст, ні сіл, ні ланів'²⁷. Отже, як відзначив Геродот, мобільний спосіб життя скіфів, зокрема відсутність постійних міст і укріплень, унеможлилював для ворогів захоплення їхньої території. Скіфи були майстрами кінної війни, що давало їм стратегічну перевагу у відкритих степах. Кочовий спосіб життя робив скіфів надзвичайно складною ціллю для завойовників.

²³ Бойко, 'Встановлення дати заснування Української держави: історико-правові аспекти' (н 3) 21.

²⁴ Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба* (н 1) 6.

²⁵ Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX)* (н 3) 12.

²⁶ Кульчицький, Тищик (н 2) 18.

²⁷ Геродот із Галікарнасу, *Скіфія: найдавніший опис України з V століття перед Христом* (Б Гнатюк ред, Довіра 1992) 5.

Юрій Олійник

Вони могли переміщуватися величезними територіями, уникаючи прямих зіткнень і виснажуючи ворога.

На рубежі V–IV ст. до н. е. у Скіфії, як вважає чимало скіфологів, відбувається формування організованого суспільства та виникнення рабовласницької держави²⁸. Найбільшого розквіту Скіфія досягла в IV ст. до н. е., під час правління царя Атея. Держава стала централізованою, було започатковано карбування скіфської монети²⁹. Скіфський цар Атей, усунувши інших “царів”, зумів об’єднати під своєю владою величезні території від Дунаю до Дону, перетворивши Скіфію на могутнє царство³⁰. Найдавнішу згадку про Атея датують 358 р. до н. е. У цей час він здобув контроль над частиною колишніх фракійських територій, зокрема полісами Істрія (тепер поряд із с. Істрією, жудець Констанца, Румунія) і Каллатіда (тепер м. Мангалія, Румунія) та прилеглими землями³¹. Цар Атей, який, як повідомляє римський географ, історик та мандрівник грецького походження Страбон, панував над більшістю північно-причорноморських племен, організував успішні походи проти фракійців³². Центр держави Атея знаходився на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення – Кам’янське городище³³.

З ім’ям скіфського царя Атея і царя Македонії Філіпа II пов’язаний початок скіфо-македонської війни, що затягнулася до кінця IV ст. до н. е. Спочатку Філіп II і Атей діяли як союзники. У 339 р. до н. е. відбулася вирішальна битва між скіфами та македонцями. У битві з македонським військом 339 р. до н. е. скіфи зазнали нищівної поразки. Атей, якому тоді було вже 90 років, загинув у бою³⁴. Очевидно, що після розгрому сил Атея військом Філіпа II Македонського (339 р. до н. е.) почався занепад Великої Скіфії. Царство скіфів збереглося, хоча розміри його значно зменшилися. Проте Скіфія залишалася все ще сильною з економічного та воєнного поглядів. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало близько півтора століть – з IV до III ст. до н. е.³⁵

У III ст. до н. е. утворилася Скіфська держава в Криму. Вона була тривалішою і могутнішою від держави Атея. Її столицею стало м. Неаполь (Неаполіс) Скіфський (поблизу сучасного м. Сімферополя), який найбільшого розквіту досяг у II ст. до н. е. за царів Скілура та його сина Палака³⁶. Страбон

²⁸ Гончаренко (н 5) 9.

²⁹ О Бойко, *Історія України: посібник* (Академія 2002) 26.

³⁰ Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX)* (н 3) 11.

³¹ Атей (Електронна версія “Великої української енциклопедії”) <<https://vue.gov.ua/Атей>> (дата звернення 30.12.2024).

³² Кульчицький, Тищик (н 2) 18.

³³ Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX)* (н 3) 11.

³⁴ В Грицюк, “Військова організація та воєнне мистецтво скіфів” (дис канд істор наук 2004) 90–91.

³⁵ Гончаренко (н 5) 10.

³⁶ Кульчицький, Тищик (н 2) 18.

назвав цю державу Малою Скіфією³⁷. Неаполь Скіфський, розташований поблизу сучасного Сімферополя, став політичним, економічним і культурним центром держави. Він мав добре укріплену цитадель, житлові квартали, ринки та некрополь. Археологічні знахідки вказують на розвинену систему фортифікацій і містобудування. Скіфська держава в Криму мала риси ранньої монархії. Влада була зосереджена в руках царя, а військова аристократія підтримувала його рішення. Водночас держава була багатонаціональною, включаючи місцеві племена таврів та елліністичні громади. Скіфська держава в Криму є одним із яскравих прикладів історичної спадщини українських земель. Її економічна, політична та культурна значущість підтверджує її важливу роль у розвитку античної цивілізації. Свідчення Страбона та археологічні дані дають підстави оцінити цю державу як унікальне явище, що стало мостом між кочовим і осілим світом.

Мала Скіфія проіснувала до III ст., доки не була остаточно знищена готами. Скіфологи називають дві основні причини занепаду держави: а) її міць підточували безперервні війни з іншими державами, передусім із найближчими сусідами – сарматами; б) відсутність сильної централізованої влади призвела не лише до територіальної роздробленості, а й до розпаду держави на окремі частини³⁸.

Як свідчать історичні джерела, у Скіфському царстві суспільство характеризувалося соціальним розшаруванням. Така майнова і соціальна нерівність у скіфів яскраво виявлялася у характері їхніх поховальних пам'яток. Поховання бідних скіфів звичайно розміщували під невисокими курганами. Над похованнями знатних скіфів насипалися високі кургани, у поховання клали різноманітні речі зі срібла і золота. Біля поховань багатих скіфів завжди знаходилися поховання вбитих воїнів, жінок, рабів, коней з бойовим спорядженням тощо. Особливо багаті були кургани з похованням вождів племен і царів Скіфської держави. Одним з найбільших є Чортомлицький курган поблизу м. Нікополя на Дніпропетровщині. Тут поховані цар і цариця, 6 воїнів та 11 бойових коней, а також багато цінних речей³⁹. Крім цього, як зазначалося, батько історії Геродот, мандруючи чорноморським узбережжям у V ст. до н. е., залишив нам згадки про особливості суспільного устрою скіфів. Умовно населення Скіфії можна поділити на такі суспільні групи: панівна верства – царі та їх родичі, племінні вожді, старійшини племен, воєначальники, жреці, багаті купці; вільні общинники – основна маса населення; вільні ремісники і купці – жителі міст; раби – нижчий щабель суспільства⁴⁰.

³⁷ Мала Скіфія, антич. назва двох регіонів, *Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я* (В Смолій голова редкол, НАН України, Інститут історії України, Наукова думка 2021) <www.history.org.ua/?termin=mala_skifija_antych_nazva_dvokh_regioniv> (дата звернення 30.12.2024).

³⁸ Захарченко (н 7) 7.

³⁹ Кульчицький, Тищик (н 2) 19.

⁴⁰ Ухач (н 4) 22.

Панівна верства володіла усіма благами, які робили життя ранньої держави можливим, а саме: пасовищами, водоймами, стадами коней, овець, рабами тощо. За Геродотом, відособленою соціальною групою, яка відіграла значну роль у житті суспільства, були жерці⁴¹. Соціальне становище окремих категорій жерців було доволі високим⁴². Отже, із загальної маси вільних землеробів і скотарів виокремилася панівна верхівка, до якої належали царська сім'я, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать, що зливалася з оточенням правителя, та багаті торговці. Саме у неї зосереджувались основні багатства, джерела яких були доволі різноманітними⁴³.

Соціальна структура Скіфії демонструє зародки державності: концентрація влади, розвиток ієрархічного управління, виділення сакральної й адміністративної еліти. Ці риси є характерними для ранніх форм державних утворень, які базувалися на військово-економічній домінації певних соціальних груп. Скіфське суспільство, з його соціальною ієрархією, є прикладом перехідного етапу від племінного ладу до протодержави. Панівна верства, до якої належали царська сім'я, військова аристократія, жерці і багаті торговці, зосереджувала у своїх руках основні багатства та владні важелі, формуючи основу політичного й соціального устрою Скіфії.

Найбільшу верству населення становили вільні общинники, які відбували військову службу, платили данину, виконували інші повинності⁴⁴. Вони були союзниками панівної верстви проти рабів⁴⁵. Вільні общинники Скіфії становили найбільшу та, на нашу думку, дуже важливу частину суспільства. Їхній статус, хоча й залежний від панівної верстви, дозволяв їм відігравати ключову роль у соціальній, економічній і військовій сферах. Союз із панівною верхівкою проти рабів забезпечував стабільність соціального ладу, сприяючи розвитку скіфського суспільства, звісно, в тогочасній історичній дійсності.

Щодо *вільних ремісників і купців*, то в Малій Скіфії вони становили основну масу міського населення⁴⁶. У Скіфії існувало лише 4 міста, тому це була невелика група населення⁴⁷. Вільні ремісники й купці становили специфічну соціальну групу, важливу для міського життя, хоча й чисельно невелику. Їхня діяльність мала значний вплив на економіку та культурний розвиток регіону, особливо в умовах існування обмеженої кількості міських центрів. Ремесло було різноманітним і включало виготовлення зброї, посуду, прикрас, одягу, спорядження для коней тощо. Часто застосовували грецькі технології, що свідчить про культурний обмін із грецькими містами-колоніями. Торгівля була основою економічної діяльності цієї групи. Купці займалися

⁴¹ Іванов (н 6) 30.

⁴² Гончаренко (н 5) 11.

⁴³ Гончаренко (н 5) 11.

⁴⁴ Іванов (н 6) 30.

⁴⁵ Ухач (н 4) 22.

⁴⁶ Іванов (н 6) 30.

⁴⁷ Ухач (н 4) 22.

обміном товарів між Скіфією, грецькими колоніями Північного Причорномор'я та сусідніми племенами. Можна припустити, що основними експортними товарами були зерно, худоба, хутро, риба та раби, а імпортували вино, оливкову олію, тканини й ремісничі вироби.

Ремісники та купці, хоча й становили невелику групу населення, відігравали ключову роль у житті Малої Скіфії. Вони забезпечували розвиток ремесел і торгівлі, що було важливим для економіки та культурного обміну. Їхній внесок у формування міської культури й все ж певну інтеграцію Скіфії в античний світ підкреслює значення цих соціальних груп у контексті історії українських земель.

На найнижчому щаблі скіфської соціальної ієрархії перебували *раби*. Головним джерелом поповнення рабів було підкорення осілих племен. Раб вважався власністю пана, річчю, яку можна продати, подарувати, обміняти і передати у спадщину⁴⁸. Існувало колективне рабство – міські раби⁴⁹, а саме така форма колективного рабства, де раби працювали для спільного господарства чи державних потреб. Це могло стосуватися будівельних робіт, ремонту міських укріплень тощо. Раби використовувались здебільшого у домашньому господарстві, а також для охорони стада. При розпаді первіснообщинного ладу рабство втрачало патріархальний характер. Посилення експлуатації викликало повстання рабів, що жорстоко придушувалися. За свідченням Геродота, повсталі раби розпинали на хрестах⁵⁰.

Отже, поділ скіфських племен на скіфів царських, скіфів-орачів, скіфів-землеробів і скіфів-скотарів, а також кочовий побут багатьох з них, збереження патріархальних звичаїв не могли затримати процесу розкладу родового ладу й появи майнової нерівності⁵¹. Накопичення багатств у руках окремих верств, розвиток торгівлі й посилення контактів із зовнішнім світом спричинили формування майнової нерівності, що стало основою для переходу скіфського суспільства до нових форм соціальної організації.

Важливо зазначити, що, на жаль, повідомлення стародавніх авторів про державно-правове життя народів, які мешкали на території сучасної України в давнину, не є надто широкими⁵². Характерною рисою процесу формування скіфської державності була синполітичність. Державне утворення складалося під впливом іншої, більш розвиненої грецької цивілізації (держав Північного Причорномор'я) і стало сполучною ланкою між двома осілими світами – світом грецьких колоній та світом землеробів Лісостепу⁵³.

Апарат Скіфської держави був, вочевидь, таким же нескладним, як і в усіх кочових народів. Він складався з голови держави, наближених до нього

⁴⁸ Кульчицький, Тищик (н 2) 19.

⁴⁹ Ухач (н 4) 22.

⁵⁰ Кульчицький, Тищик (н 2) 19.

⁵¹ Кульчицький, Тищик (н 2) 19.

⁵² І Усенко (кер кол), *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку* (Наукова думка 2014) 42.

⁵³ Бандурка, Ярмиш (н 8) 29.

осіб – слуг і виконавців, кількох правителів, що призначалися над певними територіями чи родоплемінними групами, яким були підпорядковані старшини (старійшини), що обирались родами або родовими підрозділами⁵⁴. На нашу думку, це відповідало кочовому способу життя і потребам суспільства, яке спиралося на родоплемінні зв'язки та військову силу. Така структура забезпечувала стабільність і ефективне управління в умовах постійного руху та зовнішніх загроз.

Як відомо, Скіфія була державою рабовласницького типу. За формою правління Скіфію можна визначити як один із різновидів рабовласницької монархії, а це означає, що влада царя була спадковою й необмеженою, йому належала законодавча, виконавча, військова, судова влада, а іноді цар виконував і функції жерців⁵⁵, очевидно, базуючись на уявленні про божественне походження царської влади⁵⁶. Отже, у скіфів існувала деспотична царська влада⁵⁷. М. Грушевський характеризував державний лад Скіфії як такий, якому притаманні елементи деспотичної монархії⁵⁸. На нашу думку, точнішим було б визначення Скіфії як ранньодержавного утворення з елементами як монархічного, так і аристократичного правління. Все ж централізована влада царя поєднувалася з певною автономією окремих племінних об'єднань та впливом військової аристократії.

Історія знає імена таких скіфських царів з-поміж правителів і династій: Агает, Агар, Айліс, Акроса, Аргот, Аріант, Аріапейт, Атей, Гнур, Екатай, Емінак, Ідант, Іданфірс, Ішпакай, Лік, Мадій, Октамасад, Октамасад, Палак, Партатауа, Савлій, Саріак, Скіл, Скілур, Скопасій, Спаргапейт, Таксакій, Танусак, Феніус Фарсаїд, Харасп, Ходарз, Яндіс. Важливо звернути увагу, що за стародавніми поняттями словом “династ”, яке, зокрема, використовував Геродот, позначалися невеликі володарі в негрецьких землях. Насамперед сама наявність такої кількості відомих історії правителів свідчить про розвинуту систему державного управління та певну історичну тяглість влади. Однак термін “династ” дійсно вказує на важливу особливість – наявність локальних правителів.

Правителем Скіфської держави був верховний цар, що владарював над скіфами царськими⁵⁹. Структура управління насамперед Великою Скіфією нагадувала конфедерацію, де окремі об'єднання зберігали певну автономію, але визнавали верховенство одного царя. Царські скіфи були домінуючими, забезпечували єдність і централізоване керівництво всього об'єднання. Верховний цар, який походив із царських скіфів, виконував функції лідера, відповідального за військову, політичну й релігійну координацію. Геродот

⁵⁴ Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба* (н 1) 7.

⁵⁵ Ухач (н 4) 21.

⁵⁶ Іванов (н 6) 30.

⁵⁷ Кульчицький, Тищик (н 2) 20.

⁵⁸ М Грушевський, *Історія України-Руси, т 1 До початку XI віка* (2-ге вид, 1904) 89.

⁵⁹ Іванов (н 6) 30.

фактично підтверджує цю структуру, описуючи, як у критичні моменти (наприклад, під час вторгнення Дарія) скіфи могли діяти єдиною силою під керівництвом верховного царя, але при цьому зберігати внутрішню автономію окремих племінних об'єднань у мирний час.

Особливою своєрідністю Скіфії у ранній час було те, що владу у ній було поділено між двома, а згодом – між трьома царями, які походили, судячи з генеалогічного переказу, із одного царського роду⁶⁰. Так, Причорноморська (Велика) Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства – басилеї. Одне з них очолював головний цар, а два інших – молодші царі (ймовірно, сини головного)⁶¹. Басилеї складались з провінцій-областей, які Геродот називає “архе” (за іншим поглядом, архе і басилія – це одне й те саме). Область-архе охоплювала певний племінний союз, який для воєнних потреб виставляв військовий загін. Вірогідно, саме на племінній основі створювались такі воєнно-адміністративні одиниці Скіфії, як номи⁶², про які йтиметься згодом. Така система подвійного чи потрійного царювання в Скіфії дійсно є унікальним явищем, яке заслуговує особливої уваги. Очевидно, що спільне походження царів є важливим фактором – належність до одного царського роду забезпечувала легітимність влади та зменшувала ймовірність конфліктів. Еволюція системи від двох до трьох царів може свідчити про розширення території держави, ускладнення системи управління, необхідність балансування інтересів різних племінних груп. Звісно, важко оминати очевидні паралелі в інших суспільствах. Схожа система подвійного царювання існувала в Спарті. Крім цього, у деяких кочових народів також спостерігалось розділення влади між кількома правителями. Можемо і зазначити про практичні переваги такої системи, зокрема, можливість ефективніше контролювати велику територію, розподіл військових та адміністративних функцій, забезпечення стабільності влади через взаємний контроль. Проте справедливо виникає питання: як саме розподілялися повноваження між царями і як вирішувалися потенційні конфлікти між ними? На жаль, джерела не дають нам повної відповіді на це питання.

На думку дослідників, перетворення військоводержавної організації на тричленну мало відбутися внаслідок підкорення місцевого кіммерійського населення, якому було відведено окреме місце в рамках нової тріадної організації. Вона забезпечувала панування скіфської правлячої верхівки, що спиралася на завойовників-протоскіфів, над переможеними кочовиками⁶³.

Апарат державного управління складався з найближчих родичів, найвідданіших слуг і військової верхівки⁶⁴. В основі державний апарат ґрунтувався

⁶⁰ Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба* (н 1) 8.

⁶¹ Дудник (н 9) 13.

⁶² Грицюк (н 34) 51.

⁶³ Бандурка, Ярмиш (н 8) 29–30.

⁶⁴ Іванов (н 6) 30–31.

Юрій Олійник

на принципі всемірного використання родової та племінної структури⁶⁵. Територія держави поділялася на номи (округи), що, ймовірно, були племінними територіями, які населяли різні кочові й осілі скіфські та інші племена⁶⁶. Зазвичай вони розглядаються як території, де кочували окремі племена. Кількість цих номів невідома. Можна припустити також, що поділ на номи міг бути й тимчасовим і між племенами періодично укладалися угоди про перерозподіл місць кочівлі, або ж вони перерозподілялися царями. Можливо, цей поділ охоплював не всю її територію (виключаючи землі, заселені племенами, що зберігали певну автономію). Про номархів – начальників номів, вождів окремих племен – відомостей майже немає⁶⁷.

На рівні місцевого управління ще панували пережитки родоплемінної організації. Старійшини та вожді племен традиційно очолювали місцеві органи влади⁶⁸. Отже, виникнення державного апарату не знищило повністю колишньої родової організації, особливо в місцевому управлінні, де зберігалися свої старійшини й вожді⁶⁹. Державний апарат Скіфії був організований таким чином, що в основі влади лежали родоплемінні зв'язки, що створювало міцну основу для централізованого управління. Водночас збереження місцевих старійшин та вождів на рівні племен і територій давало змогу зберігати традиційну родову організацію, що сприяло стабільності й ефективності управління, особливо в умовах постійного кочового, а згодом змішаного напівосілого існування.

Цар спирався на царську раду, що складалася з особистої дружини на чолі з воєначальником та родоплемінної верхівки⁷⁰, фактично це був наближений до царя дорадчий орган⁷¹. Хоча царська рада не мала виконавчої влади, можна припустити, що її рекомендації мали велику вагу через авторитет її членів. Фактично вона виконувала роль дорадчо-стримувального органу, який забезпечував зв'язок між центральною владою та племенами, а також певне обмеження царської влади.

Важливі рішення приймалися народними зборами всіх воїнів, на яких обговорювалися важливі питання суспільного життя та престолонаступництва⁷². Тож влада царя не була абсолютною⁷³, кандидатура царя та його наступників затверджувалася народними зборами, які разом з радою старійшин і племінних вождів (царська рада) вирішували важливі державні питання⁷⁴. Проте зі зміцненням царської влади, починаючи від Атея, значення

⁶⁵ Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба* (н 1) 7.

⁶⁶ Кульчицький, Тищик (н 2) 20.

⁶⁷ Бандурка, Ярмиш (н 8) 31.

⁶⁸ Захарченко (н 7) 8.

⁶⁹ Іванов (н 6) 31.

⁷⁰ Ухач (н 4) 21.

⁷¹ Іванов (н 6) 31.

⁷² Ухач (н 4) 21.

⁷³ Захарченко (н 7) 8.

⁷⁴ Кульчицький, Тищик (н 2) 20.

зборів втратило силу⁷⁵. Отже, хоча цар мав значну владу, його рішення повинні були отримати схвалення зборів, що обмежувало монархічну владу й забезпечувало участь в управлінні широкого кола воїнів. Тож влада царя в певний період не була абсолютною, а спиралася на підтримку з боку воїнів та ради старійшин, від того й побутує в деяких наукових джерелах ідея про наявність у державному устрої Скіфії певних елементів військової демократії. На нашу думку, така ідея або ж припущення має право на існування, однак розглядати її слід як певний виняток.

Велику роль у розвитку державності відіграло військо, яке очолював цар. Основою його була кіннота та піхота, яка складалася із общинників. За їхню справність скіфська кіннота вважалася найкращою в світі. Серед скіфських тактичних прийомів – стрімкий напад кінноти і слідом за ним рукопашний бій у пішому строю⁷⁶. Військо скіфів складалося з двох компонентів: дружини (професійної частини) і ополчення⁷⁷.

Військові звичаї скіфів були суворими. Основний закон – безпощадність до ворогів і вірність бойовим побратимам. Скіфи пили кров першого вбитого ними ворога, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки зі шкіри правих рук убитих ворогів, прикрашали кінську зброю скальпами ворогів, носили плащі зі шкіри вбитих ворогів тощо⁷⁸. Не маючи укріплених міст і поселень, кочові скіфи повинні були створювати особливо стійке, добре озброєне та міцно спаяне дисципліною військо, яке включало усіх общинників⁷⁹. Досягнутому скіфами розвитку відповідала й організація управління у формі воєнної демократії. Найважливіші питання розглядалися на народних зборах воїнів⁸⁰. Як було зазначено вище, така практика стала мінімальною, у зв'язку з активізацією процесу централізації влади.

У пізніх скіфів, на відміну від їхніх кочових предків VII–IV ст. до н. е. та сучасників-сарматів, суттєво змінилася соціальна структура, зникла характерна для доби військової демократії категорія “народ-військо”. Тепер основу війська складала постійна, але відносно нечисленна дружина, що формувалася з представників аристократичних родів та була зародком професійного війська⁸¹.

На сьогодні в науці залишаються дискусійними припущення, що розгляд питання військової організації скіфів знаходився у безпосередній залежності від проблем етногенезу скіфських племен, соціальної організації скіфського суспільства, скіфської державності⁸². З цього випливає, що скіфське військо стало не лише запорукою їхньої політичної та економічної могутності, а й

⁷⁵ Іванов (н 6) 31.

⁷⁶ Ніколаєнко (н 10) 53.

⁷⁷ Грицюк (н 34) 53.

⁷⁸ Дудник (н 9) 13.

⁷⁹ Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба* (н 1) 8.

⁸⁰ Гончаренко (н 5) 9.

⁸¹ Бандурка, Ярмиш (н 8) 32.

⁸² Грицюк (н 34) 49.

визначальним чинником у формуванні державності. Його унікальна структура, тактика і суворі звичаї уможливили скіфам протягом тривалого часу утримувати провідне становище на величезних просторах степів.

Важливою ознакою Скіфської держави була наявність джерел права. Основними джерелами права у скіфів були звичаї, рішення народних зборів, постанови царів⁸³. Звичай, очевидно був перетворений відповідно до інтересів правлячої верхівки на звичаєве право⁸⁴. Угоди з царем роксоланів Тасієм і царицею Боспору Гіпепірією свідчать про існування у скіфів ще одного джерела права – міжнародних договорів⁸⁵. Відомо також про договори про військову допомогу з царем скіфів, зокрема, про договір, який був укладений за ініціативою Каллініка Евксеніва⁸⁶ (давньогрецький державний діяч, ольвійський політик, евергет, монетний магістрат, реформатор. Оборонець Ольвії від македонського війська Зопіріона). Певний вплив на право мала релігія⁸⁷. Вищезазначені джерела права як для того часу на високому рівні врегульовували суспільні відносини у Скіфській державі. Як свідчать наративні джерела, скіфське право було доволі консервативним. Скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Протягом тривалого часу грецька правова культура сприймалася скіфами вкрай негативно⁸⁸. Так, скіфи неухильно дотримувались прадавніх “законів”, твердо оберігали батьківські звичаї. Вони вважали, що зміни в державному устрої і в релігії не приносять їм добра. Коли з’являлися так звані реформатори, проти них одразу виступала верхівка населення, оберігаючи одвічні звичаї та традиції⁸⁹.

Висновки. Дослідження історії державності скіфів, представлене у статті, дає змогу зробити низку важливих висновків, які розкривають значення цього періоду для формування політичних і правових систем на українських землях.

1. Скіфія була ранньодержавним утворенням, яке пройшло складний етап еволюції від племінних союзів до централізованої держави. Її структура характеризувалася комбінацією військово-політичного керівництва, звичаєвих норм і елементів аристократичного правління. Царська влада, що мала сакральний характер, об’єднувала функції законодавчої, виконавчої, судової та військової гілок, забезпечуючи стійкість суспільства в умовах зовнішніх загроз.

2. Скіфське суспільство було чітко стратифіковане: на верхівці перебувала панівна верства, до якої належали царі, військова аристократія, жерці і заможні общинники. Останні становили найбільшу частину населення, ре-

⁸³ Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX)* (н 3) 13.

⁸⁴ Гончаренко (н 5) 12.

⁸⁵ Захарченко (н 7) 9.

⁸⁶ Гавриленко, Сироїд (н 1) 150.

⁸⁷ Іванов (н 6) 31.

⁸⁸ Гавриленко, ‘Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень’ (н 1) 18.

⁸⁹ О Партицкий, *Старинна історія Галичини, т 1 від VII-ого віку перед Христом до року 110 по Христі* (1894) 221.

алізуючи військові та економічні функції. Раби були на найнижчому рівні соціальної ієрархії, і хоча вони не становили основу виробничої системи, їхнє значення було важливим елементом економічних і соціальних відносин.

3. Скіфія відіграла важливу роль у становленні економічних і політичних відносин у регіоні Північного Причорномор'я. Її зв'язки з грецькими містами-державами, зокрема Ольвією та Херсонесом, сприяли розвитку торгівлі, яка стала важливим чинником економічного зростання та інтеграції з античним світом.

4. Культурні й правові традиції скіфів залишили значний слід у розвитку українських земель. Хоча сучасне населення України не є прямими нащадками скіфів, їхня культурна спадщина, включаючи елементи правової культури, так чи інакше вплинула на подальший розвиток етнонаціональних процесів.

Скіфські традиції продовжували існувати завдяки їхньому асимілюванню іншими народами, зокрема сарматами, аланами, а пізніше – слов'янами. Елементи скіфського побуту, такі як культ предків і звичаї, були інтегровані в духовну культуру східних слов'ян. Крім того, спадкоємність у правовій культурі, особливо у сфері звичаєвого права, простежується в таких аспектах, як регулювання земельної власності та військові традиції.

5. Право скіфів базувалося на звичаєвих нормах, які адаптувалися до умов формування державності. Основними джерелами права були традиції, рішення царів і народних зборів, а також міжнародні договори. Особливу роль у забезпеченні правопорядку відігравали звичаї, що захищали приватну власність, суспільний лад і авторитет царської влади. Консервативний елемент у правовій системі забезпечував її стійкість і спадкоємність, зберігаючи традиційні норми навіть в умовах взаємодії з прогресивною грецькою культурою.

6. Вивчення скіфської державності та права уможливорює краще зрозуміти витoki правових традицій на українських землях. Скіфія є прикладом раннього державного утворення, в якому поєднувалися елементи військової демократії, звичаєвого права та централізованої влади. Це надає змогу простежити еволюцію правових і політичних інститутів у контексті взаємодії кочових і осілих народів.

Отже, Скіфська держава стала важливим етапом у формуванні історико-правової традиції на українських землях. Її спадщина підтверджує, що навіть у межах ранніх форм державності закладалися основи для складних соціальних і правових структур, які впливали на зародження та становлення української державності.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehuliuвання tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.): navchalnyi posibnyk* (Ivan Franko National University of Lviv 2014).
2. Boiko I, *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX–XX): navchalnyi posibnyk* (Ivan Franko National University of Lviv 2013).
3. Boiko I, *Pravove rehuliuвання tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* (Atika 2012).
4. Boiko O, *Istoriia Ukrainy: posibnyk* (Akademiia 2002).
5. Dudnyk O, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia samostiinoho vyvchennia dystsypliny* (2012).
6. Havrylenko O, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Starodavnia doba: navchalnyi posibnyk* (Kharkiv National University of Internal Affairs 2011).
7. Havrylenko O, Syroid T, *Istoriia mizhnarodnoho prava: starodavnia doba: navchalnyi posibnyk*.
8. Hrushevskiy M, *Istoriia Ukrainy-Rusy, vol 1* (2nd edn, 1904).
9. Ivanov V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* (Interregional Academy of Personnel Management (IAPM) 2007).
10. Kulchytskyi V, Tyshchuk B, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* (In Yure 2008).
11. Partytskyi O, *Starynna istoriia Halychyny, vol 1* (1894).
12. Ukhach V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk (konspekty leksii)* (Vektor 2011).
13. Zakharchenko P, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* (Atika 2005).

Edited books

14. Bandurka O, Yarmysh O (eds), *Istoriia derzhavnosti ukrainy: Eksperymentalnyi pidruchnyk* (Odissei 2004).
15. Herodot iz Halikarnasu, *Skifiia: naidavnishyi opys Ukrainy z V stolittia pered Khrystom* (B Hnatiuk red, Dovira 1992).
16. Honcharenko V, 'Derzhava skifiv', *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Akademichnyi kurs, t 1* (Tatsii V, Rohozhyn A and Honcharenko V (eds), In Yure 2000).
17. Usenko I (ker kol), *Sudova vlada v Ukraini: istorichni vytoky, zakonmirnosti, osoblyvosti rozvytku* (Naukova dumka 2014).

Journal articles

18. Boiko I, 'Vstanovlennia daty zasnuvannia Ukrainskoi derzhavy: istoryko-pravovi aspekty' [2017] 1 ScienceRise: Juridical Science 19–31.
19. Havrylenko O, 'Osnovni rysy prava skifskykh rannoderzhavnykh utvoren' [2007] 1 Chasopys Kyivskoho universytetu prava 17–22.
20. Havrylenko O, 'Zarodzhennia prava na terytorii Ukrainy v antychnu dobu' [2020] 1 Pravo Ukrainy 64–84 DOI: 10.33498/louu-2020-01-064.
21. Hutiv B, 'Mala Skifiia – osoblyvosti derzhavnogo ustoroii ta osnovni rysy prava' [2023] 4 Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal 31–3 DOI: 10.32782/2524-0374/2023-4/4.
22. Nikolaienko T, 'Zvychaieve pravo skifskoi derzhavy' [2014] 8 Biuletyn Ministerstva yustytssii Ukrainy 51–6.

Dissertations

23. Hrytsiuk V, 'Viiskova orhanizatsiia ta voienne mystetstvo skifiv' (dissertation 2004).

Encyclopedias

24. Atei (Elektronna versiiia “Velykoi ukrainskoi entsyklopedii”) <<https://vue.gov.ua/Atei>> (accessed 30.12.2024).
25. Mala Skifiia, antych. nazva dvokh rehioniv, *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Dodatkovyi tom. Kn. 1: A–Ia* (V Smolii holova redkol, NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy, Naukova dumka 2021) <www.history.org.ua/?termin=mala_skifija_antych_nazva_dvokh_regioniv> (accessed 30.12.2024).

Yurii Oliinyk

SCYTHIAN STATE AND ITS PLACE IN THE HISTORY
OF UKRAINIAN STATE-BUILDING
(VII–III centuries BC)

ABSTRACT. The article is devoted to the analysis of the formation of statehood of the early Scythian state formations on the territory of Ukraine, which is an important stage in the formation of state and legal traditions on the Ukrainian lands. The importance of the study lies in determining the place and role of Scythian statehood in the history of Ukrainian statehood. The study of archaeological, ethnographic and historical sources allows us to reconstruct the features of Scythian statehood, in particular its state and legal system, social structure and military organization.

The state and legal system of the Scythians is shown, and the features of their statehood as one of the first early state formations on the Ukrainian lands are also determined. The article reveals the influence of internal and external factors on the formation of socio-political, as well as the interaction of Scythian society with Greek city-colonies.

It is noted that the Scythian statehood had clearly expressed signs of an early state formation, including territory, centralized public power, hierarchical social structure, developed military organization and a specific legal system. The social organization of the Scythians was based on a clear division of the population into separate groups, in particular into the ruling class, free community members and slaves. The ruling class concentrated the main material wealth and power, while free community members constituted the largest part of the population and ensured the performance of military and economic functions. It is emphasized that the socio-legal situation of Scythian society demonstrates the transition from a tribal system to a proto-state, which was manifested in the formation of property inequality, the concentration of power in the hands of the military-political elite and the emergence of early forms of monarchical rule. Scythian statehood was based on military power, which ensured external stability and integration of the conquered tribes into a single political entity.

The conclusions emphasize the importance of Scythian statehood for the further development of legal and social institutions in the Ukrainian lands. The state and legal experience, cultural heritage of the Scythians became an important factor in the formation of early statehood in the Ukrainian lands. The Scythian state was not only a key stage in the development of early statehood, but also became an example of a unique combination of customary legal traditions with elements of centralized administration, which contributed to the formation of a stable social order and an effective political and legal system.

KEYWORDS: Scythia; state; statehood; legal system; state system; state-building.

Ігор Бойко

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8444-6787>
igor.boiko@lnu.edu.ua

Іван Ковальчук

доктор філософії у галузі права,
старший викладач
кафедри суспільно-політичних наук
Вінницького національного технічного університету
(Вінниця, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-7467-5317>
ivankovalchuk@vntu.edu.ua

Оксана Заяць

докторка філософії у галузі права,
асистентка кафедри історії держави, права
та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4512-2338>
oksana.lesyk@lnu.edu.ua

УДК 340.12(395)

ДЖЕРЕЛА ПРАВА СКІФСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу становлення джерел права Скіфської держави та визначенню їхнього значення для розвитку економічних і політичних відносин на території України, що загалом є важливим етапом у формуванні державно-правових традицій на українських землях. Актуальність дослідження полягає у визначенні місця і ролі скіфського права в історії української державності.

Зазначено, що формування норм і елементів цивільного, кримінального, процесуального права на етнічних українських землях було тривалим процесом. Зародження та розвиток первісних звичаїв цивільного та кримінального характеру, очевидно, почалися у

період переходу від палеоліту до мезоліту, від матріархату до патріархату, у період розкладу первіснообщинних відносин, зокрема зі створенням сім'ї, роду, племені. У той час між людьми почали виникати суперечки, конфлікти, наслідком яких було вчинення злочину (наприклад, позбавлення людини життя чи заповідання їй каліцтва, крадіжка майна тощо). У первісних людей формувалося розуміння злочину як суспільної небезпеки, адже людині чи людській спільноті було завдано шкоди, заповідано зло, від чого у людини чи спільноті виникали страх, страждання тощо. Тому в період мезоліту, а відтак у бронзовий і залізний віки, люди шукали способи припинити вчинення лихих діянь, створювали правила поведінки, які передбачали відповідальність за злочини, встановлення відплати за них тощо. У давній період на території сучасної України впродовж тисячоліть існувало чимало етнічних культурно неоднорідних суспільств. Різномітні народи більшою чи меншою мірою вплинули на етнофонд і генофонд українців. Вони творили на території історичної України генетично споріднені традиції способу життя, культури, державної організації, правового регулювання суспільних відносин.

Наголошено, що скіфське право регулювало багато аспектів соціального життя, включаючи майнові відносини, військову службу, правовий статус рабів і захист приватної власності. Ці норми давали змогу забезпечити основи для функціонування суспільства, де важливими були як звичаї, так і рішення, прийняті вищими органами влади – царем та народними зборами. Скіфське право також виконувало охоронну функцію, захищаючи соціальний порядок і забезпечуючи стійкість держави. Система покарань, зокрема смертні вироки, вигнання, тілесні покарання, ставила завдання не лише покарати злочинців, а й зміцнити соціальні зв'язки, засновані на вірності та порядку.

Показано, що пізнавальна функція права полягала в тому, що воно визначало межі поведінки людей, встановлювало дозволи й заборони. Скіфське право регулювало поведінку не лише в межах родових і племінних груп, а й у відносинах з іншими народами, зокрема через міжнародні договори, що були важливим джерелом права. Право виконувало також оціночну функцію, оскільки через звичаєві норми скіфи могли оцінювати поведінку своїх «співгромадян». Це давало змогу вирізняти правопорушення та визнавати винних, що стало основою для функціонування права в умовах, коли не існувало складної судової системи. Скіфське право також мало важливе виховне значення, адже через покарання і соціальні норми воно сприяло формуванню моральних орієнтирів, таких як відданість царю, братерство серед воїнів і суворе ставлення до порушників. Виховний аспект був особливо виражений у спільному виконанні військових обов'язків та у збереженні патріархальних традицій, які впливали на поведінку членів суспільства.

Право скіфів базувалося на звичаєвих нормах, які адаптувалися до умов формування державності. Основними джерелами права були звичаї, рішення царів і народних зборів, а також міжнародні договори. Особливу роль у забезпеченні правопорядку відігравали звичаї, що захищали приватну власність, суспільний лад і авторитет царської влади. Консервативний елемент у правовій системі забезпечував її стійкість і спадкоємність, зберігаючи традиційні норми навіть в умовах взаємодії з прогресивною грецькою культурою. Скіфія відіграла важливу роль у становленні економічних і політичних відносин у регіоні Північного Причорномор'я. Її зв'язки з грецькими містами-державами, зокрема Ольвією та Херсонесом, сприяли розвитку торгівлі, яка стала важливим чинником економічного зростання та інтеграції з античним світом. Правові традиції скіфів справили значний вплив на розвиток економічних і політичних відносин на території України, що загалом є важливим етапом у формуванні державно-правових традицій на українських землях. Позитивним також був вплив культурної спадщини Скіфської держави, включаючи елементи правової культури, на подальший розвиток етнонаціональних процесів на території України. Вивчення скіфського права дає змогу краще зрозуміти витоки правових традицій на українських землях.

Ключові слова: джерела права; звичаї; звичаєве право; державність; Скіфія.

У сучасних умовах розвитку української історико-правової науки значна увага приділяється поглибленому дослідженню історії української правової традиції, яка є одним із головних елементів розвитку та збереження української ідентичності. Правова традиція є одним із головних елементів етнонаціонального і правового розвитку українського народу. Як відомо, правова традиція – це узагальнений правовий досвід, правова пам'ять, правові знання та правові уявлення, що передаються від покоління до покоління як прийнятні способи організації суспільства, моделей формування правового устрою, правового регулювання суспільних відносин, ієрархії цінностей у праві та ін. Для українського народу в процесі становлення й розвитку правової традиції характерним було і є прагнення до упорядкованості в усьому, що концентрується у праві, правді, яким протистоять неправда, кривда. Прагнення до порядку належить до тих характерних рис, які формувались українським етносом упродовж усього періоду його існування. На становлення правової традиції українського народу значно впливав високий духовний рівень українського народу (цінування справедливості, добра, щирості, доброзичливості, миролюбства, працьовитості, гідності, чесності, толерантності тощо). Усвідомлення цінності права (особливо звичаєвого) відбувалося у житті українців через призму української правової культури і проявлялося у визнанні права головним чинником збереження, зокрема, правової самобутності українського народу. Правова самобутність – це природна своєрідність, не схожа на інші, це самостійність у своєму розвитку, незалежність від усіляких впливів. Окрім цього, українці, подібно до інших європейських народів, усвідомлювали ціннісне значення права в суспільстві, адже воно увесь час супроводжує людину й суспільство загалом, регулює найважливіші суспільні відносини, виховує суспільство та ін.

На становлення української правової традиції значний вплив мало зародження, становлення та розвиток права перших державних утворень на території сучасної України (середина I тис. до н. е. – V ст. н. е.). Саме у той час основним регулятором суспільних відносин були правила поведінки первісного суспільства, які мали форму родових і племінних звичаїв. Ці норми склалися у процесі життєдіяльності суспільства, були обов'язковими лише для членів відповідного роду, племені, виражали їхні спільні інтереси й тому виконувалися добровільно. У разі їх невиконання до порушників вживали заходів громадського впливу, аж до вигнання з роду (племені). З виникненням держави і розшаруванням суспільства родові звичаї вже не могли підтримувати порядок у суспільстві, оскільки були неспроможні узгоджувати інтереси різних груп населення. За таких умов виникла об'єктивна суспільна потреба в новому типі регуляторів поведінки людей – юридичних (правових) правилах, або нормах права. Їхньою основною відмінністю від правил поведінки первісного суспільства був тісний зв'язок з державою. Право розвивалося разом з державою як основний регулятор суспільних

відносин, спосіб виявлення державної волі, що виражалось у законах та інших нормативно-правових актах обов'язкового характеру¹. З найдавніших часів люди у процесі своєї життєдіяльності вступали між собою в певні відносини, більшість яких регулюється нормами права, що встановлюються державою і відповідно називаються правовими відносинами. Основна частина суспільних відносин виникає з приводу створення, набуття, відчуження, використання, передавання різноманітного майна тощо. Це майнові відносини, які за змістом неоднорідні, регулюються цивільним правом і називаються цивільно-правовими. Значна частина суспільних відносин регулювалася кримінальним правом, що встановлює, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види покарань застосовуються до осіб, що їх вчинили. Ці відносини називаються кримінально-правовими. Основним завданням кримінального права, яке виражалось у джерелах права, була заборона конкретних ганебних вчинків, шкідливої поведінки, що заподіювала зло людині і суспільству (що-небудь погане, недобре, яке-небудь нещастя, лихо, горе), викликаючи насамперед у потерпілої людини страх, тривогу, душевні страждання, переживання. За вчинення злочину кримінальне право передбачає застосування особливих примусових заходів – кримінальних покарань².

Цивільне, кримінальне, процесуальне право, як і інші галузі права, не мають точної дати свого зародження і розвитку. Право зароджувалося й розвивалося з початком суспільного життя людини, спочатку у вузьких, а згодом ширших суспільних об'єднаннях: сім'ї, роді та племені. Згодом, коли примітивний елемент кровного зв'язку поступився місцем елементові територіальному (як основі формування суспільної організації), кримінальне право почало розвиватися головним чином у межах державної території та влади.

Формування норм і елементів цивільного, кримінального, процесуального права на етнічних українських землях було тривалим процесом. Зародження і розвиток первісних звичаїв цивільного та кримінального характеру, очевидно, почалися у період переходу від палеоліту до мезоліту, від матриархату до патріархату, у період розкладу первіснообщинних відносин, зокрема, зі створенням сім'ї, роду, племені. У той час між людьми почали виникати суперечки, конфлікти, наслідком яких було вчинення злочину (наприклад, позбавлення людини життя чи заподіяння їй каліцтва, крадіжка майна тощо). У первісних людей формувалося розуміння злочину як суспільної небезпеки, адже людині чи людській спільноті було завдано шкоди, заподіяно зло, від чого у людини чи спільноти виникали страх, страждання тощо. Тому в період мезоліту, а відтак у бронзовий і залізний віки, люди шукали способи припинити вчинення лихих діянь, створювали правила

¹ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів* (Видавничий центр Львівського національного університету 2014) 9.

² Бойко І (н 1) 10.

поведінки, які передбачали відповідальність за злочини, встановлення відплати за них тощо. У давній період на території сучасної України впродовж тисячоліть існувало чимало етнічних культурно неоднорідних суспільств. Різномітні народи більшою чи меншою мірою вплинули на етнофонд і генетичний фонд українців³. Вони творили на території історичної України генетично споріднені традиції способу життя, культури, державної організації, правового регулювання суспільних відносин.

Як відомо, у ході еволюції людство пройшло кілька періодів залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці: кам'яний вік (від появи людини – до III тис. до н. е.); бронзовий вік (III–I тис. до н. е.); залізний вік (I тис. до н. е. – I ст. н. е.)⁴. Значні зрушення в суспільних відносинах відбулися в добу бронзи, а саме: помітно зросла роль чоловіка передовсім у землеробстві, скотарстві, обміні, згодом у всіх інших сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матриархату патріархатом, утвердження ведення родоводу за батьківською лінією; завдяки зростанню продуктивності праці з'явився додатковий продукт, який поступово концентрувався в руках окремих осіб, що спричинило спочатку майнову, а з часом і соціальну диференціацію суспільства; з великосімейної громади виокремилася мала сім'я найближчих кровних родичів (чоловік, дружина, діти); у процесі інтеграції суспільства формувалися союзи племен, що було зумовлено зростаючими масштабами виробництва та обміну, загостренням внутрішніх племінних відносин на основі прогресуючої майнової диференціації, потребою захисту власних територій та матеріальних цінностей; ускладнювалася суспільна організація, створювалися особливі органи керівництва союзом племен, виокремився стан воїнів⁵. У період бронзового віку в суспільному житті відбулося декілька кардинальних зрушень. Завершився перший великий суспільний поділ праці – виокремлення скотарських племен з-поміж інших; почали формуватися етнічні спільноти людей; майнова та соціальна диференціація суспільства дедалі помітніше впливала на історичний процес⁶.

На початку I тис. до н. е. стародавнє населення на території сучасної України почало застосовувати у своєму побуті новий метал – залізо. Заміна бронзи залізом почалася приблизно у XI ст. до н. е., а перші знахідки залізних виробів датуються XI–IX ст. до н. е. Міцність залізних знарядь праці та зброї кардинально вплинула на суспільний розвиток. Паралельно з підвищенням продуктивності праці та появою значної кількості додаткового продукту активно відбувався процес посилення військової могутності. Тому за доби заліза зброя стала знаряддям праці, а війна – ремеслом, що надало ди-

³ І Терлюк, *Історія держави і права України: навч. посіб.* (Атіка 2011) 10.

⁴ Своєю чергою кам'яний вік поділяється на ранній палеоліт (від появи людини до 150 тис. років тому); середній палеоліт (150–35 тис. років тому); пізній палеоліт (35–11 тис. років тому); мезоліт (10–6 тис. років тому); неоліт (VI–IV тис. до н. е.) і енеоліт (IV–III тис. до н. е.).

⁵ О Бойко, *Історія України: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів* (вид. 3-є, Академвидав 2005) 22.

⁶ Бойко І (н 1) 11.

наміки та драматизму розвитку історичних подій. Перехід до ранньозалізного віку на території сучасної України та в сусідніх регіонах значною мірою був зумовлений дією низки чинників: різка зміна клімату (наприкінці II тис. до н. е. він став надзвичайно посушливим) → екологічна криза → міграція населення → розрив старих економічних зв'язків → дефіцит привізної мідної руди та бронзових виробів → розвиток місцевого залізрудного виробництва. Завдяки появі заліза перед людством відкрилися нові перспективи, відбулися докорінні зміни в суспільстві: завершився розклад первіснообщинного ладу, активізувався процес соціального розширення та утворення перших протодержав. Характерними ознаками суспільного розвитку цієї доби були: значні міграції населення; урізноманітнення торговельних зв'язків; становлення приватної власності; поступова майнова диференціація суспільства; перетворення сім'ї на господарську одиницю; витіснення родової громади територіальною; виокремлення ієрархічно структурованої військової еліти; утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів; зародження державності⁷.

Первісна людина на території сучасної України вперше з'явилася у ранньому палеоліті – близько 1 млн років тому. На думку археологів, найвірогідніше, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція тривала протягом багатьох тисячоліть. Найдавніші стоянки первісних людей на території України знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амбросіївки (Донбас), с. Лука-Врублівецької (Хмельниччина). Всього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту. На території нашої Батьківщини в різні часи виникали, існували і занепадали численні племінні утворення. Першими на шлях державотворення у середині I тис. до н. е. вступили кочові племена у степових регіонах Північного Причорномор'я (на території сучасної Південної та Південно-Східної України та частково Криму) – кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни. Традиції та досвід державного життя на ці території принесли греки-переселенці, що в VII–V ст. до н. е. заснували міста-держави (поліси) Тіру, Ольвію, Херсонес, Пантікапей та ін.⁸

Історія розвитку права, як загальносоціального явища, зокрема норм і елементів цивільного, кримінального та процесуального права на території сучасної України, бере свій початок від середини I тис. до н. е., коли у народів і племен Північного Причорномор'я сформувалися перші державні утворення – рабовласницькі держави, які виникли у процесі розпаду первіснообщинного ладу й організації державного суспільства⁹.

⁷ Бойко О (н 5) 23.

⁸ Бойко І (н 1) 12.

⁹ В Кульчицький, Б Тищик, *Історія держави і права України: підручник для студ. вищих навч. закл.* (Ін Юре 2008) 16.

Серед найдавніших народів, які проживали на території сучасної України у VII–III ст. до н. е., були скіфські племена. Вони панували у степових регіонах Північного Причорномор'я, які займали значну територію від низин Дунаю до гирла Дону і Приазов'я¹⁰. Більшість сучасних дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) і прибулих (іранських) кочових племен. Наприкінці VI–IV ст. до н. е. утворилася скіфська рабовласницька держава – Велика Скіфія¹¹. Це був союз племен на чолі з царем, влада якого передавалася у спадок. Скіфський цар Атей, усунувши інших “царів”, зумів об'єднати під своєю владою величезні території від Дунаю до Дону, перетворивши Скіфію на могутнє царство. Центр держави Атея знаходився на нижньому Дніпрі, де наприкінці V ст. до н. е. виникло велике укріплене поселення – Кам'янське Городище. Атей карбував власну монету. Міць Скіфії не похитнулася навіть після поразки, якої вона зазнала від македонського царя Філіппа II (батька Олександра Македонського). Могутньою держава скіфів залишалася і після смерті 90-літнього Атея у 339 р. до н. е. Незважаючи на смерть Атея, Скіфське царство збереглося, хоча розміри його значно зменшилися. Скіфія все ще залишалася сильною в економічному й воєнному аспектах. Як свідчать писемні й археологічні джерела, царство, створене Атеєм, існувало з IV до III ст. до н. е.¹²

У III ст. до н. е. утворилася нова Скіфська держава у Криму – Мала Скіфія, яка була тривалішою і могутнішою від держави Атея. Столицею нової держави стало місто Неаполь Скіфський (неподалік від сучасного Сімферополя) – з високими мурами, великими зерносховищами, багатими гробницями. Свого розквіту Скіфська держава у Криму досягає у II ст. до н. е. за часів царя Скілура. Вона проіснувала аж до початку III ст. н. е. Пануванню скіфів поклала край міграція сарматів із Дону на Захід.

У господарському житті населення Скіфії важливе місце посідало орне землеробство і скотарство. Скіфи-хлібороби, які проживали у Подніпров'ї, сіяли пшеницю, жито, ячмінь, коноплі не лише для власних потреб, а й на продаж. Землю вони обробляли за допомогою запряженого волами плуга, врожай збирали залізними серпами. У той час виділилися скіфи-кочівники, які володіли величезними стадами худоби і табунами коней. Успіхи економічного характеру у скіфському суспільстві сприяли інтенсивному розвитку торгівлі з прибережними грецькими містами. Скіфи продавали хліб, худобу, хутро, рабів та інші товари, а купували вино, дорогу кераміку, ювелірні вироби. Між скіфами і греками склалися міцні торгові зв'язки, що потребувало правового регулювання господарських відносин¹³.

¹⁰ В Мурзин, *Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса* (Наук. думка 1990) 2–4.

¹¹ Г Василенко, *Велика Скіфія* (Знання 1992) 26–31.

¹² *Історія держави і права України: у 2 ч.: підручник для студ. юрид. вузів і фак. Ч. 1* (А Рогожин ред, Ін Юре 1996) 8.

¹³ Мурзин (н 10) 4–6.

Економічний розвиток скіфського суспільства сприяв зростанню майнової нерівності й соціальної диференціації. У скіфському суспільстві поступово сформувалися й утвердилися приватна власність та майнова нерівність, розвивалося рабство. Керівна верхівка захопила кращі землі, пасовища, величезні стада худоби, табуни коней, рабів. Про це зазначав Геродот, пишучи про скіфів як “найбагатородніших, що користувалися найбільшим майном”, і про скіфську бідноту, яка належала до “найнижчого походження”¹⁴. З-поміж скіфських вільних землеробів і скотарів виділилася панівна верхівка, військова аристократія, дружинники, родоплемінна знать, що входили в оточення царя. Саме в неї зосереджувались основні багатства. Істотний прибуток приносила торгівля, особливо хлібом, з грецькими містами Північного Причорномор’я.

Серед джерел права у скіфів можна виділити звичаї (згодом перетворений на звичаєве право), рішення народних зборів, постанови царів, міжнародні договори та релігійні норми. Основними джерелами права у скіфів були звичаї, рішення народних зборів, постанови царів. На думку Геродота, скіфи уникали запозичення чужоземних звичаїв. Норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, візки з пересувними житлами, домашні речі, рабів. Розкопки поховань свідчать, що особисту приватну власність у скіфів становили зброя, знаряддя виробництва, прикраси. Верховна власність на землю належала царю, який установлював порядок користування пасовищами і землями. Скіфи були консервативним народом, вони не сприймали чужоземних звичаїв, особливо еллінських. Протягом тривалого часу грецька правова культура сприймалася скіфами вкрай негативно¹⁵. Так, Геродот зазначав, що один зі скіфських царів вислав Анахарсіса (напівлегендарний скіфський мудрець), щоб він набрався грецької мудрості. Після повернення Анахарсіс повідомив цареві, що всі греки – мудрі в різних галузях, крім спартанців. Анахарсіс був убитий, у зв’язку прийняттям чужих звичаїв та спілкування з греками¹⁶. У релігії скіфи також були консервативні. За Геродотом, скіфи не мали звички ставити кумирів, вівтарів і храмів жодному божеству, крім Арея, споруди на його честь були в них у звичаї¹⁷. Арей (Арес) – у давньогрецькій міфології спочатку бог буревіїв і блискавок, пізніше – бог війни. Це свідчить про те, що елементи консерватизму були важливими механізмами самозбереження скіфського суспільства та держави в умовах активних контактів з іншими культурами, особливо з грецькою. Важливо нагадати, що консерватизм – це позиція, яка характеризується прихильністю до існуючого стану речей (цінності, звичаї, зако-

¹⁴ *Історія держави і права України: у 2 ч.: підручник для студ. юрид. вузів і фак. Ч. 1* (н 12) 9.

¹⁵ О Гавриленко, ‘Основні риси права скіфських ранньодержавних утворень’ [2007] 1 Часопис Київського університету права 18.

¹⁶ Геродот із Галікарнасу, *Скіфія: найдавніший опис України з V століття перед Христом* (Б Гнатюк ред, Довіра 1992) 1, 53–54.

¹⁷ *Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб.* (А Чайковський (кер), О Копиленко, В Криwonіс, В Свистунов, Г Трофанчук упоряд, Юрінком Інтер 2003) 7.

ни, політичний устрій), а водночас негативним ставленням до різних змін, до нового¹⁸. Іншими словами, консерватизм – це культурна, соціальна та політична філософія, яка прагне сприяти та зберігати традиційні інститути, практики та цінності. Основні принципи консерватизму можуть відрізнятися залежно від культури та цивілізації, в яких він з'являється, але загалом він підкреслює важливість збереження соціального порядку, стабільності та безперервності культурної спадщини. Тож державний і політичний устрій Скіфії є наочним доказом давнього зародження елементів консерватизму та впровадження його в державну дійсність, як політико-правової ідеології. Поряд з цим на обширній території Скіфської держави збереглися групи автохтонного населення, які жили, користуючись нормами власного звичаєвого права. Значною мірою зберегли свої правові звичаї, наприклад, племінні союзи таврів у Криму, неврів, які мешкали на південь від Прип'яті, гелони та будини, які населяли басейн середньої течії р. Ворскли з Центром у описаному Геродотом м. Гелоні¹⁹. Важливо зазначити, що скіфська культура протягом усієї історії залишалася безписемною, тому й фіксація норм звичаєвого права не могла бути здійснена²⁰. Отже, “запеклі консерватори” скіфи все ж не знищували локальні правові системи, що функціонували на їх території, а натомість зберегли їхню автономність у межах окремих племен. Вважаємо, що вплив грецької культури та права сприяв виникненню нових норм у племен, які активно взаємодіяли з античними державами. Водночас відсутність писемності обмежувала розвиток єдиної правової системи, залишаючи скіфське право в рамках звичаєвих традицій.

Цивільно-правові норми захищали державну владу, життя, майно та привілеї царської сім'ї²¹. При цьому норми скіфського права захищали приватну власність на худобу, пересувні житла на візках, домашні речі, рабів. Судячи з поховань, особистою власністю у скіфів були зброя, знаряддя виробництва, прикраси. Верховна власність на землю належала царю, який устанавлював порядок користування пасовищами і землями²². Основним об'єктом власності були рухомі речі. Від їхньої кількості залежав соціальний статус власника²³. Скіфське право відображало соціально-економічні умови життя суспільства, у якому домінувала кочова та напівосіла економіка. Основна увага у правовому регулюванні приділялася захисту державної влади, майна та привілеїв панівної верхівки, а також забезпеченню порядку в користуванні природними ресурсами.

¹⁸ Консерватизм, *Універсальний словник-енциклопедія* (М Попович та інші (укл), Ірина 1999) 690–691 <<http://slovopedia.org.ua/29/53402/13618.html>> (дата звернення 30.12.2024).

¹⁹ Гавриленко (н 15) 18.

²⁰ О Гавриленко, *Історія держави і права України. Стародавня доба: навч. посіб.* (ХНУВС 2011) 8.

²¹ В Іванов, *Історія держави і права України: підручник* (МАУП 2007) 31.

²² В Гончаренко, ‘Держава скіфів’, у В Тацій, А Рогожин, В Гончаренко (ред), *Історія держави і права України: підручник: у 2-х т, т 1* (Ін Юре 2003) 13.

²³ Гавриленко (н 15) 19.

У скіфському праві знані й зобов'язання, що виникали як і з завдання шкоди, так і з договорів міни, купівлі-продажу, дарування, поклажі тощо. Зазвичай найважливіші договори у скіфів скріплювалися клятвою. Правова регламентація зачіпала й данницькі відносини. На практиці відмова від сплати данини вважалася достатнім приводом для початку воєнних дій, які супроводжувалися розграбуванням майна, зокрема, худоби, захопленням полонених з наступним перетворенням їх на рабів²⁴. На нашу думку, скіфське право формувало зобов'язальні відносини на основі практичних потреб суспільства. Особливе місце посідали договори, скріплені клятвою, та регламентація данницьких відносин, які були важливими для забезпечення стабільності держави. Виконання зобов'язань забезпечувалося як протоправовими, так і військовими механізмами, що свідчить про простий, але все ж комплексний підхід до правового регулювання у Скіфії.

Сімейне право характеризувалося пануванням патріархату, що потребувало ведення родоводу за батьківською лінією, панівної ролі чоловіка у господарстві, суспільстві, сім'ї. Жінка перебувала під владою чоловіка. Після його смерті вона переходила у власність спадкоємця²⁵. Жінки не мали жодних прав на власність і спадщину²⁶. Для скіфського суспільства була характерна полігінія. Старша дружина мала привілеї щодо інших дружин. Після смерті воїна майно і дружини переходили найстаршому брату в роду (принцип левірату)²⁷. Такий архаїчний звичай, як левірат, зокрема, можна спостерігати в Геродотовій "Історії в дев'яти книгах". Так, у книзі IV "Мельпомена" він зазначає: '<...> Скіл одержав царську владу і разом із нею і жінку свого батька, яку звали Опойя'²⁸. Отже, сімейне право Скіфії було спрямоване на підтримку патріархальних устоїв і забезпечення майнової та соціальної стабільності в межах роду. Звичай левірату й полігінія, а також позбавлення жінок права на власність і спадщину, підкреслюють архаїчний характер правової системи.

Торкаючись питання правового статусу жінки у скіфському суспільстві, слід звернути увагу, що давньогрецький лікар і природодослідник Гіппократ писав, що у Скіфії навіть жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи на конях, і б'ються з ворогами, поки вони дівчата, а заміж вони не йдуть, поки не заб'ють трьох ворогів, і оселяються жити з чоловіками не раніш, як принесуть звичайні жертви²⁹. Цей приклад селекційної рівноправності може бути свідченням того, що суспільства кочових

²⁴ Гавриленко (н 20) 10.

²⁵ І Бойко, *Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX): навч. посіб. для студентів вищих навч. закл.* (Атіка 2012) 13.

²⁶ Іванов (н 21) 31.

²⁷ В Ухач, *Історія держави і права України: навч. посіб.* (Вектор 2011) 23.

²⁸ Геродот, 'Книга IV. Мельпомена', *Історії в дев'яти книгах* (А Білецький переклад, Наукова думка 1993) 180–228.

²⁹ *Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб.* (н 17) 9.

народів мали гнучкі та адаптивні моделі соціальної організації, можна припустити для досягнення практичної мети – захисту общин (племен).

У спадковому праві Скіфської держави панував мінорат (лат. *minor* – менший), тобто перехід батьківського майна неподільно до молодшого за віком сина. Одружені сини мали право на виділ при житті батька³⁰. Мінорат забезпечував централізоване управління родинним майном, яке мало велике значення для кочового способу життя. Ця традиція була спрямована на уникнення дроблення майнових ресурсів і збереження їхньої цілісності для наступного покоління. Очевидно, що такий підхід відповідав умовам життя Скіфської держави, де економічна стабільність і військова сила були ключовими для виживання спільноти.

У звичаєвому праві скіфів доволі рано оформлюються поняття про злочин, під яким розумілося насамперед завдання шкоди окремій особі³¹. Отже, поняття злочину у скіфів базувалося на захисті особи, її майна та родинного устрою, водночас починаючи адаптуватися до вимог державного управління.

Серед найнебезпечніших злочинів джерела називають злочини проти царя – замах на його здоров'я або життя (зокрема, за допомогою чаклування), непокора царському наказу. Тяжким злочином була неправдива присяга (клятва) богам царського вогнища, яка, на думку скіфів, могла спричинити хворобу царя, тому за нього карали стратою³². Така система захисту царської влади відображає складне переплетіння політичних, релігійних та правових аспектів у скіфському суспільстві.

Недотримання звичаїв і нехтування ними, а також відступництво від віри в скіфських богів передбачали смертну кару винного³³. Про це, наприклад, свідчать оповіді Геродота про долю скіфського царя Скіла, який мав дружину-ольвіополітку та брав участь у релігійних церемоніях на честь Діоніса, а також Анахарсіса, який після повернення з Афін на батьківщину здійснював жертвоприношення за грецьким обрядом³⁴. Мали місце злочини проти власності (крадіжки, грабіж та ін.), проти особи (убивство, перелюбство, образа)³⁵. Система покарань у скіфському суспільстві була тісно пов'язана з релігійними уявленнями й слугувала для збереження традицій і соціальної стабільності. Хоча сучасній людині такі покарання можуть здаватися жорстокими, вони були невід'ємною частиною скіфської культури.

До тяжких злочинів належали завдання особі тілесних ушкоджень, образа, зокрема, образа дією³⁶. В одній з новел Лукіана говориться: 'А у нас, скіфів, якщо кого вдарить хтось з рівних або, напавши, повалить на землю

³⁰ Бойко І (н 25) 13.

³¹ Гавриленко (н 20) 10.

³² Гавриленко (н 20) 10.

³³ І Бойко, *Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ): навч. посіб.* (ЛНУ імені Івана Франка 2013) 18.

³⁴ Гавриленко (н 20) 8.

³⁵ Гончаренко (н 22) 13.

³⁶ Гавриленко (н 20) 10.

чи розірве одяг, то старшини накладають за це велике покарання, навіть якщо образу буде завдано при небагатьох свідках³⁷. Скіфське право, зокрема в аспекті покарань, було доволі суворим, і значні порушення такої природи мали серйозні наслідки для правопорушників. Правосуддя у таких справах базувалося на традиціях племен, значенні честі та порядку. Це також підкреслює важливість моральних і соціальних зв'язків у скіфському суспільстві, де навіть незначна образа могла призвести до серйозних покарань.

За вчинення злочинів у античних містах-державах Північного Причорномор'я було передбачено застосування покарань. Найсуровішим покаранням була смертна кара, яка мала кваліфікований характер. З історичних джерел відомі такі її різновиди: страта через відсікання голови або спалення живцем. Страта через спалення відбувалася так: злочинцям зв'язували руки та ноги, затикали роти і клали їх на запряжений биками віз, наповнений хмизом, потім підпалювали його, лякали биків та гнали їх. Були й калічницькі покарання. До злочинців також могло застосовуватися вигнання. Дітей осіб, що вчинили злочини проти царя, карали за принципом об'єктивного зобов'язання – без наявності об'єктивної сторони злочину. При цьому «...» усіх синів він (цар) «...» вбиває, але дочок не чіпає³⁸. Покарання у скіфському суспільстві Північного Причорномор'я відображали суворість і жорсткість цих культур. Вони мали на меті забезпечити порядок, дисципліну та стримати злочинність у суспільстві через страх перед важкими покараннями, що включали не лише смерть, а й каліцтва та вигнання. Система покарань була міцно пов'язана з ідеєю моральної і соціальної справедливості, де карали не лише за скоєні злочини, а й за потенційну загрозу для стабільності держави.

Геродот наводить також свідчення й про наявність майнових покарань, які застосовувалися як основні, так і як додаткові. Так, «гадателі» за жеребом поділяли між собою майно особи, страченої за звинуваченням у порушенні клятви³⁹. Можна припустити, що такі майнові санкції допомагали посилити соціальну справедливість і стабільність у суспільстві, адже вони надавали можливість компенсувати збитки, заподіяні порушенням обов'язків чи клятви. Тож найпоширенішими видами покарань були: смертна кара, вигнання за межі держави, відрубання правої руки.

Джерельне підґрунтя дослідження специфіки судової влади у скіфських раннях державних утвореннях та античних державах Північного Причорномор'я є доволі різноманітним, але наявні джерела нерівнозначні як за своєю кількістю, так і за рівнем інформативності⁴⁰. Відомо, що судді самостійно призначали види покарання за злочини, маючи необмежені права в їхній

³⁷ Гавриленко (н 20) 10.

³⁸ Бойко І (н 33) 19.

³⁹ Гавриленко (н 20) 8.

⁴⁰ І Усенко (кер кол), *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку* (Наукова думка 2014) 38.

класифікації та тлумаченні. Продовжувала діяти й кровна помста⁴¹. Кровна помста була важливим елементом правових систем давніх народів. Це був ритуал, згідно з яким родичі вбитого або пораненого мали право помститися кривднику чи його родині. Вона була важливою частиною традиційної правосвідомості, забезпечуючи відновлення справедливості на рівні сім'ї чи роду. Крім того, кровна помста підкреслювала значення родинних зв'язків у скіфському суспільстві та слугувала фактором контролю за поведінкою через соціальний тиск. Щодо осіб, які виконували функції суддів, то такі мали значні повноваження при визначенні виду покарання. Можна припустити, що їхня влада не обмежувалася формальними нормами і давала змогу інтерпретувати злочин, зважаючи на контекст, умови і суспільні обставини. Все ж, щодо скіфів ця точка зору ґрунтується лише на не цілком певному свідченні Геродота⁴². Цілком імовірно, що справи про злочини, що не зачіпали основ царської влади і взагалі інтересів держави, розглядалися у формі здійснення змагального процесу, який рухався ініціативою зацікавлених сторін. Як докази часто бралися до уваги свідчення ворожитів ("гадателів"), які здійснювали гадання за допомогою вербових лозин або липової кори. Вагомим доказом вважалися ордалії у формі судового поєдинку⁴³.

Отже, є достатні підстави вважати, що вже в той період скіфське право досягло достатньо значного, як для раннього державного утворення, рівня розвитку та виконувало, принаймні частково, свої найголовніші функції: регулятивну, охоронну, пізнавальну, оціночну, виховну⁴⁴.

Скіфське право регулювало багато аспектів соціального життя, включаючи майнові відносини, військову службу, правовий статус рабів і захист приватної власності. Ці норми давали змогу забезпечити основи для функціонування суспільства, де важливими були як звичаї, так і рішення, прийняті вищими органами влади – царем та народними зборами. Скіфське право також виконувало охоронну функцію, захищаючи соціальний порядок і забезпечуючи стійкість держави. Система покарань, зокрема смертні вироки, вигнання, тілесні покарання, мала завданням не лише покарати злочинців, а й зміцнити соціальні зв'язки, засновані на вірності та порядку.

Орієнтаційна функція права полягала в тому, що воно визначало межі поведінки людей, встановлювало дозволи й заборони. Скіфське право регулювало поведінку не лише в межах родових і племінних груп, а й у відносинах з іншими народами, зокрема через міжнародні договори, що були важливим джерелом права.

Право виконувало й оціночну функцію, оскільки через звичаєві норми скіфи могли оцінювати поведінку своїх "співгромадян". Це давало змогу вирізняти правопорушення та визнавати винних, що стало основою для

⁴¹ Бойко І (н 33) 19.

⁴² О Гавриленко, "Зародження права на території України в античну добу" [2020] 1 Право України 69.

⁴³ Гавриленко (н 20) 11.

⁴⁴ Гавриленко (н 20) 11.

функціонування права в умовах, коли не існувало складної судової системи. Скіфське право також мало важливе виховне значення, адже через покарання і соціальні норми воно сприяло формуванню моральних орієнтирів, таких як відданість царю, братерство серед воїнів і суворе ставлення до порушників. Виховний аспект був особливо виражений у спільному виконанні військових обов'язків та у збереженні патріархальних традицій, які впливали на поведінку членів суспільства.

Висновки. Право скіфів базувалося на звичаєвих нормах, які адаптувалися до умов формування державності. Основними джерелами права були звичаї, рішення царів і народних зборів, а також міжнародні договори. Особливу роль у забезпеченні правопорядку відігравали звичаї, що захищали приватну власність, суспільний лад і авторитет царської влади. Консервативний елемент у правовій системі забезпечував її стійкість і спадкоємність, зберігаючи традиційні норми навіть в умовах взаємодії з прогресивною грецькою культурою. Скіфія відіграла важливу роль у становленні економічних і політичних відносин у регіоні Північного Причорномор'я. Її зв'язки з грецькими містами-державами, зокрема Ольвією і Херсонесом, сприяли розвитку торгівлі, яка стала важливим чинником економічного зростання та інтеграції з античним світом. Правові традиції скіфів справили значний вплив на розвиток економічних і політичних відносин на території України, що загалом є важливим етапом у формуванні державно-правових традицій на українських землях. Позитивним також був вплив культурної спадщини Скіфської держави, включаючи елементи правової культури, на подальший розвиток етнонаціональних процесів на території України. Вивчення скіфського права уможливорює краще зрозуміти витоки правових традицій на українських землях.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehuliuvannia tsyvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.): navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakladiv* (Vydavnychiy tsentr Lvivskoho natsionalnoho universytetu 2014).
2. Boiko I, *Kryminalni pokarannia v Ukraini (IX–XX): navchalnyi posibnyk* (LNU imeni Ivana Franka 2013).
3. Boiko I, *Pravove rehuliuvannia tsyvilnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX): navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* (Atika 2012).
4. Boiko O, *Istoriia Ukrainy: navch. posib. dlia stud. vyshchykh navch. zakladiv* (vyd 3-tie, Akademvydav 2005).
5. Vasylenko H, *Velyka Skifiia* (Znannia 1992).
6. Havrylenko O, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Starodavnia doba: navchalnyi posibnyk* (KhNUVS 2011).
7. Ivanov V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* (MAUP 2007).
8. Kulchytskyi V, Tyshchuk B, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* (In Yure 2008).

Ігор Бойко, Іван Ковальчук, Оксана Заяць

9. Murzyn V, *Proyskhozhdene skyfov. Osnovnie etapi formyrovanyia skyfskoho etnosa* (Nauk. dumka 1990).
10. Terliuk I, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navch. posib.* (Atika 2011).
11. Ukhach V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk* (Vektor 2011).

Edited and translated books

12. Herodot iz Halikarnasu, *Skifiia: naidavnishyi opys Ukrainy z V stolittia pered Khrystom* (B Hnatiuk red, Dovira 1992).
13. Honcharenko V, 'Derzhava skifiv', u V Tatsii, A Rohozhyn, V Honcharenko (red), *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk u 2-kh tomakh, t 1* (In Yure 2003) 13.
14. *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: u 2 ch.: Pidruchnyk dlia stud. yuryd. vuziv i fak. Ch. 1* (A Rohozhyn red, In Yure 1996) 8.
15. Usenko I (ker kol), *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonimirnosti, osoblyvosti rozvytku* (Naukova dumka 2014).
16. *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy: navch. posib.* (A Chaikovskiy (ker), O Kopylenko, V Kryvonis, V Svystunov, H Trofanchuk uporiad, Yurinkom Inter 2003).
17. Herodot, 'Knyha IV. Melpomena', *Istoriia v dev'iaty knykhakh* (A Biletskyi pereklad, Naukova dumka 1993) 180–228.

Journal articles

18. Havrylenko O, 'Zarodzhennia prava na terytorii Ukrainy v antychnu dobu' [2020] 1 *Pravo Ukrainy* 69.
19. Havrylenko O, 'Osnovni rysy prava skifskikh rannoderzhavnykh utvoren' [2007] 1 *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* 18.

Encyclopedias

20. Konevatyzm, *Universalnyi slovnyk-entsyklopediia* (M Popovych ta inshi (ukl), Iryna 1999) 690–691 <<http://slovopedia.org.ua/29/53402/13618.html>> (accessed 30.12.2024).

Ihor Boiko
Ivan Kovalchuk
Oksana Zayats

SOURCES OF THE LAW OF THE SCYTHIAN STATE AND THEIR SIGNIFICANCE FOR THE DEVELOPMENT OF STATE-FORMING PROCESSES ON THE TERRITORY OF UKRAINE

ABSTRACT. The article is devoted to the analysis of the formation of the sources of law of the Scythian state and the determination of their significance for the development of economic and political relations on the territory of Ukraine, which in general is an important stage in the formation of state and legal traditions on Ukrainian lands. The importance of the study lies in determining the place and role of Scythian law in the history of Ukrainian statehood.

It is noted that the formation of norms and elements of civil, criminal, procedural law on ethnic Ukrainian lands was a long process. The emergence and development of primitive customs of a civil and criminal nature, apparently, began during the transition from the Paleolithic to the Mesolithic, from matriarchy to patriarchy, during the period of the decomposition of primitive communal relations, in particular with the creation of a family, clan, tribe. At that time, disputes and conflicts began to arise between people, the consequence of which was the commission of a crime (for example, taking a person's life or causing him or her mutilation, theft of property, etc.). Primitive people formed an understanding of crime as a social danger, because harm was caused to a person or a human community, evil was caused, which caused fear, suffering, etc. in a person or a community. Therefore, in the Mesolithic period, and then in the Bronze and Iron Ages, people looked for ways

to stop committing evil acts, created rules of conduct that provided for responsibility for crimes, the establishment of retribution for them, etc. In the ancient period, many ethnically and culturally heterogeneous societies existed on the territory of modern Ukraine for millennia. Multiethnic peoples to a greater or lesser extent influenced the ethnofund and gene pool of Ukrainians. They created genetically related traditions of lifestyle, culture, state organization, and legal regulation of social relations on the territory of historical Ukraine. It is emphasized that Scythian law regulated many aspects of social life, including property relations, military service, the legal status of slaves, and the protection of private property. These norms allowed to provide the basis for the functioning of society, where both customs and decisions made by higher authorities – the king and the people’s assembly – were important. Scythian law also performed a protective function, protecting social order and ensuring the stability of the state. The system of punishments, in particular death sentences, exile, corporal punishment, set itself the task not only of punishing criminals, but also of strengthening social ties based on loyalty and order. It is shown that the orientation function of law was that it determined the boundaries of people’s behavior, established permissions and prohibitions. Scythian law regulated behavior not only within clan and tribal groups, but also in relations with other peoples, in particular through international treaties, which were an important source of law. Law also performed an evaluative function, since through customary norms the Scythians could evaluate the behavior of their “fellow citizens”. This allowed to distinguish offenses and recognize the guilty, which became the basis for the functioning of law in conditions when there was no complex judicial system. Scythian law also had an important educational value, because through punishment and social norms it contributed to the formation of moral guidelines, such as loyalty to the king, brotherhood among warriors and a strict attitude towards violators. The educational aspect was especially expressed in the joint performance of military duties and in the preservation of patriarchal traditions that influenced the behavior of members of society.

Scythian law was based on customary norms that adapted to the conditions of state formation. The main sources of law were customs, decisions of kings and people’s assemblies, as well as international treaties. A special role in ensuring law and order was played by customs that protected private property, social order and the authority of royal power. The conservative element in the legal system ensured its stability and continuity, preserving traditional norms even in conditions of interaction with progressive Greek culture. Scythia played an important role in the formation of economic and political relations in the Northern Black Sea region. Its ties with Greek city-states, in particular Olbia and Chersonese, contributed to the development of trade, which became an important factor in economic growth and integration with the ancient world. The legal traditions of the Scythians significantly influenced the development of economic and political relations on the territory of Ukraine, which in general is an important stage in the formation of state and legal traditions on the Ukrainian lands. The cultural heritage of the Scythian state, including elements of legal culture, also had a positive impact on the further development of ethno-national processes on the territory of Ukraine. The study of Scythian law allows us to better understand the origins of legal traditions on the Ukrainian lands.

KEYWORDS: sources of law, customs; customary law; statehood; Scythia.

Олександр Гавриленко

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/Y-8919-2018>
o.gavrylenko@karazin.ua

УДК 930.85(262.5-192.5-17)“652”

ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАДИЦІЇ АНТИЧНИХ ПОЛІСІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ЇХ ВПЛИВ НА МАЙБУТНІ ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті проаналізовано розвиток демократичних традицій античних полісів Північного Причорномор'я та визначено їхній вплив на майбутні державотворчі процеси на території України. Зазначено, що грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е., яка значно розширила межі античного світу. Численні колонії еллінів були засновані в південно-західній частині Апеннінського півострова та Сицилії, на південному і північно-західному узбережжях Середземного моря, по берегах Мармурового та Чорного морів. Грецькі міста-поліси сформували демократичні традиції, які позитивно вплинули на розвиток української державності. Відзначено, що аналіз історичних джерел дає підстави зробити певні висновки, наприклад, стосовно уявлень про громадянську спільноту.

Показано, що вплив демократичних традицій античних полісів простежується у політичному житті Київської Русі, де ключову роль відіграло віче – народне зібрання, що об'єднувало всіх вільних членів громади. Його компетенція була надзвичайно широкою: від вирішення питань війни і миру до обрання і навіть усунення великого князя як правителя держави. Через віче народ безпосередньо впливав на державну політику, що свідчило про доволі високий рівень політичної культури того часу. “Руська Правда”, як перший звід законів, відобразила зачатки принципу верховенства права і захисту прав людини. Козацька держава XVII ст. також демонструвала значні демократичні тенденції, що були порівнянні з досягненнями тогочасних європейських держав. Інститут гетьманства, Генеральна рада та виборність посадових осіб свідчили про високий рівень самоорганізації козацького суспільства на демократичних засадах.

Наголошено, що одним із найяскравіших прикладів втілення демократичних ідей стали “Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін угодою затверджені...”, відомі також як Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Вони поєднували традиційні засади козацької демократії з досягненнями політичної думки Західної Європи, проголошуючи принципи народного суверенітету, поділу влади та захисту прав людини. Конституція свідчила про те, що українська державотворча традиція була невід'ємною частиною європейського цивілізаційного процесу.

Яскравим взірцем впровадження демократичних принципів в українській історії стала діяльність Центральної Ради. Демократичні ідеї, проголошені та частково реалізовані її уря-

дом, залишилися в історії України як важливий здобуток і продовжують впливати на сучасну українську політику.

У висновках наголошено, що антична цивілізація, з її багатим доробком у філософії, праві та політиці, залишила глибокий слід у розвитку людської спільноти, що протягом наступних тисячоліть мешкала на землях сучасної України. Особливе місце в цьому процесі посідають поліси Північного Причорномор'я, які були не лише торговельними центрами, а й, у низці випадків, експериментальними майданчиками для втілення демократичних ідеалів. Їхній досвід, безперечно, вплинув на подальші державотворчі процеси на території України. Ідеї та традиції демократії, що в античний час були поширені в полісах Північного Причорномор'я, не зникли безслідно. Вони продовжували розвиватися і трансформуватися протягом наступних історичних епох. Безумовно, було б перебільшенням вважати їх безпосередніми зачатками власне української державності. Та все ж значною мірою вони вплинули на зародження та еволюцію державотворчих і правотворчих процесів у східних слов'ян. Пізніше, в історичному перебігу ідеали демократії неодноразово відроджувалися. Козацька держава, Центральна Рада – це лише деякі приклади, які свідчать про те, що український народ завжди прагнув до самоврядування і демократичних свобод. Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я відіграли важливу роль у формуванні української державності. Ідеї прямої демократії, верховенства права і рівності всіх перед законом, які зародилися в античних полісах, продовжують надихати українців у їхньому прагненні побудувати сильну, демократичну і справедливу державу.

Ключові слова: антична цивілізація; античні державні утворення; демократія; історія української державності; Україна.

Серед усієї розмаїтості досвіду людства у справі створення демократичного суспільного устрою особливе місце посідає вивчення античної, насамперед еллінської, демократії. Давні греки не лише створили саме поняття “демократія”, а й утворили перші держави, засновані на цьому принципі. На нього здебільшого спиралися у своєму державно-правовому будівництві й громадяни полісів Північного Причорномор'я. Саме ці перші зразки найбільш ясно та чітко демонструють найхарактерніші риси античної демократії.

Події останнього часу, розв'язання Росією війни проти суверенної держави Україна, намагання агресора знищити українську державу, причому не лише фізично, а й ментально, ідеологічно, робить надзвичайно актуальною проблему тягlostі, наступності, заснованої на демократичних традиціях української державності, підвищення ефективності правового регулювання її функціонування. Визначений законодавством рух України євроінтеграційним вектором є неможливим поза межами просування до стандартів демократичної, соціальної та правової держави. Важливу роль у цих процесах відіграє накопичений народом упродовж тисячоліть історичний досвід державотворення. Адже стародавня епоха, коли на теперішніх українських територіях існували античні державні утворення (Ольвія, Херсонес, Тіра та ін.), залишила глибокий слід у державотворчій практиці та праві наступних генерацій і в підмурку сучасного механізму української держави лежать нашарування, що формувалися упродовж усієї вітчизняної історії.

Поза сумнівом, до розгляду проблеми становлення та розвитку окремих аспектів становлення демократії в античних полісах на теренах сучасної

України в стародавню добу упродовж останніх десятиліть українські дослідники зверталися неодноразово. Серед них – правознавці І. Бойко¹, В. Гончаренко², М. Страхов³, О. Гавриленко⁴, Т. Ніколаєнко⁵ та ін. Розділ про судову владу скіфо-античної доби міститься у колективній монографії за редакцією І. Усенка⁶. До розробки питання долучилися також історики. Зокрема, серед порівняно недавніх робіт увагу привертають дослідження М. Скржинської⁷, О. Ручинської⁸ та ін. Але до спеціального комплексного висвітлення процесів зародження демократичної традиції в античних полісах Північного Причорномор'я та їхнього впливу на подальші державотворчі процеси на території України, зокрема, спираючись на аналіз пам'яток права, що збереглися до нашого часу, історики права не вдавалися.

Отже, метою цієї статті є з'ясування на основі аналізу історичних джерел (зокрема наративних, пам'яток права та ін.) і наявної наукової літератури процесів становлення та розвитку в містах-державках (Ольвії, Тірі, Херсонесі та ін.), розташованих у стародавню добу (від VI ст. до н. е. до першої половини VI ст. н. е.) на південних землях сучасної України, демократії та відповідних традицій, а також висвітлення їхнього впливу на державотворчі процеси пізнішого часу.

Як відомо, в античну епоху, що хронологічно охоплює період понад тисячу років, на території півдня сучасної України існували поліси – державні утворення, що були тісно пов'язані з найрозвиненішими державами того часу: давньогрецькими полісами (насамперед Афінами, Мілетом та ін.), Понтійським царством, Римською імперією.

Для того, щоб зрозуміти сутність і природу демократії, що склалася на певному етапі суспільного розвитку, розібратися в причинах її виникнення та поширення на території, які нині входять до складу України, зрозуміти

¹ І Бойко, *Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб.* (Вид-во Львівського ун-ту імені І. Франка 2014) 903.

² В Гончаренко, 'Держава скіфів', *Історія держави і права України. Академічний курс: у 2 т. Т. 1* (В Тацій, А Рогожин ред, Ін Юре 2000) 11–18.

³ М Страхов, 'Основні риси державного ладу Боспорського царства' [1999] 7(2) Вісник Університету внутрішніх справ 159–162.

⁴ О Гавриленко, *Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.)* (Парус 2006) 352; О Гавриленко, 'Зародження права на території України в античну добу' [2020] 1 *Право України* 64–84; О Gavrylenko, O Skryl, 'Legal Regulation of Civil Contracts in Ancient City-States of the Black Sea Northern Coast' [2016] 7(1) *Journal on European History of law* 190–200; T Syroid, O Havrylenko, A Shevchenko, 'Evolution of Financial Law Basics within the Antique States of the North Black Sea Region (Late 7th Century BC – the First Half of the 6th Century AD)' [2019] 10(2) *Journal on European History of law* 101–114 та ін.

⁵ Т Ніколаєнко, 'Зародження права на українських землях періоду становлення суспільства' [2014] 6 *Бюлетень Міністерства юстиції України* 150–154; Т Ніколаєнко, 'Звичаєве право скіфської держави' [2014] 8 *Бюлетень Міністерства юстиції України* 51–56.

⁶ І Усенко (кер кол), *Судова влада в Україні: історичні витоків, закономірності, особливості розвитку* (Наукова думка 2014) 501.

⁷ М Скржинська, 'Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я' [2009] 5 *Український історичний журнал* 4–11.

⁸ O Ruchynska, 'Multiculturalism and citizenship identity in the Greek Poleis of the Northern Black Sea Region' in A Giacomozzi, I Bondarevskaya, D Karakatsani (eds), *Political and Economic Self-constitution: migration and citizenship education: proceedings of the I International Conference (Corinth 2023)* 87–90; О Ручинська, 'Особливості благодійництва в Ольвійському полісі (VI–I ст. до н. е.)' [2021] 1(33) *Емінак* 219–229.

особливості її функціонування, необхідно спочатку скласти загальне уявлення про феномен давньогрецького полісу. Тісна й органічна пов'язаність між полісною організацією і демократією, що виникла на її основі, визнається, мабуть, усіма сучасними дослідниками. Щоб точніше визначити характер цього зв'язку та краще зрозуміти специфіку давньої демократії загалом і її специфічні риси, що склалися в античних містах-державках Північного Причорномор'я, необхідно з'ясувати деякі фундаментальні аспекти проблеми грецького полісу. Вона є однією з найважливіших і водночас найскладніших проблем науки про античну державність. Адже саме поліс став фундаментом античної цивілізації та зумовив особливості її розвитку в усіх сферах: у праві, філософії, політиці, ідеології тощо.

Визначальна роль поліса в розвитку античної грецької цивілізації якраз і викликала першочерговий інтерес дослідників саме до цього явища. Численні дискусії, які точаться в історіографії навколо проблеми поліса, за своєю суттю є спробою відповісти на, здавалося б, просте питання: що таке поліс? Досі на це питання не існує загальновизнаної відповіді.

При вирішенні зазначеної проблеми не завжди можна повністю поклатися на погляди самих давньогрецьких авторів, адже для них поліс не був феноменом, яким він є для нас нині. Греки сприймали це явище нібито зсереди, вживали поняття “поліс” нерелексивно. Полісом вони могли назвати і державу з її інститутами та органами влади, і місто з його спорудами, і людей, що населяють це місто та складають його громадянський колектив. Імовірно, у свідомості стародавніх греків ці складові були нероздільні й у своїй сукупності становили поліс. Залежно від того, що хотів підкреслити той чи інший промовець у суді чи під час засідання полісної ради, той чи інший давньогрецький історик, описуючи певні події, міг висунути на перший план ту чи іншу складову цієї концепції. Для сучасних вчених проблема поліса якраз і полягає в тому, щоб виокремити ті вихідні елементи, які відіграють конституюючу, структуроутворюючу роль у виникненні полісу.

Незважаючи на те, що проблема полісу вже протягом тривалого часу є однією з головних проблем антикознавства, у центрі уваги істориків права вона опинилася порівняно недавно. Протягом тривалого часу поліс розглядався насамперед як місто-держава. Місто-держава, як особлива форма територіальної, політичної, соціальної організації, було доволі поширеним явищем у давнину, характерним не тільки для західних, а й для східних цивілізацій. Визначення поліса як міста-держави, з одного боку, є цілком справедливим. Проте, з іншого боку, таке визначення є надто формальним і, враховуючи лише зовнішні форми організації, не відображає внутрішньої сутності поліса⁹. Зокрема, таке визначення не надає уявлення про те, чим античне грецьке місто-держава відрізнялося від східного. На стародавньому

⁹ M Hansen, “Was the Polis a State or Stateless Society?”, T Nielsen (ed), *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* (Franz Steiner Verlag 2002) 17–49.

Близькому Сході, наприклад, міста-держави також відіграли важливу роль у становленні та розвитку цивілізації, проте явища, аналогічного грецькому полісу, Схід загалом не знав.

Як видається, поняття “поліс” взагалі не може бути зведене ані до міста, ані до держави, принаймні у її сучасному розумінні теоретико-правовою наукою. Виникнення полісу передуює формуванню і першого, і другого й тому визначення полісу виключно як міста-держави не дає нам можливості повною мірою зрозуміти сутність явища.

Вже кілька десятків років тому в історичній науці склалося усвідомлення того, що поліс – це не лише політичне об’єднання, але набагато складніша форма спільноти, члени якої пов’язані цілим комплексом соціальних та економічних відносин. Наприклад, однією зі специфічних рис поліса є наявність так званої “античної форми власності”, на особливості якої звертали увагу вже давні автори¹⁰. Антична форма власності є своєрідним симбіозом колективної та приватної власності: верховна власність на землю громади належить усьому громадянському колективу, водночас ця земля поділена на ділянки, що знаходяться у власності окремих членів цієї громади. Володіння землею було пов’язане безпосередньо з членством у громаді, земля була свого роду паспортом громадянина, тому товарний оборот землі в давнину був обмежений¹¹.

В останні роки в історіографії набуває все більшого поширення підхід до проблеми поліса, який ґрунтується на визнанні соціально-психологічних факторів як провідної інтегруючої сили внутрішньополісних відносин. У рамках цього підходу поліс розглядається насамперед як специфічна форма соціальної та духовної спільноти¹². Така думка багато в чому базується на тому розумінні поліса, яке склалося в грецькій політичній філософії. Досліджуючи проблеми державності, грецькі мислителі серед інших виділили одну принципову особливість полісної держави, що являє собою важливу сутнісну характеристику поліса в цілому. У найбільш загальному вигляді її сформулював Арістотель. Свою знамениту “Політику”¹³ він починає словами: “Держава (πόλις) є своєрідним спілкуванням (κοινωνία)”. Грецький термін κοινωνία має широке коло значень, що виражають спільну участь і співпрацю, і може перекладатися як “суспільство”, “спільнота”, “співучасть” тощо. Без перебільшення, можна вважати погляд на поліс, висловлений Арістотелем, типовим для всієї грецької політичної філософії. Платон, Арістотель, інші грецькі теоретики одноставно висловлювали переконання в тому, що поліс – це насамперед спільнота громадян, які перебувають між собою у тіс-

¹⁰ Арістотель, *Політика* (О Кислюк пер. з давньогр., Основи 2000) 25–30.

¹¹ K Raaflaub, ‘Homer to Solon. Rise of the Polis. The written Sources’, Mogens Herman Hansen (ed), *The Ancient Greek city-state: symposium on the occasion of the 250th anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, July, 1–4 1992* (Commissioner, Munksgaard 1993) 76–77.

¹² Ch Starr, *Individual and Community: The Rise of the Polis. 800-500 B.C.* (Oxford University Press 1986) 35.

¹³ Арістотель (н 10) 239.

ному спілкуванні, об'єднаних спільними справами та мають спільні цілі¹⁴. На практичнішому рівні можна сказати, що поліс – це об'єднання громадян, які спільно виконують спільну роботу: спільно володіють землею, спільно воюють, спільно керують своїми справами і т. д. Участь у вирішенні спільних справ розглядається як право, і водночас як обов'язок. Отже, принцип колективізму пронизує всі сфери життєдіяльності поліса і є його невід'ємною складовою. Акцентування уваги саме на цій складовій феномену поліса уможлиблює краще зрозуміти особливості його соціально-економічної та політико-правової організації у класичну епоху.

Як бачимо, демократичні принципи, закладені у самій природі поліса – колективізм, панування общинних засад, є його вихідними характеристиками. Підкреслюючи тісний зв'язок між демократичною формою правління та полісною організацією, В. Еренберг назвав демократію найповнішим втіленням полісних принципів, логічним завершенням поліса¹⁵. Отже, перша і найважливіша передумова виникнення афінської демократії була генетично закладена в самому полісі. Звичайно, не в кожному полісі стверджувалася демократія, але, незалежно від форми державного устрою, будь-який поліс зберігав риси народоправства. Арістотель, наприклад, зазначає, що також, як і в демократіях, при аристократичних та олігархічних режимах найважливіші рішення, що стосуються життєвих інтересів усього поліса, ухвалюються за участю або принаймні зі схвалення більшості громадян¹⁶.

Демократія – це ймовірний, але не єдиний можливий результат розвитку поліса. Вибір напряму історичного розвитку визначався цілою низкою обставин. Отже, й демократія в полісах Північного Причорномор'я (так само, як і афінська демократія), будучи яскравим прикладом грецької демократії, стала продуктом дії специфічних історичних факторів. Тому, перш ніж говорити про характерні риси демократії в Ольвії чи Херсонесі, необхідно вказати на деякі важливі для розуміння загальної картини обставини, що передували початку їхньої державно-правової історії і суттєво визначили її перебіг.

Грецькі міста і поселення на північному березі Чорного моря виникли на одному з останніх етапів Великої грецької колонізації VIII–VI ст. до н. е., яка значно розширила межі античного світу. Численні колонії еллінів були засновані в південно-західній частині Апеннінського півострова та Сицилії, на південному і північно-західному узбережжях Середземного моря, по берегах Мармурового та Чорного морів. За образним висловом давньогрецького філософа Платона, 'елліни жили на обмеженій частині землі від Фасису

¹⁴ Plato, *Republic* (G M A Grube transl, C D C Reeve, Hackett Pub. Co. 1992) 369.

¹⁵ V Ehrenberg, *Greek State* (Second edition, Oxford University Press 1964) 43.

¹⁶ Арістотель (н 10) 12–15, 30–31.

до Гераклових стовпів, розташувались навколо моря, як мурахи або жаби навколо болота¹⁷.

Грецька колонізаційна практика складалася з декількох послідовних стадій: визначення місця нової колонії, набір колоністів і призначення зверхника, організація вивозу колоністів, їхнє переселення, заснування поселення і самостійний розвиток нового полісу, що природно в різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції зазвичай становила декілька сотень, не перевищуючи тисячі осіб. На чолі її стояв призначуваний державою зверхник (архагет), що походив з древнього знатного роду, або державний діяч¹⁸.

Загалом, аналізуючи просопографічний матеріал, дослідники зазначають, що з-поміж переселенців до Північного Причорномор'я з інших регіонів значну частину становили представники аристократії¹⁹. Тому в грецьких громадах на ранніх етапах їхньої історії провідна роль у політиці та управлінні належала саме аристократам. Наявність великої кількості претендентів на роль керівників породжувала між ними запеклу боротьбу за першість серед членів громадянської общини: досягнення політиком лідуючого становища було можливим лише у разі його підтримки більшістю громадян. На всіх етапах розвитку поліса, включаючи найраніші його періоди, всі найважливіші питання життя громади розглядалися відкрито та потребували участі (нехай навіть пасивної, на рівні простого схвалення чи несхвалення) всіх общинників. Тому політика стала свого роду ареною, на якій розгорталася боротьба аристократичних кланів, що змагалися за симпатії та голоси демосу. Принаймні до середини V ст. до н. е. політика у причорноморських полісах несла на собі відбиток цього суперництва.

Головна роль у понтійській колонізації належала великому іонійському місту Мілету. В античному світі він був відомий високорозвиненим сільським господарством і ремісничим виробництвом, інтенсивним мореплаванням і активною торгівлею, налагодженим соціально-політичним устроєм, високим розвитком науки, філософії, мистецтва. Пліній Старший відзначав, що Мілет був родоначальником понад дев'яти десятків міст.

Північне Причорномор'я, що стало на Понті одним з основних регіонів грецької колонізації, приваблювало еллінів своїми природними багатствами. Тут були родючі землі і заплавні ліси, зручні гавані, багаті джерела питної води, багаті промисловою рибою ріки – усе це створювало сприятливі умови для розвитку землеробства і тваринництва, ремесел, різноманітних промислів і торгівлі.

У заселенні північнопонтійських земель простежуються три етапи. На першому – близько середини VII ст. до н. е. – засновується поселення Бо-

¹⁷ О Бандурка, О Ярмиш (заг ред), *Історія державності України: експериментальний підручник* (Одесей 2004) 36.

¹⁸ А Русяева, М Русяева, *Ольвия Понтийская: город счастья и печали* (Стилос 2004) 26.

¹⁹ M T W Arnheim, *Aristocracy in Greek Society (Aspects of Greek and Roman Life)* (Thames and Hudson 1977) 42.

рисфен на сучасному острові Березань поблизу міста Очакова Миколаївської області. На другому етапі (перша половина – середина VI ст. до н. е.) Борисфен освоїв сусідню територію: по берегах Березанського та Бейкуського лиманів виникли землеробські поселення. У Нижньому Побужжі було засноване одне з найзначніших античних міст – Ольвія (поблизу с. Парутине Миколаївської області). На Боспорі Кіммерійському (Керченський і Таманський півострови) засновані Пантікапей (Керч), Гермонасса (ст. Таманська), Німфей (Ельдиген), Мірмекій (поблизу м. Керчі), Феодосія (м. Феодосія) та ін. На третьому етапі (друга половина VI – початок V ст. до н. е.) почалося освоєння іонійцями району Нижнього Подністров'я, де були засновані Ніконій (с. Роксолани Одеської області), можливо, Тіра (м. Білгород-Дністровський), низка сільськогосподарських поселень на східному березі Дністровського лиману. На західному узбережжі Криму в останній чверті VI ст. до н. е. було засновано Керкінітиду (м. Євпаторія), яка з самого початку входила до сфери політичного й економічного впливу Ольвії. Окрім того, можливо, існувало невеличке поселення на місці майбутнього Херсонесу Таврійського (м. Севастополь). Були засновані нові міста на Боспорі Кіммерійському (Фанагорія, Тірітака, Тірамба, Патрей, Порфімій тощо).

Четвертий етап ознаменувався заснуванням у 422–421 рр. до н. е. в Західному Криму вихідцями з Гераклеї Понтійської, за участю делосців єдиного осередку дорійської колонізації в Північному Причорномор'ї – Херсонесу Таврійського.

Переселившись, колоністи передусім споруджували оборонні стіни міста, потім здійснювали розподіл земельних ділянок, чому повинно було передувати розмежування міської території – виділення вулиць та ділянок під забудову, яке здійснювалося після зведення стін²⁰.

Кожен повноправний громадянин нового полісу одержував ділянку під забудову у місті (іноді з присадибною землею), а також один, два або навіть більше наділів у різних частинах хори. Десята частина міста відводилася під теменос, певний відсоток земельних ділянок ставав храмовою та громадською власністю. Поліс, що утворювався, міг складатися лише з одного населеного пункту, або ж становив систему з одного міста та оточуючих його сіл.

Демократичний лад, що формувався в полісах у міру їхнього становлення, еволюціонував одночасно з розвитком громадянського колективу. Зазвичай правовий статус громадянина характеризувався максимально повним набором прав, свобод, обов'язків, які існують у цій державі, оскільки громадянин – це особа, пов'язана з державою постійним юридичним зв'язком, який виявляється через їхні взаємні права та обов'язки. Протягом перших десятиліть після колонізації повноправними новоутворених полісів вважалися

²⁰ О Гавриленко, 'Трецька колонізація Північного Причорномор'я та її правове регулювання', *Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва: матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції. 10–13 вересня 2004 р. м. Бахчисарай* (О Тимошук ред, ДіАйПі 2005) 101–110.

тільки ті чоловіки – уродженці полісу, предки яких належали до громадянської общини (громади), заснованої при створенні міста-держави. З плином часу коло громадян розширилося. Причому з колонізаційної практики відомо, що друга і наступні хвилі переселенців не користувалися однаковими правами порівняно з родинами першопоселенців та їхніх нащадків²¹.

Переселенці другої хвилі зазвичай отримували у власність землю з незайнятих ділянок або з неподільного фонду. Їхні наділи були меншими за площею і гіршими за якістю ґрунту. Це призводило до утворення в середовищі громадянства привілейованого прошарку – полісної аристократії й об'єктивно сприяло обмеженню громадянських прав переселенців другої хвилі, що було причиною соціальних конфліктів між нащадками першопоселенців і представниками нової колонізаційної хвилі. Це ж впливало й на специфіку форми державного правління в полісах. Наприклад, більшість дослідників схиляється до думки, що у другій половині VI ст. до н. е. Ольвія була аристократичною республікою. Встановлення аристократичного або олігархічного правління за умов притоку нових колоністів давало змогу кількісно невеликій групі населення, насамперед нащадкам першопоселенців, протягом певного часу зберігати за собою той обсяг прав, який відрізняв їх політико-правовий статус від становища переселенців другої хвилі²².

У полісах Північного Причорномор'я громадянство могло бути родовим або наданим (жалуванним). Громадянами за народженням вважалися законні діти (*γνήσιοι παῖδες*) громадян, тобто такі, що походили від законного шлюбу громадянина полісу з дочкою громадянина цього ж міста, або міста, якому було надано епігамію (*ἐπιγάμια*) – право громадянам певного іншого полісу брати шлюб із громадянками цього міста²³ (хоча стосовно жінок це поняття було доволі умовним). Подібні норми існували й у більшості грецьких полісів. Так, у Афінах у 450 р. за пропозицією Перикла було прийнято закон про права громадянства. Народні збори постановили не брати участі у державних справах тому, хто не народився від обох (батьків) громадян²⁴. Цей закон знадобився внаслідок надмірно великої кількості громадян. Його запровадження свідчило про прагнення афінської демократії до звуження кількості громадян, які мали право як управління, так і право користуватися усіма матеріальними вигодами, що залежали від права громадянства.

Загальний правовий статус²⁵ громадян полісів за часів демократії охоплював доволі широке коло їхніх суб'єктивних прав. Вони мали доступ до народних зборів, могли брати участь у виборах та бути обраними до ради,

²¹ О Гавриленко, Т Сироїд, *Історія міжнародного права: стародавня доба* (ХНУ імені В Н Каразіна 2021) 63–64.

²² Бандурка, Ярмиш (н 17) 47.

²³ В Пероговский, *О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира* (Унив. тип. 1859) 28.

²⁴ Арістотель (н 10) 25–30.

²⁵ Загальний статус – закріплене нормами права становище особи в суспільстві, сукупність прав та обов'язків, однакова для всіх громадян.

обіймати громадські (державні) посади (τιμουχίωμ), мали право законодавчої ініціативи, щоправда, дещо обмежене звичаєвим правом. Це право реалізувалося повноправними громадянами з урахуванням норми, згідно з якою злочинним діянням вважалося внесення на розгляд народних зборів (екклесії) протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, законопроекту (παρὰ νόμων). Особа, яка вносила подібну пропозицію, навіть у випадку її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності²⁶.

Серед інших найважливіших прав громадян варто пригадати епігамію (ἐπιγάμια) – право брати шлюб із громадянкою, енктісіс (ἐγκτήσις) – право набувати у власність землю та іншу нерухомість, ателію (ατελεία) – звільнення громадян полісу, від усіх прямих податків та мит.

Громадяни демократичних держав Північного Причорномор'я, як і інших полісів еллінської ойкумени, принаймні формально, вважалися рівноправними. Ця антична традиція неодноразово підкреслювалася тогочасними політиками. Так, у одній з відомих промов Перикла, де міститься виклад його поглядів на основні принципи демократії, відзначається, що вплив на хід державних справ має справляти не лише обмежене коло осіб. Це право має поширюватися на всіх без винятку громадян. У особистому житті кожен громадянин відповідно до закону мав однакові права. Такий тип мислення, очевидно, визначав у очах еллінів їх оригінальність і перевагу над варварським світом, на протигагу цареві, влада якого була нікому не підконтрольною²⁷.

З-поміж свобод, якими користувалися громадяни античних держав Північного Причорномор'я, одне з чільних місць посідала ісегорія (ἰσηγορία, від ἴσος – рівний, однаковий та ἀγορεύω – говорити на народних зборах) – свобода слова. З Афін походила поширена у більшості полісів з демократичною формою державного (політичного) режиму традиція двічі на рік переглядати у театрі комедії, де б висміювалися всі без винятку відомі та популярні політичні діячі і взагалі усі знаменитості. У виставах в гіпертрофованому вигляді показувалися усі їхні вади. Іноземців шокувало, що народ щиро висміював архонтів, агораномів, номофілаків, стратегів, ситонів, яких показували злодіями, шахраями, дурнями, бабями, але одразу ж після закінчення вистави міг виказувати щире повагу до цих магістратів. Жодного протиріччя тут не вбачається. Просто громадяни античних полісів, які розглядали ісегорію як фундамент демократії, вважали, що автори комедій лише “дещо перебільшують”. Адже для свободи слова не можна визначити межі. Громадяни були впевнені в тому, що для держави немає нічого гіршого за рабство думки її громадян²⁸.

²⁶ О Гавриленко, ‘Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я’ [2002] 1 Право і безпека 47.

²⁷ Thucydides, *History of the Peloponnesian War* (transl. by Richard Crawley 1914) II, 34, 8–46.

²⁸ О Гавриленко, ‘Інститути античної демократії на українських теренах: історико-правовий аспект’ [2007] 36 Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ 89.

Водночас варто зауважити, що права і свободи поширювалися виключно на повноправних членів громадянської общини і аж ніяк на інші, неповноправні категорії постійного населення полісів, які становили значну його частину²⁹. До них відносили насамперед осіб, які прибули з інших країн і постійно проживали на території держави. Вони повинні були сплачувати верховному власнику землі – громадянській общині певний податок (форос) за її використання. До неповноправного населення належали й вільновідпущенники – колишні раби, яким було надано особисту свободу. З часом за певні заслуги вони могли навіть отримувати права громадянства. Неповноправними були й вихідці з тубільного “варварського” населення, які вели осілий спосіб життя, проживаючи в межах певної античної держави Північного Причорномор’я. Наприклад, у Ольвійській державі цей прошарок населення обробляв землю та за своїм соціальним станом, на думку фахівців, наближался до ілотів³⁰. Майже безправну категорію населення становили раби. Але матеріалів, які б напевне свідчили про наявність у державах Північного Причорномор’я рабів класичного типу та їх широке залучення до виробничої сфери, досі не виявлено³¹. Ймовірно, у північнопричорноморських полісах рабство мало патріархальний домашній характер.

В античних державах, утворених на північному узбережжі Понту Евксинського (за винятком Боспорського царства, де малися відмінності, зумовлені формою державного правління), як і в їхніх грецьких метрополіях, існували різноманітні варіанти демократії. Вони зумовлювалися місцевою специфікою, особливостями того або іншого періоду розвитку держави і права.

У літературі достатньо чітко окреслено систему органів державної влади та управління, яка мало чим відрізнялася у різних республіках³². Набагато менше уваги дослідниками приділяється питанням правового забезпечення демократичного ладу та правосвідомості населення цих держав. У їхньому підґрунті було законодавство полісів, неписане (*νόμος άγραφος*) та писане (*νόμος γεγραμμένος*), як основна умова існування держави (причому обов’язково демократичної).

Панування та усталеність законів (*νόμος*) яскраво видно із застосування так званого обвинувачення у протизаконності (*γραφή παρανόμων*), яке вважалося однією з основ демократії, оскільки таким чином могло бути припинене прийняття будь-якого рішення народних зборів або навіть скасовано вже прийняте рішення. Здійснювалося це за приватною скаргою громадянина відповідно до рішення суду дикастів. Отже, суд контролював рішення

²⁹ Бойко (н 1) 17.

³⁰ В Зубар, Є Ліньова, Н Сон, *Античний світ Північного Причорномор’я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку: навч. посіб.* (Вид-во імені Олени Теліги 1999) 28.

³¹ Гавриленко, *Античні держави Північного Причорномор’я...* (н 4) 69.

³² О Гавриленко, ‘Органи влади та управління античних держав Північного Причорномор’я з республіканською формою правління’ [2006] 4 Бюлетень Міністерства юстиції України 26–34.

народних зборів. Доволі неоднозначно оцінюючи значення цієї процедури, В. Латишев писав:

Графі *παράνομον* була могутньою зброєю у руках демократії і встановлена була, вочевидь, для кращого обговорення пропозицій, щоб вони не містили у собі чого-небудь протилежного благові народу; але вживалася вона зазвичай для зволікання або затримки пропозиції, яка чомусь не подобалась тій або іншій партії, інколи ж була просто причіпкою внаслідок особистої недобррозичливості до автора пропозиції, так що слугувала егоїстичним цілям провідників партій та сикофантів³³.

Найвідомішою пам'яткою права полісів Північного Причорномор'я, норми якої були спрямовані на захист демократії, є присяга громадян Херсонесу (кінець IV – початок III ст. до н. е.). На думку більшості дослідників, присягу було укладено та опубліковано після гострих внутрішніх заворушень, спрямованих на повалення демократичного ладу та встановлення тиранії. У § 3 проголошувався обов'язок громадян стояти на охороні демократичного устрою: 'Я <...> не дозволю цього (виступати проти демократії. – *Авт.*) тому, хто зраджує та ламає, і не приховаю цього, а доведу до відома державних посадових осіб <...>'. Практика такого роду присяг була доволі поширеною в античних державах. Про це свідчать знахідки подібних пам'яток у ході археологічних досліджень інших грецьких колоній. Найближчим за суттю документом є присяга ефебів критського міста Дрера (бл. 220 р. до н. е.), де молоді громадяни давали клятву 'не підіймати заколоту та противитися всякому заколотникові, не складати змови ні у місті, ні за його межами і не бути заодно з іншими змовниками, а якщо їм стане відомо, що хтось уклав змову, довести про це до відома більшої частини космів'³⁴. Вчені схиляються до думки, що охороняти демократичний лад присягали не лише ефеби, а всі повноправні громадяни держави.

Помітною рисою, іманентно притаманною полісному устрою, були порівняно невеликі розміри громадянського колективу та території. Платон у "Законах" зазначав, що ідеальний поліс повинен включати 5040 повноправних громадян³⁵. Арістотель, говорячи у "Політії" про розміри полісу, доходить висновку, що як населення, так і територія полісу повинні бути "легко оглядуваними". Ця особливість полісу є важливою, оскільки в ньому можлива лише "пряма демократія", в основі якої лежить принцип суверенітету народних зборів³⁶.

Взагалі вважається, що демократичні засоби і методи здійснення державної влади реально забезпечують вільний розвиток особистості; участь у здійсненні державної влади; свободу в економічній діяльності; захищеність

³³ В Латышев, *Очерк греческих древностей. Ч. 1. Государственные и военные древности* (Тип. В Безобразова и Комп. 1888) 225.

³⁴ Гавриленко, *Античні держави Північного Причорномор'я...* (н 4) 21.

³⁵ *The Laws of Plato* (transl. A E Taylor, J M Dent & Sons LTD 1934) 737.

³⁶ О Гавриленко, 'Поліс', *Юридична енциклопедія. Т. 4. Н-П* (Ю Шемшученко ред, Українська енциклопедія 2002) 628.

прав і законних інтересів; врахування інтересів більшості і меншостей; легальна дія опозиційних партій; формування уряду тими партіями, що перемогли на відповідних виборах; домінування переконання, узгодження, поступки; виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади і т. п. Втім, демократія в розумінні громадян еллінських держав античного часу – поняття неоднозначне³⁷. Її відмітною ознакою було однакове право всіх громадян брати участь у здійсненні державної влади (ісополітія, ісогорія та ісономія³⁸ рівносильні демократії).

Рівноправність, однак, могла бути відносною, тобто полягати у зрівнянні прав з обов'язками, так, що, наприклад, наявність у власності громадянина більшої кількості майна мала наслідком покладення на нього більших обов'язків (у тому числі й пов'язаних зі значними фінансовими витратами) стосовно держави. Подібна демократія, обмежена олігархічним або ж тимократичним (якщо все розходження в правах засновано на майновому розходженні) принципом, називалася політією (πολιτεία), так що поняття політії та тимократії споріднені між собою.

Подібного роду тимократію запровадив в Афінах Солон, заснувавши інститут так званих тимем – τιμη), тобто цензів. Не можна, однак, не помітити, що перехід від цієї форми правління до чистої демократії, заснованої на пануванні більшості, тобто такої, за якої усі громадяни були рівноправними, незважаючи на розбіжності у походженні, майновому статусі або особистих достоїнствах, був доволі легким. Оскільки розходження між тимократією та демократією за своєю сутністю є лише квантитативним (кількісним), тоді як розходження між аристократією й демократією або якою-небудь іншою державною формою квалітативним (якісним), то перехід від аристократичного правління до тимократії завжди поєднувався з переворотом і руйнуванням державного ладу.

Якщо ж тепер звернутися до розгляду класичної демократії у тому вигляді, як вона була запроваджена Клісфеном, розвинена далі Аристидом і, зрештою, набула цілковито завершених форм завдяки заходам Перикла, особливо через послаблення влади Ареопагу, то повинні будемо визнати, що вона дала державі надзвичайно сильний розвиток нічим не обмеженої верховної влади народу. Хоча на практиці демократія все ж таки автоматично не забезпечувала високої ефективності функціонування державного механізму. Визнаний стародавніми греками одним із семи найвидатніших мудреців³⁹ син скіфського царя Гнура Анахарсіс (бл. 620 – 540 рр. до н. е.), який, дізнавшись про знамениті закони Солона, записані на великих мідних дошках і виставлених на афінській агорі, вирушив до цього центру античного

³⁷ Г Бузольт, *Очерк государственных и правовых греческих древностей* (пер. с нем., Тип. А Дарре 1890) 54–55.

³⁸ Ісономія (ісономія) – рівність перед законом, рівна участь усіх громадян у здійсненні влади.

³⁹ А Русяєва, *Славетний мудрець – скіф Анахарсіс* (Наукова думка 2001) 51.

світу, щоб їх прочитати та особисто познайомитися з законодавцем⁴⁰, був дещо розчарований демократичною державною організацією. Розповідаючи про життя Солона, Плутарх зауважив: 'Анахарсіс, відвідавши Народні збори, висловив подив, що у еллінів говорять розумні, а справи вирішують дурні'⁴¹. Ймовірно, таке враження склалося у Анахарсіса ще під час перебування в Ольвії, з гавані якої він вирушив у морські мандри.

Безперечно, демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я справили вплив на державотворчі процеси, що відбувалися на території України надалі. Їх відображення бачимо у практиці врядування генуезьких колоній, що розташовувалися в XIII–XV ст. на місці колишніх грецьких міст (Кафа, Солдайя, Чембало, Горзувіти, Луста, Воспоро – в Криму, Ілліче (Лерічі) – у гирлі Дніпра, Джинестра – на узбережжі Одеської затоки, Монкастро (Самастро) – у гирлі Дністра та ін.). У їхніх статутах 1290, 1316, 1449 рр.⁴², зокрема, було закріплено засадничі з погляду інтерпретації сутності демократії положення, що наголошували на 'підзвітності тих, хто здійснює владу, тим, ким управляють'⁴³ – генуезькій громаді⁴⁴.

Надзвичайно цікавою є проблема впливу античної демократії на розвиток української державності. Хоча прямі докази такого впливу обмежені, проте непрямі свідчення та аналіз історичних процесів дають підстави зробити певні висновки, наприклад, стосовно уявлень про громадянську спільноту. Адже концепція громадянської спільноти, де кожен її член має права і обов'язки, мала свої корені в античній демократії. Окрім того, загальновідомо про елементи прямого народоправства, притаманного східнослов'янському суспільству. Залишки його бачимо й у політичному житті Київської Русі, де ключову роль відіграло віче – народне зібрання, що об'єднувало всіх вільних членів громади⁴⁵. Його компетенція була надзвичайно широкою: від вирішення питань війни і миру до обрання і навіть усунення великого князя як правителя держави. Через віче народ безпосередньо впливав на державну політику, що свідчило про доволі високий рівень політичної культури того часу. "Руська Правда", як перший звід законів, відобразила зачатки принципу верховенства права і захисту прав людини⁴⁶.

⁴⁰ Гавриленко (н 28) 90.

⁴¹ *Plutarch's Lives. Vol. 1: Theseus and Romulus, Lycurgus and Numa, Solon and Publicola* (B Perrin transl., Harvard University Press 1914) 415.

⁴² О Havrylenko, 'Legal regulation of commodity and money relations in the colonies of the Republic of Saint George on the territory of modern Southern Ukraine in the mid-15th century' [2024] 5(51) Numer specjalny. (Prawna regulacja stosunków towarowo-pieniężnych w koloniach Republiki Świętego Jerzego w połowie XV wieku na terytorium obecnej południowej Ukrainy) *Acta Iuris Stettinensis* 157, 175.

⁴³ О Петришин, 'Демократія як основа правової, соціальної держави' [2014] 5 *Право України* 76.

⁴⁴ О Гавриленко, 'Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. – пам'ятка середньовічного італійського права на українських теренах' [2019] 27 *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія "Право"* 18–24.

⁴⁵ С Сergyoga, Г Демиденко, 'Про демократичні традиції вітчизняного державотворення' [2021] 41 *Державне будівництво та місцеве самоврядування* 13–14.

⁴⁶ А Кормич, 'Демократичні традиції українського державотворення' [2011] 42 *Актуальні проблеми політики* 37–38.

Козацька держава XVII ст. також демонструвала значні демократичні тенденції, що були порівнянні з досягненнями тогочасних європейських держав. Інститут гетьманства, Генеральна рада та виборність посадових осіб свідчили про високий рівень самоорганізації козацького суспільства на демократичних засадах.

Одним із найяскравіших прикладів утілення демократичних ідей стали «Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милістю паном Пилипом Орликом, новообраним Війська Запорозького гетьманом, й між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною з обох сторін угодою затверджені <...>»⁴⁷, відомі також як Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Вони поєднували традиційні засади козацької демократії з досягненнями політичної думки Західної Європи, проголошуючи принципи народного суверенітету, поділу влади та захисту прав людини. Конституція свідчила про те, що українська державотворча традиція була невід'ємною частиною європейського цивілізаційного процесу.

Яскравим взірцем упровадження демократичних принципів в українській історії стала діяльність Центральної Ради⁴⁸. Демократичні ідеї, проголошені та частково реалізовані її урядом⁴⁹, залишилися в історії України як важливий здобуток і продовжують впливати на сучасну українську політику.

Отже, можемо бачити, що антична цивілізація, з її багатим доробком у філософії, праві та політиці, залишила глибокий слід у розвитку людської спільноти, що протягом наступних тисячоліть мешкала на землях сучасної України. Особливе місце в цьому процесі посідають поліси Північного Причорномор'я, які були не лише торговельними центрами, а й, у низці випадків, експериментальними майданчиками для втілення демократичних ідеалів. Їхній досвід, безперечно, вплинув на подальші державотворчі процеси на території України. Ідеї та традиції демократії, що в античний час були поширені в полісах Північного Причорномор'я, не зникли безслідно. Вони продовжували розвиватися й трансформуватися протягом наступних історичних епох. Безумовно, було б перебільшенням вважати їх безпосередніми зачатками власне української державності. Та все ж значною мірою вони вплинули на зародження та еволюцію державотворчих і правотворчих процесів у східних слов'ян. Пізніше в історичному перебігу ідеали демократії неодноразово відроджувалися. Козацька держава, Центральна Рада – це лише деякі приклади, які свідчать про те, що український народ завжди

⁴⁷ Пакти і Конституції Української козацької держави (до 300-річчя укладення) (В Смолій ред, М Трофимук, Т Чухліб упорядники, Світ 2011) 7.

⁴⁸ Б Тищик, О Вівчаренко, Н Лешкович, *Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.)* (Світ 2000) 11–30.

⁴⁹ І Бойко, «Боротьба українського народу за свою державну незалежність (1917–1921 рр.) та її уроки для сучасної України» [2016] 1 *Право України* 112–118.

прагнув до самоврядування і демократичних свобод. Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я відіграли важливу роль у формуванні української державності. Ідеї прямої демократії, верховенства права і рівності всіх перед законом, які зародилися в античних полісах, продовжують надихати українців у їхньому прагненні побудувати сильну, демократичну і справедливую державу.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Arnheim M T W, *Aristocracy in Greek Society (Aspects of Greek and Roman Life)* (Thames and Hudson 1977).
2. Ehrenberg V, *Greek State* (Second edition, Oxford University Press 1964).
3. Starr Ch, *Individual and Community: The Rise of the Polis. 800–500 B. C.* (Oxford University Press 1986).
4. Boiko I, *Istoriia pravovoho rehuliuвання tsvilnykh, kryminalnykh ta protsesualnykh vidnosyn v Ukraini (IX–XX st.): navch. posib.* (Vyd-vo Lvivskoho un-tu imeni I Franka 2014).
5. Havrylenko O, *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia: bilia vytkiv vitchyznianoho prava (kinets VII st. do n. e. – persha polovyna VI st. n. e.)* (Parus 2006).
6. Havrylenko O, Syroid T, *Istoriia mizhnarodnoho prava: starodavnia doba* (KhNU imeni V N Karazina 2021).
7. Latyshev V, *Ocherk grecheskih drevnostej. Ch. 1. Gosudarstvennye i voennye drevnosti* (Tip V Bezobrazova i Komp 1888).
8. Perogovskij V, *O nachalah mezhdunarodnogo prava otnositelno inostrancev u narodov drevnego mira* (Univ. tip. 1859).
9. Rusiaieva A, *Slavetnyi mudrets – skif Anakharsis* (Naukova dumka 2001).
10. Rusyaeva A, *Rusyaeva M, Olviya Pontijskaya: gorod schastya i pechali* (Stilos 2004).
11. Tyshchuk B, Vivcharenko O, Leshkovych N, *Stanovlennia derzhavnosti v Ukraini (1917–1922 rr.)* (Svit 2000).
12. Zubar V, Linova Ye, Son N, *Antychnyi svit Pivnichnoho Prychornomor'ia: Narysy istorychnoho ta sotsialno-ekonomichnoho rozvytku: Navch. posibnyk* (Vyd-vo imeni Oleny Telihy 1999).

Edited and translated books

13. Hansen M, 'Was the Polis a State or Stateless Society?', T Nielsen (ed), *Even More Studies in the Ancient Greek Polis* (Franz Steiner Verlag 2002) 17–49.
14. Plato, *Republic* (G M A Grube transl., C D C Reeve, (Hackett Pub. Co. 1992) 369).
15. *Plutarch's Lives. Vol. 1: Theseus and Romulus, Lycurgus and Numa, Solon and Publicola* (B Perrin transl., Harvard University Press 1914).
16. Raaflaub K, 'Homer to Solon. Rise of the Polis. The written Sources', Mogens Herman Hansen (ed), *The Ancient Greek city-state: symposium on the occasion of the 250th anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, July, 1–4 1992* (Commissioner, Munksgaard 1993) 76–7.
17. Ruchynska O, 'Multiculturalism and citizenship identity in the Greek Poleis of the Northern Black Sea Region' in A Giacomozzi, I Bondarevskaya, D Karakatsani (eds), *Political and Economic Self-constitution: migration and citizenship education: proceedings of the I International Conference* (Corinth 2023) 87–90.
18. *The Laws of Plato* (transl. A E Taylor, J M Dent & Sons LTD 1934).
19. Thucydides, *History of the Peloponnesian War* (transl. by Richard Crawley 1914).
20. Aristotel, *Polityka* (O Kysliuk per. z davnohr., Osnovy 2000).

21. Bandurka O, Yarmysh O (zah red), *Istoriia derzhavnosti Ukrainy: eksperymentalnyi pidruchnyk* (Odissei 2004).
22. Buzolt G, *Ocherk gosudarstvennyh i pravovyh grecheskih drevnostej* (per. s nem., Tip A Darre 1890).
23. Honcharenko V, 'Derzhava skifiv', *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Akademichnyi kurs: u 2 t. T. 1* (V Tatsii, A Rohozhyn red, In Yure 2000) 11–8.
24. *Pakty i Konstytutsii Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia)* (V Smolii red, M Trofymuk, T Chukhlib uporiadnyky, Svit 2011) 7.
25. Usenko I (ker kol), *Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku* (Naukova dumka 2014).

Journal articles

26. Gavrylenko O, Skryl O, 'Legal Regulation of Civil Contracts in Ancient City-States of the Black Sea Northern Coast' [2016] 7(1) Journal on European History of law 190–200.
27. Havrylenko O, 'Legal regulation of commodity and money relations in the colonies of the Republic of Saint George on the territory of modern Southern Ukraine in the mid-15th century' [2024] 5(51) Numer specjalny. (Prawna regulacja stosunków towarowo-pięniężnych w koloniach Republiki Świętego Jerzego w połowie XV wieku na terytorium obecnej południowej Ukrainy) Acta Iuris Stettinensis 157, 175.
28. Syroid T, Havrylenko O, Shevchenko A, 'Evolution of Financial Law Basics within the Antique States of the North Black Sea Region (Late 7th Century BC – the First Half of the 6th Century AD)' [2019] 10(2) Journal on European History of law 101–4.
29. Boiko I, 'Borotba ukrainskoho narodu za svoiu derzhavnu nezalezhnist (1917–1921 rr.) ta yii uroky dlia suchasnoi Ukrainy' [2016] 1 Pravo Ukrainy 112–8.
30. Havrylenko O, 'Instytuty antychnoi demokracji na ukrainskykh terenakh: istoryko-pravovy aspekt' [2007] 36 Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav 89.
31. Havrylenko O, 'Orhany vlady ta upravlinnia antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomor'ia z respublikanskoiu formoiu pravlinnia' [2006] 4 Biuletен Ministerstva yustytysii Ukrainy 26–34.
32. Havrylenko O, 'Statut henuezykh kolonii na Chornomu mori 1449 r. – pam'iatka serednovichnoho italiiskoho prava na ukrainskykh terenakh' [2019] 27 Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V N Karazina. Serii "Pravo" 18–24.
33. Havrylenko O, 'Zarodzhennia prava na terytorii Ukrainy v antychnu dobu' [2020] 1 Pravo Ukrainy 64–84.
34. Havrylenko O, 'Zlochyny ta pokarannia u pravi antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomor'ia' [2002] 1 Pravo i bezpeka 47.
35. Kormych A, 'Demokratychni tradytzii ukrainskoho derzhavotvorennya' [2011] 42 Aktualni problemy polityky 37–8.
36. Nikolaienko T, 'Zarodzhennia prava na ukrainskykh zemliakh periodu stanovlennia suspilstva' [2014] 6 Biuletен Ministerstva yustytysii Ukrainy 150–4.
37. Nikolaienko T, 'Zvychaieve pravo skifskoi derzhavy' [2014] 8 Biuletен Ministerstva yustytysii Ukrainy 51–6.
38. Petryshyn O, 'Demokratiia yak osnova pravovoi, sotsialnoi derzhavy' [2014] 5 Pravo Ukrainy 76.
39. Ruchynska O, 'Osoblyvosti blahodiinytstva v Olviiskomu polisi (VI–I st. do n. e.)' [2021] 1(33) Eminak 219–29.
40. Serohina S, Demydenko H, 'Pro demokratychni tradytzii vitchyznianoho derzhavotvorennya' [2021] 41 Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannia 13–4.
41. Skrzhyńska M, 'Sudochnstvo v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia' [2009] 5 Ukrainskyi istorychnyi zhurnal 4–11.
42. Strakhov M, 'Osnovni rysy derzhavnogo ladu Bosporskoho tsarstva' [1999] 7(2) Visnyk Universytetu vnutrishnikh sprav 159–62.

Conference papers

43. Havrylenko O, 'Hretska kolonizatsiia Pivnichnoho Prychornomor'ia ta yii pravove rehuliuвання', *Etnonatsionalni chynnyky v istorii derzhavno-pravovoho budivnytstva: materialy XII Mizhnarodnoi istoriko-pravovoi konferentsii. 10–13 veresnia 2004 r. m. Bakhchysarai* (O Tymoshchuk red, DiAiPi 2005) 101–110.

Encyclopedias

44. Havrylenko O, 'Polis', *Yurydychna entsyklopediia. T. 4. N–P* (Iu Shemshuchenko red, Ukrainska entsyklopediia 2002) 628.

Oleksandr Havrylenko

DEMOCRATIC TRADITIONS OF THE ANCIENT POLISIAS
OF THE NORTHERN BLACK SEA AND THEIR INFLUENCE
ON FUTURE STATE-FORMING PROCESSES
ON THE TERRITORY OF UKRAINE

ABSTRACT. The article analyzes the development of democratic traditions of ancient polises of the Northern Black Sea region and determines their influence on future state-building processes in Ukraine. It is noted that Greek cities and settlements on the northern shore of the Black Sea arose at one of the last stages of the Great Greek colonization of the VIII–VI centuries BC, which significantly expanded the borders of the ancient world. Numerous Hellenic colonies were founded in the southwestern part of the Apennine Peninsula and Sicily, on the southern and northwestern coasts of the Mediterranean Sea, along the shores of the Marmara and Black Seas. Greek city-polises formed democratic traditions that positively influenced the development of Ukrainian statehood. It is noted that the analysis of historical sources allows us to draw certain conclusions, for example, regarding ideas about the civil community.

It is shown that the influence of the democratic traditions of ancient polises was traced in the political life of Kyivan Rus, where the veche – a people's assembly that united all free members of the community – played a key role. Its competence was extremely broad: from resolving issues of war and peace to the election and even removal of the Grand Duke as the ruler of the state. Through the veche, the people directly influenced state policy, which testified to a fairly high level of political culture of that time. "Ruska Pravda", as the first set of laws, reflected the beginnings of the principle of the rule of law and the protection of human rights. The Cossack state of the 17th century also demonstrated significant democratic tendencies that were comparable to the achievements of European states of that time. The institute of hetmanship, the General Council and the election of officials testified to a high level of self-organization of Cossack society on democratic principles.

It is emphasized that one of the most striking examples of the implementation of democratic ideas was the "Treaties and Resolutions on the Rights and Freedoms of the Military between His Excellency Mr. Pylyp Orlyk, the newly elected Hetman of the Zaporozhian Army, and between the generals, colonels and the same Zaporozhian Army, approved with full agreement on both sides...", also known as the Pylyp Orlyk Constitution of 1710. They combined the traditional principles of Cossack democracy with the achievements of Western European political thought, proclaiming the principles of popular sovereignty, separation of powers and protection of human rights. The Constitution testified that the Ukrainian state-building tradition was an integral part of the European civilizational process.

A striking example of the implementation of democratic principles in Ukrainian history was the activity of the Central Rada. Democratic ideas, proclaimed and partially implemented by its government, remained in the history of Ukraine as an important achievement and continue to influence modern Ukrainian politics. The conclusions emphasize that ancient civilization, with its rich achievements in philosophy, law and politics, left a deep mark on the development of the human community that lived on the lands of modern Ukraine for millennia. A special place in this process is

Олександр Гавриленко

occupied by the policies of the Northern Black Sea region, which were not only trading centers, but, in a number of cases, also experimental platforms for the implementation of democratic ideals. Their experience undoubtedly influenced subsequent state-building processes on the territory of Ukraine. The ideas and traditions of democracy, which were widespread in the policies of the Northern Black Sea region in ancient times, did not disappear without a trace. They continued to develop and transform during subsequent historical eras. Of course, it would be an exaggeration to consider them the direct beginnings of Ukrainian statehood itself. Nevertheless, they significantly influenced the emergence and evolution of state-building and law-making processes among the Eastern Slavs. Later, in the course of history, the ideals of democracy were repeatedly revived. The Cossack state, the Central Rada are just some examples that indicate that the Ukrainian people have always strived for self-government and democratic freedoms. The democratic traditions of the ancient policies of the Northern Black Sea region played an important role in the formation of Ukrainian statehood. The ideas of direct democracy, the rule of law and equality of all before the law, which originated in the ancient policies, continue to inspire Ukrainians in their desire to build a strong, democratic and just state.

KEYWORDS: ancient civilization; ancient state formations; democracy; history of Ukrainian statehood; Ukraine.

Іванна Мацелюх

докторка юридичних наук,
професорка кафедри службового та медичного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3706-6428>
m.ivanna1304@gmail.com

УДК340.12(262.5-192.5-17)“652”

БОСПОРСЬКЕ ЦАРСТВО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

АНОТАЦІЯ. У статті здійснено комплексне дослідження державного ладу та правової системи Боспорського царства як унікального державного утворення, що існувало на території сучасної України. Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю поглибленого вивчення витоків української державності та державно-правових традицій античного періоду на теренах Північного Причорномор'я.

На основі аналізу широкого кола історико-правових джерел розглянуто процес становлення та розвитку Боспорського царства, його еволюцію від союзу грецьких полісів до централізованої монархії. Особливу увагу приділено дослідженню державного механізму, який характеризувався наявністю розвиненого бюрократичного апарату, ефективної системи управління територіями та професійної дипломатичної служби, що забезпечувала зовнішні зв'язки держави.

Зазначено, що формування Боспорського царства як єдиної держави стало результатом тривалого історичного процесу, який розпочався з грецької колонізації Північного Причорномор'я у VII ст. до н. е. Його назва походить від давньогрецького найменування Керченської протоки (Боспор), а зародження датується близько 480 р. до н. е. внаслідок об'єднання античних міст-держав. Територіально воно охоплювало Керченський і Таманський півострови, а також південне узбережжя Азовського моря до гирла Дону. Особливістю аналізованого державного утворення було те, що воно не було винятково грецьким, а до його складу входили також місцеві племена, що створювало унікальний симбіоз елліністичної та місцевої культур. Процес об'єднання грецьких полісів відбувався в період правління династії Археанактидів, що правила в Пантікапеї. Саме це місто стало політичним та економічним центром нового державного утворення. Важливо відзначити, що об'єднання відбувалося не лише через військово-політичні чинники, а й завдяки економічній необхідності – потребі у створенні єдиного економічного простору для ефективної торгівлі та захисту торговельних шляхів.

Акцентовано, що період найбільшого економічного і культурного розквіту Боспорського царства припадає на IV–III ст. до н. е. У цей час держава досягла значних успіхів у розвитку сільського господарства, ремесел та торгівлі. Особливе місце в економіці посідало виробництво та експорт зерна, що забезпечувало стабільні торговельні зв'язки з іншими грецькими полісами, зокрема з Афінами. Проте вже у другій половині II ст. до н. е. Боспорське царство зіткнулося з серйозною соціально-економічною кризою, яка посилювалася зовнішньою загрозою з боку Скіфської держави. Ситуація ускладнилася після посилення римського впливу в регіоні, що привело до поступової трансформації державного устрою та втрати частини політичної самостійності.

У статті проаналізовано правову систему Боспорського царства, яка сформувалася внаслідок синтезу різних правових традицій: грецького полісного права, місцевих правових звичаїв та елементів римського права. Розкрито особливості регулювання різних сфер суспільних відносин: права власності, зобов'язального, шлюбно-сімейного, спадкового та кримінального права. Особливу увагу приділено судовій системі, принципам судочинства.

Досліджено соціальну структуру боспорського суспільства, яка відображала складний характер економічних відносин. Виявлено специфіку правового статусу різних соціальних верств: рабовласницької знаті, вільних землевласників, залежного населення та рабів. Проаналізовано особливості формування нових соціальних груп, зокрема інституту вільновідпущеників, що свідчило про поступову трансформацію суспільних відносин від рабовласницького до феодального ладу. Констатовано про важливе значення досвіду державно-правового розвитку Боспорського царства для розуміння процесів державотворення на території сучасної України.

Ключові слова: Боспорське царство; державний лад; правова система; античні держави Північного Причорномор'я; рабовласницька держава; історія держави і права України; джерела права; судова система.

В умовах сучасних геополітичних викликів і військової агресії проти України особливої актуальності набуває дослідження історичних державно-правових традицій Північного Причорномор'я. Боспорське царство, що існувало на території Керченського і Таманського півостровів упродовж неповного тисячоліття, демонструє унікальний приклад розвитку державності, яка зуміла поєднати грецькі політичні традиції з місцевими особливостями та зберегти свою автентичність, незважаючи на зовнішні загрози та впливи могутніх тогочасних імперій.

Особливої уваги заслуговує досвід Боспорського царства в розбудові ефективної системи державного управління та правового регулювання на території, що мала важливе стратегічне значення для всього Причорномор'я. Історичний досвід Боспору в контексті захисту власних кордонів, розбудови міждержавних відносин та збереження культурної ідентичності набуває нового значення для розуміння сучасних державотворчих процесів в Україні.

Історіографія проблеми державно-правового устрою Боспорського царства представлена ґрунтовними дослідженнями українських та європейських науковців. Фундаментальний внесок у дослідження правової системи та державного устрою Боспору зробив вітчизняний дослідник О. Гавриленко, який докладно проаналізував правову систему античних держав Північного Причорномор'я. Важливе значення для розуміння державного ладу мають наукові праці М. Страхова, присвячені основним рисам державного устрою Боспорського царства. У контексті становлення державності та права на території сучасної України важливими є напрацювання І. Бойка, І. Безклубого, І. Гриценка, Б. Гутів, В. Кульчицького, Б. Тищика, І. Терлюка, О. Шевченка та інших вітчизняних істориків права. Серед європейських вчених варто відзначити роботи П. Деліґіанніса (P. Deligiannis), який досліджував історію та військову організацію Боспорського царства, та М. Халамуса (M. Halamus),

який зосередив увагу на питаннях боспорської автономії. Значний внесок у вивчення Боспорського царства зробив Дж. Хінд (J. Hind), який комплексно проаналізував політичну та правову систему держави.

Метою цього дослідження є комплексний аналіз державного ладу та правової системи Боспорського царства, виявлення особливостей його політичної організації та правових інститутів, що може збагатити наше розуміння історичних процесів державотворення на території сучасної України та сприяти осмисленню сучасних викликів, що постають перед українською державністю.

Формування Боспорського царства як єдиної держави стало результатом тривалого історичного процесу, який розпочався з грецької колонізації Північного Причорномор'я у VII ст. до н. е.¹ Його назва походить від давньогрецького найменування Керченської протоки (Боспор), а зародження датується близько 480 р. до н. е. внаслідок об'єднання античних міст-держав². Територіально воно охоплювало Керченський і Таманський півострови, а також південне узбережжя Азовського моря до гирла Дону. Особливістю аналізованого державного утворення було те, що воно не було винятково грецьким, а до його складу входили також місцеві племена, що створювало унікальний симбіоз елліністичної та місцевої культур³.

Процес об'єднання грецьких полісів відбувався в період правління династії Археанактидів, що правила в Пантікапеї. Саме це місто стало політичним та економічним центром нового державного утворення⁴. Важливо відзначити, що об'єднання відбувалося не лише через військово-політичні чинники, а й завдяки економічній необхідності – потребі у створенні єдиного економічного простору для ефективної торгівлі та захисту торговельних шляхів⁵.

Період найбільшого економічного і культурного розквіту Боспорського царства припадає на IV–III ст. до н. е.⁶ У цей час держава досягла значних успіхів у розвитку сільського господарства, ремесел та торгівлі. Особливе місце в економіці посідало виробництво та експорт зерна, що забезпечувало стабільні торговельні зв'язки з іншими грецькими полісами, зокрема з

¹ І Бойко, 'Становлення державності та права на території сучасної України в прадавню добу' [2021] 73 Вісник Львівського університету. Серія юридична 14–27; P Deligiannis, 'The Kingdom of the Cimmerian Bosphorus: History and Military forces' (2006) <https://www.academia.edu/18912638/The_Kingdom_of_Cimmerian_Bosphorus_History_and_Military_forces> (accessed 30.12.2025).

² М Страхов, 'Основні риси державного ладу Боспорського царства' [1999] 7(2) Вісник Університету внутрішніх справ 158–163.

³ M Halamus, 'Annexing the Near East and the Long-Lasting Bosporan Autonomy' [2018] 105 Eos CV 221–238.

⁴ О Гавриленко, Т Сироїд, *Історія міжнародного права: стародавня доба: навч. посіб.* (ХНУ імені В Н Каразіна 2021) 232.

⁵ О Гавриленко, 'Боспоро-римські взаємини у другій половині I ст. до н. е. – третій чверті III ст. н. е.: історико-правове дослідження' [2006] 34 Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ 46–53.

⁶ Б Гутів, 'Становлення та розвиток Боспорського царства: окремі історико-правові аспекти' [2023] 79(1) Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право 30–34.

Афінами⁷. Проте вже у другій половині II ст. до н. е. Боспорське царство зіткнулося з серйозною соціально-економічною кризою, яка посилювалася зовнішньою загрозою з боку Скіфської держави⁸. Ситуація ускладнилася після посилення римського впливу в регіоні, що призвело до поступової трансформації державного устрою та втрати частини політичної самостійності⁹.

Боспорське царство пройшло складну еволюцію форм державного правління. На початковому етапі воно існувало у формі союзу грецьких полісів, кожен з яких зберігав певну автономію у внутрішніх справах¹⁰. Першою правлячою династією були Археанактиди, влада яких мала специфічний характер: вони вважалися архонтами Пантікапея і всього Боспору. Особливістю було те, що на відміну від традиційних грецьких полісів, де посада архонта була тимчасовою, у Боспорській державі вона передавалася у спадок¹¹.

У 438 р. до н. е. влада перейшла до династії Спартокідів, які продовжували титулуватися архонтами Боспору й одночасно царями підвладних варварських племен. Саме в період їхнього правління у IV ст. до н. е. Боспорське царство досягло найбільшої могутності. Важливою особливістю державного устрою було існування інституту співправителів. Зокрема, у IV ст. до н. е. відомий випадок, коли Левкон I отримав європейський Боспор, а Горгіпп – азійський¹². Така система давала змогу ефективніше управляти великою територією держави. З початку III ст. до н. е. відбулося зміцнення царської влади. Спарток III та наступні правителі вже відкрито називали себе царями всього Боспору¹³. Означений процес супроводжувався поступовою ліквідацією форм самоврядування та демократичних установ, які існували у ранній античний період¹⁴.

Центральний апарат управління складався з найближчого оточення царя. До нього входили: міністр палацу; особистий секретар; начальник фінансів; охоронці царських скарбів і скарбниці; керуючий справами релігійних культів; спальник та інші посадові особи. Важливою особливістю державного апарату була наявність спеціального штату перекладачів на чолі з головним перекладачем, що забезпечувало зв'язки із сусідніми племенами і державами¹⁵. Означений факт свідчить про розвиток дипломатичної служби та активну зовнішню політику держави.

⁷ О Гавриленко, 'Договори міни та купівлі-продажу в античних державах Північного Причорномор'я (історико-правове дослідження)' [2007] 39 Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ 79–85.

⁸ В Ухач, *Історія держави і права України: навч. посіб. (конспекти лекцій)* (Вектор 2011) 24.

⁹ Гавриленко (н 5) 46–53.

¹⁰ Страхов (н 2) 158–163.

¹¹ В Іванов, *Історія держави і права України: підручник* (МАУП 2007) 37.

¹² Гутів (н 6) 30–34.

¹³ Страхов (н 2) 158–163.

¹⁴ Гавриленко, Сироїд (н 4) 50.

¹⁵ Іванов (н 11) 38.

Соціальна структура суспільства Боспорського царства характеризувалася складною ієрархічною системою, що відображала специфіку державного устрою та особливості його історичного розвитку. В основі соціальної стратифікації лежав поділ населення на вільних і залежних осіб, що було типовим для античних держав. На вершині соціальної піраміди перебувала рабовласницька знать, до якої належали цар, жреці, великі землевласники, купці (особливо судновласники та работорговці), власники великих промислових майстерень, а також воєначальники¹⁶.

Другу соціальну верству становили вільні землевласники, які мали подвійний статус. З одного боку, вони користувалися правами вільних громадян, а з іншого – були зобов'язані нести військову службу та віддавати царю значну частину свого врожаю, оскільки оброблювана ними земля вважалася царською власністю. Особливе місце в соціальній структурі посідало залежне землеробське населення, яке перебувало на різних ступенях соціальної залежності. Вони були зобов'язані обробляти землю і віддавати значну частину врожаю власникам земельних угідь¹⁷.

Найнижчу соціальну верству становили раби, які поділялися на дві категорії: приватновласницькі та державні. Державні раби використовувалися переважно для будівництва оборонних споруд на кордонах держави. Приватновласницькі раби використовували на громадських роботах, у промислових майстернях, пекарнях та в домашньому господарстві¹⁸.

Важливою особливістю соціальної структури Боспорського царства було поступове формування нової соціальної групи – вільновідпущеників. У I–III ст. н. е. спостерігається масове відпущення на волю як приватновласницьких, так і державних рабів, що свідчило про зародження феодальних відносин¹⁹.

Правова система Боспорського царства сформувалася в результаті тривалої еволюції та взаємодії різних правових традицій. Основним джерелом права виступало звичаєве право. З часом його витіснила законодавча діяльність боспорських царів. Починаючи з династії Спартокідів, царські укази стали основним джерелом правотворчості. Особливого значення набули законодавчі акти у сфері регулювання торговельних відносин, землекористування та оподаткування²⁰.

Право грецьких міст-полісів також було важливим джерелом права. Міста, що входили до складу царства, зберігали власні правові традиції, особливо в питаннях місцевого самоврядування. Важливу роль відігравали рішення народних зборів (екклесії), які регулювали питання громадянства, торгівлі та релігійних культів. У період посилення римського впливу

¹⁶ В Кульчицький, Б Тищик, *Історія держави і права України: навч. посіб.* (Атіка 2006) 11.

¹⁷ Кульчицький, Тищик (н 16) 11.

¹⁸ Кульчицький, Тищик (н 16) 12.

¹⁹ *Історія українського права: посібник* (І Безклубий ред, Грамота 2010) 18.

²⁰ Бойко (н 1) 14–27.

(з I ст. до н. е.) значного поширення набули окремі інститути римського приватного права, особливо у сфері договірних відносин та спадкування²¹.

Система права власності у Боспорському царстві характеризувалася складною ієрархічною структурою. Основним об'єктом права власності виступала земля, яка вважалася державною власністю. Верховним власником усіх земель був цар, який мав право: надавати земельні наділи; позбавляти права землекористування; встановлювати розмір податків і повинностей. Землевласники поділялися на кілька категорій: боспорська знать (найближче оточення царя); місцева аристократія; храми та релігійні установи; громади міст-полісів²². Особливістю землекористування було поєднання права користування землею з обов'язком несення військової служби та сплати податків. Землевласники могли передавати землю у спадок, але не мали права її відчужувати без згоди царя²³.

Зобов'язальне право Боспорського царства характеризувалося значним розвитком, що було зумовлено активною торговельною діяльністю держави. Особливе місце в системі договірних відносин посідали договори купівлі-продажу, які набули значного поширення завдяки жвавій внутрішній і зовнішній торгівлі. Характерною особливістю укладення таких договорів була необхідність присутності свідків при здійсненні значних торговельних операцій²⁴. При цьому важливі угоди купівлі-продажу обов'язково оформлювалися у письмовій формі та посвідчувалися представниками державної влади. Для забезпечення виконання договірних зобов'язань широко застосовувався інститут застави майна. У разі несвоєчасного повернення позики боржник ніс відповідальність, яка могла включати як штрафні санкції, так і звернення стягнення на заставлене майно²⁵. Значного поширення у Боспорському царстві набули орендні відносини. Предметом оренди найчастіше виступала земля, за користування якою встановлювалася фіксована плата або частка від отриманого врожаю. Окрім того, практикувалася оренда торговельних приміщень у містах та суден для здійснення морської торгівлі²⁶.

Регулювання шлюбно-сімейних відносин у Боспорському царстві відображало складний синтез грецьких правових традицій і місцевих звичаїв. Укладення шлюбу передбачало дотримання низки обов'язкових умов, серед яких ключове значення мали досягнення шлюбного віку та згода батьків. Особлива увага приділялася відсутності близьких родинних зв'язків між нареченими, що було характерно для грецької правової традиції²⁷. Основною формою

²¹ Бойко (н 1) 14–27.

²² Кульчицький, Тищик (н 16) 12–13.

²³ Гавриленко (н 7) 79–85.

²⁴ Гавриленко (н 7) 79–85.

²⁵ Гавриленко (н 5) 46–53.

²⁶ Гавриленко (н 7) 79–85.

²⁷ О Гавриленко, 'Нормативна регламентація укладення та розірвання шлюбу в античних державах Північного Причорномор'я: історико-правове дослідження' [2008] 41 Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ 75–82.

укладення шлюбу був договір між батьком нареченої та нареченим або його батьком. Поряд з цим існувала особлива процедура, за якою суд призначав чоловіка для дочки-спадкоємиці з метою збереження майна в межах роду. Правове становище подружжя характеризувалося домінуючою роллю чоловіка, який виступав головою родини та здійснював контроль над спільно набутим майном. Водночас дружина мала визначені законом права, зокрема, право на придане та утримання. Важливою особливістю боспорського шлюбно-сімейного права було збереження за жінкою певної майнової самостійності, що проявлялося в можливості розпоряджатися власним приданим²⁸.

Спадкове право Боспорського царства характеризувалося чітким регулюванням питань спадкування як за законом, так і за заповітом. При спадкуванні за законом діяла система, заснована на принципі переваги спадкоємців чоловічої статі. Першу чергу спадкоємців становили сини померлого, які отримували рівні частки спадщини. За відсутності синів право спадкування переходило до дочок, але з особливими умовами. Вони передбачали укладення шлюбу із чоловіком – ріднею по батьківській лінії з метою збереження майна в межах роду²⁹.

Кримінальне право Боспорського царства відрізнялося розвиненою системою злочинів та покарань. Під злочином розумілася дія, що завдавала шкоди державі, громаді або приватній особі. Найтяжчі злочини розглядалися не лише як порушення закону, а й як гріх перед богами, що визначало особливу суворість покарання за їх вчинення. Система злочинів включала декілька основних категорій. До найтяжчих належали державні злочини: повстання проти царської влади, державна зрада, змова та замах на життя царя. За їх вчинення передбачалася смертна кара з обов'язковою конфіскацією майна засудженого. Окрему категорію становили злочини проти особи та власності, за які призначалися штрафи чи інші майнові покарання. Суб'єктами злочину могли бути лише вільні громадяни чи особи, прирівняні до них, а також вільні представники інших полісів. Раби не були суб'єктами злочину. За них відповідальність ніс їхній власник³⁰.

Судова система Боспорського царства мала ієрархічну структуру, на вершині якої стояв цар, який здійснював вищу судову владу разом із найближчими особами, які мали відповідні правові знання. На місцевому рівні судочинство здійснювали правителі окремих територій, які розглядали більшість цивільних спорів та менш значні кримінальні справи³¹. Судовий процес мав змагальний характер, де сторони надавали докази на підтвердження своїх вимог чи заперечень. У кримінальних справах важливу роль відігравали показання свідків. Для забезпечення виконання судових рішень існувала поса-

²⁸ Гавриленко (н 27) 75–82.

²⁹ Гавриленко (н 27) 75–82.

³⁰ О Гавриленко, 'Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я' [2002] 1 Право і безпека 45–52.

³¹ Іванов (н 11) 39.

да судового виконавця, що свідчить про наявність розвинуеного механізму примусового виконання судових рішень³². Особливістю судочинства було те, що в окремих містах-полісах, які входили до складу царства, зберігалися елементи самоврядування у судовій сфері, зокрема право розгляду певних категорій справ, здебільшого сімейно-шлюбного чи спадкового характеру, місцевими судами, відповідно до правових звичаїв міста-поліса³³.

Отже, історико-правовий аналіз державного ладу та правової системи Боспорського царства розкриває особливу сторінку в історії державотворення на території сучасної України. Означене державне утворення являє собою унікальний феномен, у якому органічно поєдналися елліністичні державотворчі традиції з місцевими політичними та правовими практиками. Особливість цього синтезу полягала у створенні життєздатної державної системи, яка ефективно функціонувала в умовах складної геополітичної ситуації та забезпечувала стабільний розвиток суспільства протягом тривалого історичного періоду.

Еволюція державного устрою Боспорського царства від союзу грецьких полісів до централізованої монархії демонструє здатність політичної системи адаптуватися до мінливих історичних умов. Створення розвинуеного бюрократичного апарату стало відповіддю на потреби ефективного управління великою територією та різноманітним населенням. Важливим досягненням стала розбудова дієвої системи територіального управління, яка забезпечувала баланс між централізацією влади та збереженням місцевої автономії. Феномен Боспорського царства також продемонстрував важливість збалансованої політики у відносинах з різними етнічними групами та здатність створювати ефективні механізми їх інтеграції в єдиний державний організм при збереженні культурної самобутності.

Соціальна структура Боспорського суспільства відображала складний характер економічних відносин того періоду. Особливістю соціально-економічного розвитку було співіснування рабовласницьких відносин з елементами нових феодальних форм господарювання, що створювало передумови для подальшої трансформації суспільного ладу. Ця особливість свідчить про здатність суспільства до поступової еволюції та адаптації до нових економічних реалій.

Правова система Боспорського царства – це визначний приклад успішної інтеграції різних правових традицій. Синтез грецького полісного права, місцевих правових звичаїв та елементів римського права створив унікальну правову культуру, яка ефективно регулювала суспільні відносини в поліетнічному середовищі. Вона продемонструвала значну гнучкість та адаптивність, що давало змогу їй відповідати на нові суспільні виклики при збереженні правової стабільності.

³² Страхов (н 2) 158–163.

³³ Гавриленко (н 5) 46–53.

Досвід державно-правового розвитку Боспорського царства набуває особливої актуальності в контексті сучасних викликів, що постають перед Україною. В умовах необхідності захисту територіальної цілісності та суверенітету особливо цінним є історичний досвід розбудови ефективної системи державного управління та захисту державних інтересів у складних геополітичних умовах. Вивчення механізмів адаптації державних інституцій до мінливого міжнародного середовища та способів збереження внутрішньої стабільності може надати важливі уроки для сучасного державного будівництва. Відтак, вивчення державно-правового досвіду Боспорського царства не лише збагачує наше розуміння історичних процесів державотворення на території України, а й надає цінний матеріал для осмислення сучасних державотворчих процесів.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Havrylenko O, Syroid T, *Istoriia mizhnarodnoho prava: starodavnia doba: navchalnyi posibnyk* (KhNU imeni V N Karazina 2021).
2. Ivanov V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: pidruchnyk* (MAUP 2007).
3. Kulchytskyi V, Tyshchuk B, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk* (Atika 2006).
4. Ukhach V, *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: navchalnyi posibnyk* (konspekty leksii) (Vektor 2011).

Edited books

5. *Istoriia ukrainskoho prava: posibnyk* (I Bezklubnyi red, Hramota 2010).

Journal articles

6. Halamus M, 'Annexing the Near East and the Long-Lasting Bosporan Autonomy' [2018] 105 *Eos CV* 221–238.
7. Boiko I, 'Stanovlennia derzhavnosti ta prava na terytorii suchasnoi Ukrainy v pradavniu dobu' [2021] 73 *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna* 14–27.
8. Havrylenko O, 'Bosporo-rymski vzaiemyny u druhii polovyni I st. do n. e. – tretii chverti III st. n. e.: istoryko-pravove doslidzhennia' [2006] 34 *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav* 46–53.
9. Havrylenko O, 'Dohovory miny ta kupivli-prodazhu v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia (istoryko-pravove doslidzhennia)' [2007] 39 *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav* 79–85.
10. Havrylenko O, 'Normatyvna rehlementatsiia ukladennia ta rozirvannia shliubu v antychnykh derzhavakh Pivnichnoho Prychornomor'ia: istoryko-pravove doslidzhennia' [2008] 41 *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav* 75–82.
11. Havrylenko O, 'Zlochyny ta pokarannia u pravi antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomor'ia' [2002] 1 *Pravo i bezpeka* 45–52.
12. Hutiv B, 'Stanovlennia ta rozvytok Bosporskoho tsarstva: okremi istoryko-pravovi aspekty' [2023] 79(1) *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriiia: Pravo* 30–34.
13. Strakhov M, 'Osnovni rysy derzhavnogo ladu Bosporskoho tsarstva' [1999] 7(2) *Visnyk universytetu vnutrishnikh sprav* 158–163.

Websites

14. Deligiannis P, 'The Kingdom of the Cimmerian Bosphorus: History and Military forces' (2006) <https://www.academia.edu/18912638/The_Kingdom_of_Cimmerian_Bosphorus_History_and_Military_forces> (accessed 30.12.2025).

Ivanna Matseliukh

THE BOSPORAN KINGDOM AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF UKRAINIAN STATEHOOD

ABSTRACT. The article carries out a comprehensive study of the state system and legal system of the Bosporan Kingdom as a unique state formation that existed on the territory of modern Ukraine. The relevance of the study is due to the need for an in-depth study of the origins of Ukrainian statehood and state-legal traditions of the ancient period in the Northern Black Sea region.

Based on the analysis of a wide range of historical and legal sources, the process of formation and development of the Bosporan Kingdom, its evolution from a union of Greek polities to a centralized monarchy, is considered. Particular attention is paid to the study of the state mechanism, which was characterized by the presence of a developed bureaucratic apparatus, an effective system of territorial management and a professional diplomatic service that ensured the external relations of the state.

It is noted that the formation of the Bosporan Kingdom as a single state was the result of a long historical process that began with the Greek colonization of the Northern Black Sea region in the 7th century BC. Its name comes from the ancient Greek name for the Kerch Strait (Bosporus), and its origin dates back to around 480 BC as a result of the unification of ancient city-states. Territorially, it covered the Kerch and Taman peninsulas, as well as the southern coast of the Sea of Azov to the mouth of the Don. A feature of the analyzed state formation was that it was not exclusively Greek, but also included local tribes, which created a unique symbiosis of Hellenistic and local cultures. The process of unification of Greek polities took place during the reign of the Archaeanactid dynasty, which ruled in Panticapaeum. It was this city that became the political and economic center of the new state formation. It is important to note that the unification took place not only due to military-political factors, but also due to economic necessity – the need to create a single economic space for effective trade and protection of trade routes.

It is emphasized that the period of the greatest economic and cultural prosperity of the Bosporan Kingdom falls on the IV–III centuries. BC. At this time, the state achieved significant success in the development of agriculture, crafts and trade. A special place in the economy was occupied by the production and export of grain, which ensured stable trade relations with other Greek polities, in particular with Athens. However, already in the second half of the II century. BC. The Bosporan Kingdom faced a serious socio-economic crisis, which was exacerbated by the external threat from the Scythian state. The situation became more complicated after the strengthening of Roman influence in the region, which led to the gradual transformation of the state system and the loss of some political independence.

The article analyzes the legal system of the Bosporan Kingdom, which was formed as a result of the synthesis of various legal traditions: Greek polis law, local legal customs and elements of Roman law. The features of the regulation of various spheres of social relations are revealed: property rights, obligations, marriage and family, inheritance and criminal law. Special attention is paid to the judicial system, principles of judicial proceedings.

The social structure of the Bosporan society is studied, which reflected the complex nature of economic relations. The specifics of the legal status of different social strata are revealed: the slave-owning nobility, free landowners, dependent population and slaves. The features of the formation of new social groups are analyzed, in particular the institute of freedmen, which testified to the gradual transformation of social relations from the slave-owning to the feudal system. The importance of the experience of the state and legal development of the Bosporan Kingdom for understanding the processes of state formation on the territory of modern Ukraine is stated.

KEYWORDS: Bosporan Kingdom; state system; legal system; ancient states of the Northern Black Sea region; slave-owning state; history of the state and law of Ukraine; sources of law; judicial system.

Ярослав Шевчук

кандидат економічних наук,
начальник служби Штабу Антитерористичного центру
при Службі безпеки України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-0585-3581>
shevchuk.atc@ssu.gov.ua

УДК.351.862.4:343.341:48(4)

ПРЕВЕНЦІЯ РАДИКАЛІЗАЦІЇ ТА НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЕКСТРЕМІЗМУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАПОБІГАННЯ ТЕРОРИЗМУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД І ШЛЯХИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. У ЄС радикалізацію та насильницький екстремізм, що ведуть до тероризму, розуміють як динамічний процес впливу на людину, під час якого вона приходить до прийняття насильства у формі терору як можливого, ймовірного, що суперечить закону, способу дій. Це глобальні проблеми, що не обмежені будь-якою національністю, етнічною групою, релігією, ідеологією або гендерною ідентичністю. Доведено, що складність факторів, що сприяють поширенню радикалізації та насильницького екстремізму, свідчить про необхідність комплексної стратегії, спрямованої на їх профілактику, яка має розроблятися відповідно до норм міжнародного права та з урахуванням необхідності дотримання прав людини, і стосуватися різних аспектів, зокрема безпеки, належного управління, запобігання конфліктам, освіти, соціально-економічного розвитку, забезпечення зайнятості для молоді та комунікації. Проаналізовано основні програмні документи ЄС щодо протидії радикалізації й насильницькому екстремізму: Стратегія ЄС щодо боротьби з тероризмом 2005 р., Стратегія внутрішньої безпеки ЄС 2010 р., Європейський порядок денний з безпеки 2015 р. Акцентовано увагу на важливості діяльності RAN, IMPACT Europe, Групи експертів Комісії високого рівня з питань радикалізації (HLCEG-R), які стали інструментами політики ЄС щодо протидії радикалізації та насильницькому тероризму. Здійснено аналіз європейського досвіду запобігання радикалізації та насильницькому екстремізму на прикладі Норвегії, Північної Ірландії та Косово. Обґрунтовано, що ефективність протидії радикалізації та насильницькому екстремізму, що призводять до тероризму, залежить також від наявності належного правового забезпечення, що унормовує вказану сферу суспільних відносин, визначає межі компетенції уповноважених органів держави та види юридичної відповідальності, механізми координації діяльності органів державної влади і принципи їх взаємодії з громадськістю. Доведено необхідність законодавчого визначення поняття “радикалізм” та запровадження відповідальності за радикалізм як окремого виду правопорушення, внесення відповідних змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, криміналізації таких явищ, як пропаганда тероризму та публічне виправдання тероризму; законодавчого визначення уповноваженого державного органу, на якого були б покладені функції державного координатора у сфері запобігання радикалізації та насильницького екстремізму. Обґрунтовано необхідність залучення до протидії радикалізації та насильницькому екстремізму Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Міністерства молоді та спорту України, Міністерства юстиції України, Державної кримінально-виконавчої служби

© Ярослав Шевчук, 2024

Ярослав Шевчук

України, громадських організацій та релігійних громад до реалізації програм, спрямованих на профілактику таких деструктивних явищ, інтеграцію тих, хто був під впливом екстремістських ідей; забезпечення реалізації на загальнодержавному рівні проєкту “Офіцер служби освітньої безпеки”, що ініційований Міністерством внутрішніх справ та Національною поліцією.

Доведено необхідність розроблення в Україні Концепції протидії радикалізації та насильницькому екстремізму або ж включення відповідного розділу до Концепції боротьби з тероризмом.

Ключові слова: радикалізація; насильницький екстремізм; запобігання тероризму; Стратегія ЄС щодо боротьби з тероризмом 2005 р.; Стратегія внутрішньої безпеки ЄС 2010 р.; Європейський порядок денний з безпеки 2015 р.; RAN; IMPACT Europe; HLCEG-R; правове забезпечення; юридична відповідальність за радикалізм і насильницький екстремізм; система уповноважених органів.

Упродовж історії людства поняття радикалізації мало різні змістові навантаження: до ХХ ст. його пов’язували з позитивними політичними, соціальними та релігійними змінами, а з середини ХХ ст. – почали прирівнювати до екстремізму, насилля, нетерпимості та жорстокості й сприймати як процес залучення до дій, що порушують загальноновизнані соціальні норми, зумовлений низкою чинників – від соціально-політичних та ідеологічних до психологічних і особистісних¹. Як зазначається в доповіді Організації з безпеки і співробітництва в Європі,

радикалізація не є загрозою для суспільства, якщо вона не пов’язана з насильством та іншими незаконними діяннями, такими як заклики до ворожнечі <...>. Радикалізація може бути рушійною силою змін – люди, які, наприклад, боролися за скасування рабства, вважалися радикалами, оскільки перебували в опозиції до панівних суспільних норм².

Особливої актуальності радикалізація як об’єкт наукового дослідження набула після трагедії 11 вересня 2001 р. у США. Відтоді проблема протидії та превенції тероризму стала однією з нагальних світових проблем³.

У Європі, починаючи з терактів у Лондоні 2005 р., підхід до антитерористичної боротьби фокусувався на запобіганні та виявленні першопричин тероризму, насамперед запобіганні радикалізації і насильницькому екстремізму, на противагу американському підходу, зорієнтованому передусім на знищення ворогів-терористів⁴.

¹ D Koehler, *Understanding Deradicalization: Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism* (Taylor & Francis 2017) 322.

² Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach (Organization for Security and Co-operation in Europe, 2014) 35 <<https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/111438.pdf>> (accessed 12.12.2024).

³ Т Тарасюк, ‘Радикалізація як інструмент: актуальність та оцінка ризиків’ (Фонд “Демократичні ініціативи” ім. Льва Кучеріва, 11 вересня 2023) <<https://dif.org.ua/article/radikalizatsiya-yak-instrument-aktualnist-ta-otsinka-rizikiv>> (дата звернення 19.12.2024).

⁴ А Покровська, ‘Проблеми та досягнення політики протидії радикалізації у Європі’ [2017] 4(45) Стратегічні пріоритети 180–189.

У ЄС радикалізацію та насильницький екстремізм, що ведуть до тероризму (далі – РНЕВТ), розуміють як динамічний процес впливу на людину, під час якого вона приходить до прийняття насильства у формі терору як можливого, ймовірного, що суперечить закону, способу дій. Це може, зрештою, але не обов’язково, призвести до того, що людина виправдовуватиме тероризм, діятиме на його підтримку чи сама займатиметься терористичною діяльністю.

Радикалізація та насильницький екстремізм, що ведуть до тероризму, на сьогодні є глобальними проблемами, що не обмежені будь-якою національністю, етнічною групою, релігією, ідеологією або гендерною ідентичністю. Виявити ці загрози та протистояти їм складно через їхню непередбачувану природу і через те, що вони постійно еволюціонують.

В умовах війни, розв’язаної Російською Федерацією проти України, що супроводжується також підживленням РФ терористичних і сепаратистських рухів, організацією замовних терактів проти вищих посадових осіб, співробітників спецслужб та політичних діячів держави, спрямованих на розхитування внутрішньополітичної ситуації, а також зважаючи на євроінтеграційні прагнення України, видається актуальним і доцільним вироблення власних підходів до протидії радикалізації і насильницькому екстремізму на основі європейського досвіду.

Феномен радикалізації та насильницького екстремізму, що ведуть до тероризму, почали досліджуватися в рамках західної науки, про що свідчать публікації, зокрема, Д. Кьольхера⁵, Е. Круглянські, Д. Веббера⁶, Б. Досье, Ф. Могаддама⁷, М. Гелфанда, Ж. Беланжера⁸, Дж. Річардса⁹ та ін. Найбільш актуальним напрямом у даній сфері на сьогодні є питання запобігання радикалізації, яка передбачає превентивні заходи, спрямовані на недопущення самої можливості особи перейнятися радикальними поглядами та охоплюють певний прошарок суспільства, а не окремих осіб¹⁰.

Вітчизняні дослідники розглядають проблему радикалізації переважно з позицій соціології та політичних наук (до прикладу, роботи Є. Бистрицького, А. Гринчака, Г. Гриценко, П. Вознюка, В. Іщенко, О. Кіндратець, С. Корнієвського, В. Ліхачова, Т. Тарасюка, О. Рафальського, А. Шеховцова та ін.).

⁵ Koehler (n 1).

⁶ D Webber, A Kruglanski, 'Psychological Factors in Radicalization: A "3N" Approach' In G LaFree and J Freilich (eds), *The Handbook of the Criminology of Terrorism* (Wiley Blackwell 2017) 33–46.

⁷ B Doosje, F M Moghaddam, A Kruglanski, A de Wolf, L Mann, A R Feddes, 'Terrorism, radicalization and deradicalization' [2016] 11 *Current Opinion in Psychology* 79–84.

⁸ A Kruglanski, M Gelfand, J Bélanger, A Sheveland, M Hetiarachchi, R Gunaratna, 'The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism' [2014] 35(1) *Advances in Political Psychology* 69–93.

⁹ J Richards, *Extremism, Radicalization and Security: An Identity Theory Approach* (Palgrave Macmillan 2017) 228.

¹⁰ Kh Yusoufzai, Fr Emmerling, 'Explaining violent radicalization in Western Muslims: A four factor model' [2017] 8(1) *Journal of Terrorism Research* 68–80; Prisons and Terrorism Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries (International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence 2010) <<https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/Prisons-and-terrorism-15-countries.pdf>> (accessed 12.12.2024).

Водночас існує чимало досліджень, де проблема радикалізації розглядається через призму питань національної та міжнародної безпеки (зокрема, Т. Подорожна¹¹, А. Покровська¹², О. Лавринович¹³, А. Місюра¹⁴, О. Резніков, С. Дрьомова, К. Войтовський¹⁵, М. Паламарчук¹⁶, М. Гуцало, О. Семенюк¹⁷ та ін.). Проте поза увагою науковців залишається питання шляхів імплементації європейського досвіду превенції радикалізації і насильницького екстремізму у вітчизняне правове поле.

Запобігання тероризму притаманне в часі – це передбачення і випередження, тобто втручання до того, як терористична атака станеться. У сфері превентивної роботи ця темпоральність ще більше посилюється через особливу увагу до радикалізації і насильницької радикалізації. Їх онтологія висуває припущення, що терористичним атакам можна запобігти не лише до того, як вони відбудуться, а й, можливо, ще до того, як вони навіть будуть розглядатися¹⁸. З цією метою ЄС уже давно прагне впровадити найкращі способи запобігання радикалізації та насильницького екстремізму, що ведуть до тероризму, як у своїх державах-членах, так і між ними. Адже ЄС гарантує своїм громадянам, що вони живуть у просторі свободи, безпеки й правосуддя без будь-яких внутрішніх кордонів; права й свободи громадян гарантовані й захищені; спільні цінності дотримані. Тероризм загрожує реалізації цих цілей.

Саме тому на сьогодні боротьба з тероризмом, радикалізацією та насильницьким екстремізмом більше не може бути справою лише правоохоронних органів. ОБСЄ вважає за правильний підхід, заснований на залученні не лише органів держави, а й усіх інститутів громадянського суспільства до запобігання та протидії РНЕВТ, які у своїй роботі враховують такі важливі фактори, як сім'я, інтереси молоді, працівників освіти, релігійних та громадських лідерів.

Така боротьба не може бути ефективною без урахування причин РНЕВТ, на які посилаються іноземні бойовики-терористи (як чоловіки, так і жінки) з держав – учасниць ОБСЄ, проаналізовані у дослідженнях Міжнародного

¹¹ Т. Подорожна, 'Безпека Європейського Союзу крізь призму діяльності міжнародних органів і організацій, які ведуть боротьбу з тероризмом' [2023] 3 Часопис Київського університету права 233–239.

¹² Покровська (н 4) 180–189.

¹³ О. Лавринович, 'Інтеграція мусульманських спільнот у європейський простір в контексті глобальних міграційних процесів' [2013] 3–4 Релігія та соціум 208–213.

¹⁴ А. Місюра, Аналітична записка "Іноземний досвід протидії тероризму: висновки для України" (НІСД 03.02.2017) <<https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemniy-dosvid-protidii-terorizmu-visnov-ki-dlya-ukraini>> (дата звернення 19.12.2024).

¹⁵ Актуальні питання протидії тероризму у світі та в Україні: аналіт. доповідь (О. Резнікова (ред), НІСД 2017) 102.

¹⁶ М. Паламарчук, 'Протидія екстремізму в Україні: напрями оптимізації правового забезпечення' [2012] 3 Стратегічні пріоритети 102–106.

¹⁷ Запобігання радикалізації і тероризму: міжнародний досвід і національний вимір: зб. матер. "круглого столу" (М. Гуцало ред, НІСД 2012) 104.

¹⁸ С. Baker-Beall, *The European Union's fight against terrorism: discourse, policies, identity* (Manchester University Press 2016) 185.

центру з боротьби з тероризмом, Управління ООН по боротьбі з тероризмом та Ради Європи:

– почуття самотності та ізолюваності, включно з неадекватним сприйняття своєї особистості та невпевненість у тому, що ти залучений у життя суспільства і належиш до його основних структур. Це ситуація, з якою іноді мають справу мігранти другого покоління в приймаючих країнах Європи і Північної Америки; корінне населення, яке стикається зі збільшенням потоків мігрантів і біженців; мігранти із Середньої Азії, що зазнають дискримінації в Росії та Туреччині; консервативні суспільства в деяких країнах, які обмежують фінансову незалежність, мобільність і свободу дій жінок; і ліберальні суспільства, які досягли певних успіхів у сфері гендерної рівності і в яких чоловіки залякані незалежністю жінок, про що свідчить рух “Примусова безшлюбність”;

– віра в те, що спільнота, до якої ти належиш, наражається на ризик насильства або переслідувань, зокрема ксенофобії та упередженого ставлення, що налаштовує людей проти мусульманського населення в Європі та Північній Америці, або в те, що існує потенційна загроза безпеці та характерному для них “способу життя” для іммігрантів різних культур і релігій, які осідають у європейських містах. Ідеї подібного роду були виражені в маніфесті під назвою “2083: Європейська декларація незалежності” А. Брейвіка, який вчинив у 2011 р. терористичні акти в Норвегії;

– невдоволення, пов’язане з дискримінацією та переслідуванням з боку державних органів та/або з нерівним доступом до державних послуг. Це може включати в себе упереджене ставлення до підозрюваних у тероризмі за етнічною ознакою з боку правоохоронних органів після терористичних актів у Європі та Північній Америці; порушення прав людини, вчинені правоохоронними органами; відчуття того, що безпека і доступ до правосуддя неоднакові для чоловіків і жінок;

– обурення у зв’язку з невдачами держави на міжнародній арені наприклад, розчарування з приводу відсутності на міжнародному рівні дій у відповідь на переслідування мусульман або невдоволення офіційними рішеннями ЄС про встановлення в країнах Східної Європи квот на прийом іммігрантів.

Перелічені чинники включають елементи негативного життєвого досвіду людей, а також соціально-економічні умови. Вони сприяють “підштовхуванню” чоловіків і жінок до екстремістської ідеології.

Складність факторів, що сприяють поширенню РНЕВТ, свідчить про необхідність комплексної стратегії, спрямованої на профілактику радикалізації та насильницького екстремізму, яка має розроблятися відповідно до норм міжнародного права та з урахуванням необхідності дотримання прав людини, і стосуватися різних аспектів, зокрема безпеки, належного управ-

ління, запобігання конфліктам, освіти, соціально-економічного розвитку, забезпечення зайнятості для молоді та комунікації.

Зважаючи на сучасні безпекові виклики перед ЄС, треба проаналізувати насамперед основні програмні документи ЄС щодо протидії радикалізації й насильницькому екстремізму, які лежать у основі терористичної діяльності.

ЄС виділив запобігання тероризму як особливу сферу компетенції у відповідь на передбачувану надзвичайну і постійну загрозу терористичних атак “будь-де, будь-коли і будь-ким”¹⁹. Вимога запобігати тероризму, виявляти та ліквідувати причини, що призводять до процесу насильницької радикалізації та вербування майбутніх терористів (“Prevent”) офіційно визнана й описана як перший з чотирьох стовпів Стратегії ЄС щодо боротьби з тероризмом 2005 р.²⁰

Розуміння важливості превенції радикалізації та насильницького тероризму спричинило прийняття Радою ЄС також у 2005 р. окремої Стратегії ЄС із протидії радикалізації та вербуванню (у 2008 і 2014 рр. її редакції оновлювались), на яку держави-члени мають орієнтуватися під час реалізації заходів із дерадикалізації. Ключовими напрямками цієї Стратегії, серед інших, визначені: забезпечення безпеки, справедливості, демократії та можливостей для всіх; забезпечення переваги загальноприйнятої думки над екстремістською; боротьба з радикалізацією та вербуванням онлайн; ефективні урядові комунікації, протидія поширюваним терористами та екстремістами наративам; сприяння стійкості суспільства до терористичної загрози²¹.

ЄС також заснував низку мереж експертів, покликаних обмінюватися знаннями і передовим досвідом у сфері протидії радикалізації по всьому Союзу. Серед них – Експертна група з питань насильницької радикалізації (EGVR), 2006–2008 рр., та Європейська мережа експертів з питань радикалізації (ENER), 2008–2010 рр.²²

Незважаючи на ці початкові спроби розвивати мережі обміну досвідом у сфері протидії радикалізації, в огляді антитерористичної політики ЄС, проведеному Європейською комісією у 2010 р., було визначено необхідність визначити найефективніші способи протидії радикалізації та вербуванню, а також вивчити досвід держав-членів у цих сферах²³.

¹⁹ Baker-Beall (n 18) 1.

²⁰ The European Union Counter-Terrorism Strategy. Council of the European Union. 14469/4/05 REV 4. Brussels, 30 November 2005 <<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST%2014469%202005%20REV%204/EN/pdf>> (accessed 12.12.2024).

²¹ Revised EU Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism. Council of the European Union, 19 May 2014 <<https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-9956-2014-INIT/en/pdf>> (accessed 19.12.2024).

²² Europe 2020: European strategy for smart, sustainable and inclusive growth: European Commission Communication. COM (2010)2020 <https://ec.europa.eu/archives/growthandjobs_2009/pdf/complet_en.pdf> (accessed 16.12.2024); New skills for new jobs: Action Now: A report by the Expert Group on New Skills for New Jobs prepared for the European Commission (European Union, 2010) <https://migrant-integration.ec.europa.eu/sites/default/files/2010-02/doc1_12065_173509900.pdf> (accessed 16.12.2024).

²³ New skills for new jobs (n 22).

З цією метою у 2010 р. була прийнята Стратегія внутрішньої безпеки ЄС, спрямована на те, щоб відповідати “майбутнім викликам”²⁴. Означена Стратегія визначає тероризм як головну загрозу безпеці ЄС, що позиціонується як “основне право” європейського населення²⁵. Загальне формулювання документа про безпеку як нагальне питання європейських прав і цінностей відповідає тенденції ЄС представляти тероризм як загрозу своїй ідентичності²⁶.

З огляду на те, що тероризм став центральним питанням для Союзу Безпеки – іноді в обрамленні риторики екзистенціальної загрози, мабуть, не дивно, що запобігання йому стало пріоритетним, серед інших ключових завдань Стратегії внутрішньої безпеки ЄС 2010 р.: сприяння протидії радикалізації та вербуванню терористів місцевими громадами, позбавлення терористів доступу до фінансування, заморожування активів, посилення режиму авіаційної та морської безпеки.

У Стратегії 2010 р. також наголошується на важливості освіти, залучення молоді, міжкультурного діалогу, інклюзивності та толерантності. Задля реалізації цієї мети була сформована Мережа посилення обізнаності з радикалізації – RAN.

Хоча RAN безпосередньо не згадується в початковому документі Стратегії внутрішньої безпеки ЄС 2010 р., необхідність її створення логічно випливає із п’ятиступеневого плану дій цієї Стратегії, пізніше опублікованого ЄК, у рамках Цілі 2 (Запобігання тероризму та боротьба з радикалізацією і вербуванням), Дії 1 (Розширення можливостей громад щодо запобігання радикалізації та вербування)²⁷. Подібно до мереж, які їй передували, RAN була задумана як “парасолькова мережа”, колектив європейських фахівців – практиків (поліцейських, співробітників в’язниць, учителів, науковців, представників громадянського суспільства, представників влади, бізнесу, соціальних служб та ін., які працювали із радикалізованими або потенційно вразливими особами), які збираються для обміну досвідом у сфері протидії радикалізації²⁸.

Уся діяльність RAN сегментується на такі напрями: 1) Робоча група з комунікацій та наративів, яка поширює онлайн і офлайн-повідомлення, які пропонують альтернативу чи протидіють екстремістській пропаганді, піддають сумніву екстремістські ідеї; 2) Робоча група з освіти надає допомогу освітянам у протидії екстремізму, зокрема через створення безпечного

²⁴ New skills for new jobs (n 22).

²⁵ The EU Internal Security Strategy in Action: Five steps towards a more secure Europe. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. COM/2010/0673 <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52010DC0673>> (accessed 16.12.2024).

²⁶ Baker-Beall (n 18) 172.

²⁷ The EU Internal Security Strategy in Action: Five steps towards a more secure Europe (n 25).

²⁸ Radicalisation Awareness Network, 2013. Discussion paper: high-level conference on ‘empowering local actors to prevent violent extremism’ <https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2016-12/hlc_discussion_paper_en.pdf> (accessed 16.12.2024).

середовища в школах, де панує повага й де навчають демократичним і соціальним цінностям; 3) Робоча група “виходу” допомагає виходу з радикалізованого чи агресивного середовища у суспільне життя; 4) Робоча група з питань молоді, сімей та спільнот надає підтримку означеним соціальним групам у запобіганні радикалізації, яка може призвести до насильницького екстремізму; 5) Робоча група пам’яті жертв тероризму.

Мережа посилення обізнаності з радикалізації – RAN – є також інструментом політики ЄС, бо має на меті розробку програм з дерадикалізації й реабілітації, допомоги вчителям та молоді у боротьбі з причинами радикалізації. Наприклад, на прохання держави – члена ЄС RAN може надати таку допомогу: 1) тренінги, що мають на меті краще зрозуміти процес радикалізації з урахуванням конкретних місцевих обставини, щоб ефективніше запобігти чи протидіяти радикальним проявам; 2) семінари зі специфічної тематики для представників місцевої влади (наприклад, біженці, міграційна криза, превентивна політика, превентивні комунікації); 3) створення дорадчих груп при місцевих органах влади, які надають допомогу в розробці планів, мереж, координації практиків²⁹.

Подібним проектом у цьому напрямі став утворений у 2014 р. консорціум 14 дослідницьких організацій ІМПАСТ Europe³⁰, який надає методологічну допомогу у виявленні радикалізованих осіб, для оцінки рівня радикалізації, визначення необхідних заходів реагування, проводить практичні тренінги для експертів, які працюють із вразливими до радикалізації аудиторіями.

Проте особливий акцент на боротьбі з пропагандою тероризму зроблено було аж у 2015 р. у “Європейському порядку денному з безпеки”³¹, де наголошено, що необхідно боротися з “корінням” екстремізму й радикалізації за допомогою превентивних заходів: просуванні спільних європейських цінностей толерантності, розмаїття й взаємоповаги, підтримки вільних і плюралістичних спільнот.

Саме для боротьби з радикалізацією Комісія заснувала у 2015 р. Інтернет-форум ЄС, де уряди, Європол і найбільші компанії у сфері технологій і соціальних медіа вирішують, як гарантувати, щоб нелегальний контент, зокрема пропаганда тероризму, усувався якомога швидше³².

Комплексна оцінка безпекової політики ЄС підтвердила важливість цих ініціатив, але також виявила можливості для вдосконалення. Саме на цьому тлі рішенням від 17 липня 2017 р. Комісія створила Групу експертів Комісії високого рівня з питань радикалізації (HLCEG-R), завданням якої є надання ре-

²⁹ RAN Policy Support (Directorate-General for Migration and Home Affairs) <https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/ran-policy-support_en> (accessed 12.12.2024).

³⁰ What we do (IMPACT Europe) <<http://impacteurope.eu/about-us>> (accessed 12.12.2024).

³¹ The European Agenda on Security. Communication from the European Commission, 28.04.2015 COM (2015)185 <<https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/125863/EU%20agenda%20on%20security.pdf>> (accessed 19.12.2024).

³² European Union Internet Forum <https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-union-internet-forum_en> (accessed 12.12.2024).

комендацій щодо: 1) покращення співпраці та взаємодії між різними зацікавленими сторонами і, зокрема, державами-членами; 2) подальшого розвитку превентивної політики ЄС, у тому числі шляхом розробки набору принципів і рекомендацій для впровадження цільових та ефективних заходів із запобігання та протидії радикалізації як на рівні ЄС, так і на національному рівні; і 3) майбутніх більш структурованих механізмів співпраці на рівні Союзу.

Як нами вже зазначалось, боротьба ЄС з радикалізацією, екстремізмом і тероризмом базується на чотирьох “стовпах”: запобігти, захистити, переслідувати, відповідати³³. У документі Ради ЄС від 30 серпня 2019 р., присвяченому проблематиці праворадикального екстремізму й тероризму в ЄС запропоновано деякі рекомендації, як ці “стовпи” підтримувати, зокрема³⁴:

1. ЄК, за сприяння RAN, має розробляти рекомендації, програми боротьби з радикалізацією й заохочувати обмін позитивними практиками стосовно того, як запобігти, виявити й усунути тероризм і насилля.

2. Слід підтримувати дослідження причин радикалізації, розуміння, чому агресивна онлайн-поведінка переростає в екстремізм і тероризм офлайн. Саме таке знання дасть змогу створювати ефективні контрнаративи.

3. Держави-члени повинні співпрацювати з Європол, надаючи необхідну інформацію, а Європол має здійснювати оперативну підтримку з метою виявлення онлайн-екстремізму.

4. Щоб протидіяти загрози екстремізму й тероризму, держави-члени повинні просувати європейські цінності, зокрема через імплементацію Рекомендацій Ради про просування спільних цінностей, інклюзивної освіти, європейських вимірів у освіті, 2018 р.³⁵

5. Технологічні компанії повинні бути належним чином поінформовані про національну специфіку онлайн-екстремізму в кожній країні-члені.

6. Комісія, держави-члени й технологічні компанії (наприклад, у межах Інтернет-форуму ЄС) повинні спільно вирішити, як виявляти й усувати екстремістські символи й контент, як співпрацювати з правоохоронними органами, як визначати вразливу аудиторію тощо.

7. Держави-члени повинні докладати зусиль, щоб боротися з мовою ненависті й контентом, що пропагує агресію й насильство, на сайтах.

8. Слід залучати традиційні медіа, щоб посилити обізнаність населення, особливо після терактів, щодо розслідування й судового процесу, щоб уникнути поляризування аудиторії.

³³ Francesco Farinelli, ‘EU action on radicalisation needs to be targeted at grassroots level’ (The Parliament, 18 Mar 2019) <<https://www.theparliamentmagazine.eu/partner/article/eu-action-on-radicalisation-needs-to-be-targeted-at-grassroots-level>> (accessed 12.12.2024).

³⁴ Н Карпчук, ‘Ініціативи Європейського Союзу у боротьбі з пропагандою тероризму’ [2020] 6(2) Humanitarian vision = Гуманітарні візії 15–20.

³⁵ Council Recommendation of 22 May 2018 on promoting common values, inclusive education, and the European dimension of teaching <[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1528379535771&uri=CELEX:32018H0607\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1528379535771&uri=CELEX:32018H0607(01))> (accessed 12.12.2024).

9. Слід підтримувати обмін аналітичними звітами й найкращими практиками зі стратегічними партнерами (США, Канада, Австралія, Нова Зеландія)³⁶.

Важливим задля визначення шляхів імплементації вбачається також аналіз європейського досвіду запобігання радикалізації та насильницькому екстремізму на прикладі Норвегії, Північної Ірландії та Косово.

Норвегія. У липні 2011 р. Норвегія пережила “найбільш смертоносний напад на скандинавську країну з часів Другої світової війни”. Ультраправий екстреміст А. Б. Брейвік убив 77 осіб і поранив понад 300 людей унаслідок двох смертоносних нападів “самотнього вовка”. У жовтні 2013 р. норвезький громадянин африканського походження також зіграв помітну роль у плануванні та проведенні терористичного акту в торговому центрі в Найробі (Кенія).

З метою забезпечення ефективного запобігання РНЕВТ у 2014 р. норвезький уряд ухвалив національний План дій проти радикалізації та насильницького екстремізму. План дій допомагає покращити профілактичні заходи проти радикалізації і насильницького екстремізму, зміцнюючи міжвідомчу співпрацю вже на найбільш ранніх етапах, звертаючи увагу на осіб, які перебувають у групі ризику.

Успішна реалізація цього Плану дій сприяла тому, що кількість іноземних бойовиків, які вирушають із Норвегії до Сирії чи Іраку, менша, ніж в інших країнах Західної Європи, таких як Швеція, Франція, Данія або Бельгія. Проте служба внутрішньої безпеки Норвегії “Politiets Sikkerhetstjeneste” повідомила у своїй щорічній доповіді про оцінку загроз у 2018 р., що окремі особи та групи, натхненні екстремістською ісламістською ідеологією, як і раніше, становлять найбільш значну терористичну загрозу. Існують також побоювання щодо доморощених терористів, зокрема правих екстремістів, які практикують насильство – як окремих осіб, так і груп.

Як і в інших країнах, РНЕВТ часто викликає найбільше занепокоєння в умовах великих міст, таких як Осло, де відмінності в доходах, освіті та культурному походженні являють собою потенційні точки напруженості. Одна третина населення Осло належить до спільнот меншин, багато хто з їхніх представників прибувають із країн, де невисокий рівень довіри до поліції та системи кримінального правосуддя.

Щоб вирішити проблему відсутності довіри, поліція Осло почала вести цілеспрямовану соціальну роботу для забезпечення регулярного діалогу з низкою місцевих спільнот у місті для того, щоб показати, що поліція дійсно зацікавлена в добробуті людей, навіть до того, як проблема набуде характеру злочину. Хоча спочатку керівні співробітники поліції були серед ініціаторів цих зусиль із привернення уваги і завоювання довіри, було зрозуміло,

³⁶ Right-wing violent extremism and terrorism in the European Union: discussion paper. EU Counter-Terrorism Coordinator. 30 August 2019 <<http://www.statewatch.org/media/documents/news/2019/sep/eu-council-ctc-right-wing-11756-19.pdf>> (accessed 12.12.2024).

що існує необхідність у спеціально навчених співробітниках поліції для підтримки цих груп.

Завдяки регулярним контактам між співробітниками поліції, які працюють з місцевими спільнотами, що представляють меншини, та іншими підрозділами і групами в поліції Осло, співробітники поліції загалом починають краще розуміти умови життя людей у місцевих спільнотах, а також конкретні проблеми їхньої безпеки. Тож вони можуть краще реагувати на запити цих спільнот у забезпеченні безпеки.

Так звана група по боротьбі з радикалізацією в поліції Осло, особливо цінує роботу співробітників, які працюють з місцевими спільнотами, що представляють меншини. Зокрема, на додаток до роботи з жінками з місцевих спільнот, що представляють меншини, поліція Осло висунула низку ініціатив щодо роботи з молодими чоловіками. Зокрема, поліція Осло помітила, що протягом місяця Рамадан молоді люди з місцевих спільнот, що представляють меншини, зазвичай збиралися на вулицях у великій кількості і залишалися там до пізнього вечора, чекаючи заходу сонця, після чого вони могли повернутися додому і поїсти. Це призводило до низки напружених ситуацій і зростання кількості дрібних злочинів.

Щоб забезпечити спокійну обстановку на вулицях у період посту у 2018 р., поліція почала взаємодіяти з релігійними лідерами, старійшинами, а також із батьками та вчителями ще за кілька тижнів до початку Рамадану. Мета полягала в тому, щоб з'ясувати принципи посту і вчення Корану, виявити ризики, які може викликати тривале очікування заходу сонця, й обговорити способи пом'якшення деяких із цих ризиків.

У результаті було сформовано місцеві групи, що складаються з поліції, релігійних лідерів, інших шанованих членів громади, а також батьків і вчителів. Коли ці групи виходили ввечері на вулиці й вступали в контакт із молодими людьми, вдавалося зберегти ситуацію набагато спокійнішою. Поліція повідомила про значне зменшення у 2018 р. дрібних злочинів порівняно з попередніми роками.

Північна Ірландія. У період з 1969 по 1999 р. унаслідок політичного насильства в Північній Ірландії загинуло майже 3500 осіб. Конфлікт (також званий “Смутою”) виник у 1921 р. через поділ Ірландії. Це призвело до боротьби між різними національними, культурними та релігійними спільнотами.

Протестанти в Північній Ірландії (48 %) значною мірою вважають себе британцями і підтримують решту Сполученого Королівства (юніоністи). Більшість католиків у Північній Ірландії (45 %) вважають себе ірландцями, і багато хто хотів би об'єднаної Ірландії (націоналісти). Хоча в 1998 р. було досягнуто політичного врегулювання, напруженість і невдоволення, пов'язані зі спадщиною “Смути”, зберігаються. Це насамперед стосується дотримання прав жертв, розбіжностей, що зберігаються з питань ідентич-

ності, триваючого ідеологічно мотивованого насильства, а також, особливо в останні роки, стирання меж між воєнізованими організаціями, злочинністю та організованою злочинністю.

Для розгляду цих проблем, зближення сторін і спільнот у їхньому вирішенні у 2015 р. було розроблено “Угоду про нове починання”. Серед інших напрямів розвитку та реформування в ній виокремлюється особлива необхідність нової всеосяжної стратегії для розформування воєнізованих груп.

Косово. На Косово припадає найбільша в Європі на душу населення кількість завербованих ІДІЛ/ДАІШ іноземних бойовиків. Загалом 255 чоловіків і 46 жінок, а також 59 дітей (і ще 40 дітей, народжених на чужій території) з 1,8 мільйона громадян цієї балканської держави емігрували до Іраку і Сирії в період з 2012 по 2015 рр. Спочатку вони приєдналися до Вільної сирійської армії та Фронту ан-Нусра, більшість косоварів вступили до лав ІДІЛ/ДАІШ.

Згідно з дослідженням, проведеним Міжнародним республіканським інститутом у 2017 р., переїзд на Близький Схід був мотивований для багатьох бажанням підтримати ІДІЛ/ДАІШ у його планах зі створення “істинної” мусульманської спільноти. Інформація, що містить пропаганду цієї ідеї, поширювалася іноземними імамами та імамами, що здобули освіту за кордоном, які використовували відсутність релігійної грамотності серед молоді у Косово, а також невдоволення, що накопичилося у них.

Уразливі верстви населення Косова були позбавлені почуття самостійності й самоповаги через відсутність можливостей для соціальної мобільності, а також тотальної корупції в суспільстві та ігнорування їх органами місцевого самоврядування. У минулому десятилітті ситуація погіршилася до такої міри, що від’їзд на території ІДІЛ/ДАІШ став здаватися реальною альтернативою.

Серед жінок із Косова найпоширенішою мотивацією для вступу в ІДІЛ/ДАІШ було возз’єднання зі своїми чоловіками. За словами місцевих зацікавлених сторін, інформації про безпосередню участь цих жінок у бойових діях немає. Але прагнення до суворого дотримання законів шаріату за режиму ІДІЛ/ДАІШ, а також свобода сповідувати мусульманську віру, яка часто піддається дискримінації в Косово, може розглядатися як причина їхньої участі. Проте жодна з жінок не поїхала на Близький Схід наодинці, що вказує на те, що їхня радикалізація відбулася в рамках сім’ї.

Незважаючи на те, що з 2016 р. нових повідомлень про від’їзди не було, і уряд більше не розглядає тероризм як основну загрозу, проте визнається, що причини, які лежать в основі привабливості ІДІЛ/ДАІШ для населення, не зникли. Уряд Косово включив запобігання тероризму і РНЕВТ як основний елемент своєї стратегії безпеки. Дві Стратегії та два Плани Дій по боротьбі з тероризмом були прийняті одна за одною (на 2014–2018 рр. і на 2018–2022 рр.).

Отже, радикалізація, що призводить до насильницького екстремізму і тероризму, наразі не обмежується лише ЄС, чи якимись окремими державами – членами ЄС, а поширюється на весь європейський континент. Тому в останні роки політика Європейського Союзу у сфері запобігання та протидії радикалізації була посилена, що набуло відображення у низці рекомендацій, а також у численних ініціативах ЄС, програмах фінансування та можливостях Союзу. В умовах повномасштабної війни з РФ посилення активності різноманітних радикальних, екстремістських, фундаменталістських формувань у світі загалом та ЄС зокрема, в Україні також постає проблема протидії радикалізації й насильницькому екстремізму для забезпечення національної безпеки держави.

Ефективність дій компетентних органів держави, спрямованих на запобігання і припинення протиправних дій суб'єктів радикалізму та екстремізму, як свідчить європейський досвід, неможлива без урахування причин РНЕВТ і використання випробуваних часом таких інструментів їх подолання, як: боротьба з пропагандою та мовою ворожнечі онлайн; протидія радикалізації у в'язницях; сприяння інклюзивному суспільству, освіті й просуванню спільних цінностей; посилення досліджень і моніторингу радикалізації та насильницького екстремізму; посилення міжнародної співпраці; гарантування прав і підтримки жертв тероризму тощо. На наше глибоке переконання, ефективність протидії радикалізації та насильницькому екстремізму, що призводять до тероризму, значною мірою залежить також від наявності належного правового забезпечення, що унормовує вказану сферу суспільних відносин, визначає межі компетенції уповноважених органів держави та чітко визначає види юридичної відповідальності, механізми координації діяльності органів державної влади і принципи їх взаємодії з громадськістю.

Нормативно-правова база України містить широкий спектр законів і підзаконних актів, які покликані здійснювати регулювання діяльності політичних, громадських і релігійних організацій та спрямовані на запобігання поширенню радикалізму та екстремізму в суспільстві.

Насамперед це Конституція України. Так, відповідно до ст. 17 Конституції України 'на території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом'. Відповідно до ст. 37 Основного Закону України

утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підризи її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються³⁷.

³⁷ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 12.12.2024).

Законом України “Про політичні партії в Україні”³⁸ визначено обмеження щодо утворення і діяльності політичних партій, а також органи, що здійснюють державний контроль за діяльністю політичних партій і встановлюють порядок заборони політичних партій, які здійснюють антиукраїнську діяльність (статті 5, 18).

Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій”³⁹ визначено порядок заборони і припинення діяльності політичних партій, які створюють загрозу національній безпеці України.

Закон України “Про громадські об’єднання” регулює діяльність громадських організацій і об’єднань, встановлює обмеження щодо утворення і діяльності громадських об’єднань, а також підстави та порядок заборони громадських об’єднань (статті 4, 28). Зокрема, ст. 4 цього Закону передбачено обмеження щодо утворення і діяльності громадських об’єднань:

Утворення і діяльність громадських об’єднань, мета (цілі) або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров’я населення, пропаганду російської імперської політики та її символи, комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символи, порушення рівноправності громадян залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; поширення відомостей, що містять виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, у тому числі шляхом представлення збройної агресії Російської Федерації проти України як внутрішнього конфлікту, громадянського конфлікту, громадянської війни, заперечення тимчасової окупації частини території України; пропаганду російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації проти України, символи воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну, забороняються⁴⁰.

Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” регулює діяльність релігійних організацій в Україні, передбачає можливість заборони релігійних організацій, якщо їх діяльність суперечить чинному законодавству або становить загрозу основам національної безпеки України (статті 15, 16). До прикладу, ст. 3 цього Закону передбачає можливість обмежень здійснення свободи сповідувати релігію або переконання, якщо такі обме-

³⁸ Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text>> (дата звернення 17.12.2024).

³⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій: Закон України від 3 травня 2022 р. № 2243-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2243-20#Text>> (дата звернення 17.12.2024).

⁴⁰ Про громадські об’єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>> (дата звернення 17.12.2024).

ження 'необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України'⁴¹.

Закон України "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні"⁴² визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Закон України "Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну"⁴³ прийнятий з метою захисту українського інформаційного простору від пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, використання неонацистської символіки в Україні.

Закон України "Про інформацію"⁴⁴ встановлює правові основи інформаційної діяльності, відповідальність за порушення законодавства про інформацію, а також визначає, що інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини (статті 27, 28).

Законом України "Про медіа"⁴⁵ встановлено норми з протидії тероризму, радикалізму та екстремізму щодо заборони поширювати в медіа та на платформах спільного доступу до відео пропаганду або заклики до тероризму та терористичних актів, інформацію, що виправдовує чи схвалює такі дії; висловлювання, що розпалюють ненависть, ворожнечу чи жорстокість до окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного чи соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань, віку, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, інвалідності; висловлювання, що підбурюють до дискримінації чи утисків стосовно окремих осіб чи груп осіб за ознакою етнічного чи соціального походження, громадянства, національності, раси, релігії та вірувань, віку, статі, сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності, інвалідності або за іншими ознаками тощо (статті 36, 110).

⁴¹ Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>> (дата звернення 17.12.2024).

⁴² Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>> (дата звернення 19.12.2024).

⁴³ Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну: Закон України від 22 травня 2022 р. № 2265-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>> (дата звернення 19.12.2024).

⁴⁴ Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>> (дата звернення 19.12.2024).

⁴⁵ Про медіа: Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2849-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>> (дата звернення 19.12.2024).

Крім того, нашою державою ратифіковано Конвенцію Ради Європи про кіберзлочинність⁴⁶ та Додатковий протокол до неї⁴⁷, відповідно до якого є злочинними дії з поширення через комп'ютерні системи расистського та ксенофобного матеріалу, погроза з расистських та ксенофобних мотивів.

18 грудня 2024 р. був прийнятий Закон України “Про внесення змін до деяких законів України щодо формування та ведення переліку терористичних організацій (груп)”⁴⁸. До переліку вноситимуть організації, які ведуть терористичну діяльність на території України та/або за її межами, а також створюють загрозу національній безпеці, незалежно від наявності чи відсутності в них статусу юридичної особи, реєстрації уповноваженими органами України чи іноземних держав. Перелік організацій буде формуватися публічно. Відомості щодо організації (групи) мають бути оприлюднені на сайті СБУ та на Єдиному державному порталі відкритих даних.

Не менш важливою складовою механізму запобігання радикалізму є існування системи органів держави по боротьбі з радикалізмом в Україні, яка на сьогодні децентралізована. До неї можна віднести Службу безпеки України, Державну кримінально-виконавчу службу України, Міністерство юстиції України, Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення, Державну службу України з етнополітики та свободи совісті, Міністерство молоді та спорту України, Національну поліцію та ін., які відповідно до визначеної чинним законодавством компетенції здійснюють заходи із запобігання радикалізації та насильницького екстремізму в Україні.

Кримінальним кодексом України⁴⁹ встановлюється кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані з можливими проявами екстремізму, до яких можна віднести: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110); порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань (ст. 161); терористичний акт (ст. 258); втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258¹); публічні заклики до втягнення у терористичний акт (ст. 258²); створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258³); сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258⁴); фінансування тероризму (ст. 258⁵); перетинання державного кордону України з терористичною метою (ст. 258⁶); створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260); групове порушен-

⁴⁶ Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text> (дата звернення 19.12.2024).

⁴⁷ Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи від 28 січня 2003 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_687#Text> (дата звернення 19.12.2024).

⁴⁸ Про внесення змін до деяких законів України щодо формування та ведення переліку терористичних організацій (груп): Закон від 18 грудня 2024 р. № 4156-IX <<https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRp?regNum=12102&conv=9>> (дата звернення 30.12.2024).

⁴⁹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>> (дата звернення 19.12.2024).

ня громадського порядку (ст. 293); масові заворушення (ст. 294); заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295); хуліганство (ст. 296); пропаганда війни (ст. 436) та ін.

Своєю чергою Кодекс України про адміністративні правопорушення⁵⁰ також містить норми, якими встановлюється адміністративна відповідальність за правопорушення (ст. 185¹ “Порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій”, ст. 185² “Створення умов для організації і проведення з порушенням установленого порядку зборів, мітингів, вуличних походів або демонстрацій”, ст. 186⁵ “Порушення законодавства про об’єднання громадян”).

Ще одним кроком у запобіганні радикалізації стало впровадження в Україні Міністерством молоді та спорту України спільно з іншими центральними органами виконавчої механізму реалізації ініціативи ЄС “Молодіжна гарантія”⁵¹, яка передбачає просування спільних європейських цінностей шляхом сприяння соціальної інтеграції, посилення взаєморозуміння та толерантності, а також викорінення бідності та сприяння розвитку інклюзивних ринків праці, що, своєю чергою, допоможе зменшити кількість молодих людей, не охоплених роботою, освітою чи навчанням (NEETs).

Висновки. Радикалізація та насильницький екстремізм розглядається ЄС, урядами держав – членів ЄС і науковцями як складний динамічний процес прийняття особою відмінних від загальноприйнятих у суспільстві поглядів, що може призвести до активних терористичних та екстремістських дій. Цей процес можливо виявити й описати різними способами, але надзвичайно важко його попередити та йому запобігти.

В умовах війни, розв’язаної РФ проти України, загрози радикалізації та насильницького екстремізму зростають через низку причин: кілька мільйонів внутрішньо переміщених осіб усередині України; понад мільйон військовослужбовців, значна частина яких усе життя відчуватиме прямі наслідки війни; багато біженців з України за кордоном, які мають і надалі матимуть проблеми з інтеграцією в західні суспільства, а у разі повернення до України – проблеми з адаптацією; використання РФ наративів для загострення соціальних і політичних протистоянь; висока ймовірність післявоєнної економічної кризи, зростання безробіття, бідності та зниження якості життя загалом.

Зрозуміло, що в умовах війни неможливо створити ефективний механізм превенції радикалізму і насильницької радикалізації. Однак уже сьогодні можливе вивчення цих проблем і потенційних загроз шляхом активного

⁵⁰ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-X <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>> (дата звернення 19.12.2024).

⁵¹ Про утворення робочої групи з напрацювання механізму реалізації в Україні ініціативи Європейського Союзу (ЄС) “Молодіжна гарантія”: наказ Міністерства молоді та спорту України від 4 червня 2024 р. № 3480 <<https://mms.gov.ua/pras/pro-utvorennia-robochoi-hrupy-z-napratsiuvannia-mekhanizmu-realizatsii-v-ukraini-initsiatyvy-ievropeiskoho-soiuzu-molodizhna-harantiiia>> (дата звернення 19.12.2024).

залучення громадянського суспільства, аналітичних центрів, консалтингових і наукових кіл, аналізу та адаптації відповідного європейського досвіду превенції радикалізму й насильницької радикалізації. Так, опрацьовується питання законодавчого визначення поняття “радикалізм” і запровадження відповідальності за радикалізм як окремого виду правопорушення, внесення відповідних змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України, криміналізації таких явищ, як пропаганда тероризму та публічне виправдання тероризму. Потребує також законодавчого визначення уповноваженого державного органу, на який були б покладені функції державного координатора у сфері запобігання радикалізації та насильницького екстремізму. З метою ефективної превенції радикалізації та насильницького екстремізму є необхідність залучення на системній основі зацікавлених органів державної влади, зокрема Міністерства освіти і науки України, Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, Міністерства молоді та спорту України, Міністерства юстиції України, Державної кримінально-виконавчої служби України тощо. З огляду на досвід ЄС у протидії радикалізації та насильницькому екстремізму, важливим видається також широке залучення громадських організацій та релігійних громад до реалізації програм, спрямованих на профілактику таких деструктивних явищ, інтеграцію тих, хто був під впливом екстремістських ідей; забезпечення реалізації на загальнодержавному рівні проекту “Офіцер служби освітньої безпеки”, що ініційований Міністерством внутрішніх справ та Національною поліцією.

Доцільним убачається також розроблення Концепції протидії радикалізації та насильницькому екстремізму або ж включення відповідного розділу до Концепції боротьби з тероризмом (яка потребує суттєвого перегляду, оскільки не оновлювалася з квітня 2013 р.).

І хоча проєкт рішення РНБО України щодо оновлення Концепції боротьби з тероризмом в Україні та врахування в цьому стратегічному документі положень окремих актів права ЄС у частині боротьби з тероризмом Апаратом РНБО України направлено до Офісу Президента України, проте норми щодо визначення проблематики та попередження радикалізації та насильницького екстремізму в даному проєкті рішення не передбачені. Станом на грудень 2024 р. відповідне рішення, на жаль, не було прийнято.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Baker-Beall C, *The European Union's fight against terrorism: discourse, policies, identity* (Manchester University Press 2016).
2. Koehler D, *Understanding Deradicalization: Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism* (Taylor & Francis 2017).

3. Richards J, *Extremism, Radicalization and Security: An Identity Theory Approach* (Palgrave Macmillan 2017).

Edited books

4. Webber D, Kruglanski A, 'Psychological Factors in Radicalization: A "3N" Approach' In G LaFree and J Freilich (eds), *The Handbook of the Criminology of Terrorism* (Wiley Blackwell 2017) 33–46.
5. *Aktualni pytannia protydii teroryzmu u sviti ta v Ukraini: analit. dopovid* (O Reznikova (red), NISD 2017).
6. *Zapobihannia radykalizatsii i teroryzmu: mizhnarodnyi dosvid i natsionalnyi vymir: zb. mater. "kruhloho stolu"* (M Hutsalo red, NISD 2012).

Journal articles

7. Doosje B, Moghaddam F M, Kruglanski A, de Wolf A, Mann L, Feddes A R, 'Terrorism, radicalization and de-radicalization' [2016] 11 *Current Opinion in Psychology* 79–84.
8. Kruglanski A, Gelfand M, Bélanger J, Sheveland A, Hetiarachchi M, Gunaratna R, 'The Psychology of Radicalization and Deradicalization: How Significance Quest Impacts Violent Extremism' [2014] 35(1) *Advances in Political Psychology* 69–93.
9. Yusoufzai Kh, Emmerling Fr, 'Explaining violent radicalization in Western Muslims: A four factor model' [2017] 8(1) *Journal of Terrorism Research* 68–80.
10. Karpchuk N, 'Initsiatyvy Yevropeiskoho Soiuzu u borotbi z propahandoiu teroryzmu' [2020] 6(2) *Humanitarian vision = Humanitarni vizii* 15–20.
11. Lavrynovych O, 'Intehratsiia musulmanskykh spilnot u yevropeyskyi prostir v konteksti hlobalnykh mihratsiinykh protsesiv' [2013] 3–4 *Relihiia ta sotsium* 208–213.
12. Palamarchuk M, 'Protydiia ekstremizmu v Ukraini: napriamy optymizatsii pravovoho zabezpechennia' [2012] 3 *Stratehichni priorytety* 102–106.
13. Podorozhna T, 'Bezpeka Yevropeiskoho Soiuzu kriz pryizmu diialnosti mizhnarodnykh orhaniv i orhanizatsii, yaki vedut borotbu z teroryzmom' [2023] 3 *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* 233–239.
14. Pokrovska A, 'Problemy ta dosiahnennia polityky protydii radykalizatsii u Yevropi' [2017] 4(45) *Stratehichni priorytety* 180–189.

Newspaper articles

15. Farinelli F, 'EU action on radicalisation needs to be targeted at grassroots level' (The Parliament, 18 Mar 2019) <<https://www.theparliamentmagazine.eu/partner/article/eu-action-on-radicalisation-needs-to-be-targeted-at-grassroots-level>> (accessed 12.12.2024).

Websites

16. Prisons and Terrorism Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries (International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence 2010) <<https://www.clingendael.org/sites/default/files/pdfs/Prisons-and-terrorism-15-countries.pdf>> (accessed 12.12.2024).
17. Radicalisation Awareness Network, 2013. Discussion paper: high-level conference on 'empowering local actors to prevent violent extremism' <https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2016-12/hlc_discussion_paper_en.pdf> (accessed 16.12.2024).
18. Right-wing violent extremism and terrorism in the European Union: discussion paper. EU Counter-Terrorism Coordinator. 30 August 2019 <<http://www.statewatch.org/media/documents/news/2019/sep/eu-council-ctc-right-wing-11756-19.pdf>> (accessed 12.12.2024).
19. Misiura A, *Analychna zapyska "Inozemnyi dosvid protydii teroryzmu: vysnovky dlia Ukrainy"* (NISD 03.02.2017) <<https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/inozemnyi-dosvid-protidii-terorizmu-visnovki-dlya-ukraini>> (accessed 19.12.2024).
20. Tarasiuk T, 'Radykalizatsiia yak instrument: aktualnist ta otsinka ryzykiv' (Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva, 11 veresnia 2023) <<https://dif.org.ua/article/radykalizatsiya-yak-instrument-aktualnist-ta-otsinka-rizykiv>> (accessed 19.12.2024).

Yaroslav Shevchuk

PREVENTION OF RADICALIZATION AND VIOLENT EXTREMISM
AS TOOL TO PREVENT TERRORISM:
EUROPEAN EXPERIENCE AND WAYS OF ITS IMPLEMENTATION
IN UKRAINE

ABSTRACT. In the EU, radicalization and violent extremism leading to terrorism are understood as a dynamic process of influence on a person, during which he comes to accept violence in the form of terror as a possible, probable, illegal way of acting. These are global issues that are not limited by any nationality, ethnic group, religion, ideology or gender identity. It has been proven that the complexity of factors contributing to the spread of radicalization and violent extremism indicates the need for a comprehensive strategy aimed at their prevention, which should be developed in accordance with the norms of international law and taking into account the need to respect human rights, and relate to various aspects, in particular, security, proper management, conflict prevention, education, socio-economic development, youth employment and communication. The main program documents of the EU on countering radicalization and violent extremism were analyzed: the 2005 EU Counter-Terrorism Strategy, the 2010 EU Internal Security Strategy, the 2015 European Security Agenda. Attention is focused on the importance of the activities of RAN, IMPACT Europe, and the Group of Experts of the High-Level Commission on Radicalization (HLCEG-R), which have become tools of the EU policy on countering radicalization and violent terrorism. An analysis of the European experience in preventing radicalization and violent extremism was carried out using the examples of Norway, Northern Ireland and Kosovo. It is well-founded that the effectiveness of countering radicalization and violent extremism, which lead to terrorism, also depends on the presence of appropriate legal support, which regulates the specified sphere of social relations, defines the limits of competence of authorized state bodies and types of legal responsibility, mechanisms for coordinating the activities of state authorities and their principles interaction with the public. The need for a legislative definition of the concept of "radicalism" and the introduction of responsibility for radicalism as a separate type of offense, the introduction of appropriate changes to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine, the criminalization of such phenomena as the propaganda of terrorism and the public justification of terrorism, and the legislative definition of the authorized state body, which were assigned the functions of the state coordinator in the field of prevention of radicalization and violent extremism. The need to involve the Ministry of Education and Science of Ukraine, the Ministry of Culture and Strategic Communications of Ukraine, the Ministry of Youth and Sports of Ukraine, the Ministry of Justice of Ukraine, the State Criminal Enforcement Service of Ukraine, public organizations and religious communities in the implementation of programs aimed at countering radicalization and violent extremism is substantiated. prevention of such destructive phenomena, integration of those who were influenced by extremist ideas; ensuring implementation at the national level of the "Educational Security Service Officer" project initiated by the Ministry of Internal Affairs and the National Police.

The need to develop in Ukraine the Concept of Countering Radicalization and Violent Extremism or the inclusion of a corresponding section in the Concept of Combating Terrorism has been proven.

KEYWORDS: radicalization; violent extremism; prevention of terrorism; EU Counter-Terrorism Strategy 2005; EU Internal Security Strategy 2010; European Security Agenda 2015; RAN; IMPACT Europe; HLCEG-R; legal support; legal responsibility for radicalism and violent extremism; a system of authorized bodies.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Олександр Дроздов

доктор юридичних наук, професор,
запрошений професор Університету Барселони
(Барселона, Королівство Іспанія),
професор кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1364-1272>
drozdov.am1978@gmail.com

Олена Дроздова

кандидатка юридичних наук, доцентка, адвокатка,
запрошена професорка Університету Барселони
(Барселона, Королівство Іспанія),
доцентка кафедри кримінально-правових та адміністративно-
правових дисциплін приватного закладу вищої освіти
“Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука”
(Рівне, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8018-8116>
e.valerevna1991@gmail.com

Володимир Ковтун

студент 1 курсу магістратури факультету адвокатури,
член вченої ради Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого,
експерт з питань акредитації освітніх програм
Національного агентства забезпечення якості вищої освіти
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0660-1320>
vladimir.kovtun20@gmail.com

УДК 341.231.145 + 343.131.7

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ЯК АКсіОЛОГІЧНИЙ І НОРМАТИВНИЙ ФЕНОМЕН: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ

Анотація. Презумпція невинуватості є одним із ключових принципів кримінального процесу, що гарантує справедливість судочинства та захист прав особи. В умовах європейської інтеграції України особливого значення набуває аналіз її доктринального та нормативного змісту через призму Європейської конвенції з прав людини, Хартії Європейського Союзу про основні права, а також практики Європейського суду з прав людини та Суду справедливості ЄС.

DOI: 10.33498/Юш-2024-12-115

© Олександр Дроздов, Олена Дроздова, Володимир Ковтун, 2024

Метою дослідження є порівняльно-правовий аналіз розвитку концепції презумпції невинуватості у практиці ЄСПЛ, визначення основних підходів Суду до її застосування в кримінальному процесі та суміжних провадженнях, а також оцінка їх імплементації в українське законодавство та правозастосування. Особлива увага приділяється стандартам доказування вини, забезпеченню рівноваги між державними інтересами та правами особи, а також ризикам порушення цього принципу в практиці українських судів та правоохоронних органів.

У процесі дослідження визначено такі ключові підходи ЄСПЛ до презумпції невинуватості. Неприпустимість передчасних публічних заяв посадових осіб і державних органів, що можуть формувати в суспільстві переконання щодо винуватості особи до ухвалення вироку. Формулювання судових рішень має виключати будь-які натяки на вину особи у разі відсутності обвинувального вироку. Презумпція невинуватості поширюється й на посткримінальні процедури – особу не можна вважати винною в адміністративних чи цивільних справах без відповідного судового рішення. Адміністративні санкції можуть застосовуватися, проте вони не повинні набувати ознак кримінального покарання та суперечити презумпції невинуватості. Відмова у компенсації після скасування обвинувального вироку не є автоматичним порушенням презумпції невинуватості, якщо не містить натяків на фактичну вину особи. Перекладення тягаря доказування на сторону захисту суперечить принципу презумпції невинуватості та є порушенням ст. 6 Конвенції.

Дослідження підтверджує комплексний характер презумпції невинуватості та необхідність її неухильного дотримання у всіх сферах правозастосування відповідно до стандартів ЄСПЛ. Висновки роботи можуть бути використані для удосконалення Кримінального процесуального кодексу України, узгодження його положень з європейськими стандартами та запровадження додаткових гарантій захисту прав обвинувачених осіб.

Ключові слова: кримінальне провадження; засади кримінального провадження; остаточні рішення Верховного Суду; юридичні позиції Конституційного Суду України; прецедентна практика Європейського суду з прав людини; практика Суду справедливості ЄС; право Європейського Союзу.

Презумпція невинуватості є фундаментальним принципом кримінального судочинства як в Україні, так і в демократичних правових державах. Вона не лише визначає стандарти справедливого судового розгляду, а й виступає ключовим елементом правозахисних механізмів у сфері кримінального процесу. Динамічний розвиток цієї правової категорії диктує необхідність глибокого доктринального аналізу, адже її аксіологія постійно еволюціонує під впливом змін у міжнародному праві та правозастосовній практиці.

Міжнародне право прав людини закріплює презумпцію невинуватості як імперативну гарантію, що забезпечує захист прав і свобод людини та громадянина. Принцип має універсальний характер і є обов'язковим до застосування у всіх правових системах, що відповідають стандартам Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹ (далі – Конвенція) та Хартії Європейського Союзу про основні права².

Крім того, презумпція невинуватості є наріжним каменем реформ у сфері кримінального процесуального права, які стали необхідними в кон-

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення 30.12.2024).

² Charter of Fundamental Rights of the European Union <https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj> (accessed 30.12.2024).

тексті євроатлантичної інтеграції України. Її дотримання та імплементація міжнародних стандартів у національне законодавство є важливою умовою для гармонізації правової системи України з європейськими підходами.

Сучасна доктрина кримінального процесу також базується на цьому принципі, оскільки він визначає межі допустимих обмежень прав людини у кримінальному провадженні. Зокрема, презумпція невинуватості виступає ключовим критерієм правомірності таких процесуальних дій, як проведення слідчих (розшукових) дій, застосування заходів забезпечення кримінального провадження та запобіжних заходів. Відповідно питання її дотримання набуває особливої значущості у світлі сучасних викликів, пов'язаних із забезпеченням балансу між ефективністю кримінальної юстиції та захистом прав особи.

Досліджуваний правовий феномен завжди перебував у фокусі уваги науковців. О. Капліна підкреслює, що презумпція невинуватості передбачає припущення про невинуватість особи до доведення протилежного в установленому законом порядку і обвинувальним вироком. Закріплення цього принципу в Конституції України³ є важливим для захисту прав осіб, що беруть участь у кримінальному процесі, а також для слідчої та судової практики. Це ключовий принцип, який впливає на кримінальне доказування і має значення для суспільства, оскільки його вплив поширюється на всі сфери правових відносин, тому презумпцію невинуватості слід розглядати у вузькому кримінально-процесуальному та широкому загальноправовому контекстах⁴. О. Дроздов та І. Басиста висвітлювали питання кореляції презумпції невинуватості в кримінальному та цивільному процесі⁵. О. Торбас і В. Завтур досліджували міжнародні стандарти та досвід вітчизняної нормотворчості в аспекті права особи вважатися невинуватою доти, доки її вину не буде доведено в законному порядку⁶. В. Тертишник вивчав питання застосування презумпції невинуватості при виконанні функції захисту⁷. Своєю чергою К. Чумак порушував питання співвідношення стандартів Європейського суду з прав людини та національного законодавства в аспекті презумпції невинуватості⁸. Варто зауважити, що, незважаючи на приділену науковцями увагу до проблематики статті, все ж

³ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 30.12.2024).

⁴ О. Капліна. 'Стаття 62', *Конституція України. Науково-практичний коментар* (Р. Стефанчук, О. Петришин заг. ред., Нац. акад. прав. наук України, Конст. Суд України. Право 2024) 444–445.

⁵ I Basysta, R Blahuta, O Drozdov, O Drozdova, A Khytra, 'Analysis of the admissibility of establishing the circumstances of intentional deprivation of life of the testator by the heir in a civil case through the lens of the presumption of innocence, the practice of the European Court of Human Rights' [2024] 3(7) *Social & Legal Studios* 137–147.

⁶ В. Завтур, О. Торбас, 'Право особи вважатися невинуватою доти, доки її вину не буде доведено в законному порядку: міжнародні стандарти та досвід вітчизняної нормотворчості' [2023] 1(38) *Правова позиція* 178–183.

⁷ В. Тертишник, 'Презумпція невинуватості: інтегральна правнича засада та її застосування у разі виконання функції захисту' [2018] 2(11) *Правова позиція* 146–153.

⁸ К. Чумак, 'Презумпція невинуватості у національному законодавстві і практиці Європейського суду з прав людини' [2017] 2 *Науковий часопис Національної академії прокуратури України* 177–183.

постає необхідність актуалізації досліджень та інтерпретації їх у контексті сучасних реалій, а також висвітлення проблеми крізь призму оновленої практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Страсбурзький суд, Суд), права Європейського Союзу (далі – ЄС) та прецедентної практики Суду справедливості Європейського Союзу (далі – Суд справедливості, Суд ЄС).

Метою дослідження є проведення доктринально-правового дослідження феномену презумпції невинуватості крізь призму актуальної практики ЄСПЛ, права ЄС і Суду справедливості ЄС; висвітлити актуальні проблеми правозастосування презумпції невинуватості в українській судовій правозастосовній практиці; запропонувати шляхи вирішення колізій правозастосування шляхом внесення змін до концепцій тлумачення та правозастосування, внесенням змін до чинного законодавства тощо.

Для зручності та системності висвітлення результатів дослідження вбачається за необхідне розділити виклад матеріалу на такі частини: 1) презумпція невинуватості як нормативний феномен у практиці Європейського суду з прав людини; 2) право особи вважатися невинуватою доти, доки її вину не буде доведено в законному порядку в праві Європейського Союзу та практиці Суду справедливості Європейського Союзу.

Презумпція невинуватості як нормативний феномен у практиці Європейського суду з прав людини

Стаття 6 Конвенції, а саме її п. 2, встановлює, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку. Практика її застосування є дуже різноманітною, яку буде проаналізовано далі.

Європейський вектор прецедентної практики

Так, ЄСПЛ ухвалив рішення у справі “Yoncheva c. Bulgarie”, визнавши порушення презумпції невинуватості відповідно до п. 2 ст. 6 Конвенції. Суть справи полягала в тому, що болгарська прокуратура опублікувала пресреліз, у якому заявницю, відому журналістку та політика, фактично представили як винну у відмиванні коштів ще до судового розгляду. Суд підкреслив, що державні органи мають право інформувати громадськість про кримінальні розслідування, однак вони зобов’язані робити це з обережністю, щоб не порушувати презумпцію невинуватості. У своєму рішенні Суд зазначив, що використання прокуратурою таких термінів, як “співучасник”, “злочинне походження коштів” та “організована злочинна група”, у поєднанні з категоричними висновками про причетність заявниці до злочину створило враження про її винуватість ще до офіційного вироку. Вказане, а також значне поширення інформації в медіа, суттєво вплинуло на її репутацію та суспільне сприйняття. ЄСПЛ підтвердив, що подібні дії органів влади несумісні

з принципом презумпції невинуватості, оскільки формують упереджене ставлення до обвинуваченого до завершення судового процесу. На підставі цього Суд визнав порушення п. 2 ст. 6 Конвенції у цій справі⁹.

У рішенні ЄСПЛ у справі “*Machalický проти Чеської Республіки*” розглянуто питання порушення презумпції невинуватості в контексті цивільного провадження щодо відшкодування шкоди після закриття кримінальної справи за строком давності. Заявник оскаржив відмову чеських судів у призначенні компенсації за судові витрати та втрачені доходи. Національні суди відмовили у відшкодуванні, посилаючись на те, що, хоча кримінальне переслідування було припинено, заявник не був визнаний невинуватим у правопорушенні, а його дії відповідали складу злочину, що виключало можливість компенсації. ЄСПЛ підкреслив, що принцип презумпції невинуватості не дозволяє державним органам і судам трактувати особу як винну після припинення кримінального провадження. Суд зазначив, що, хоча національні суди можуть розглядати факти, пов’язані з попереднім кримінальним обвинуваченням, вони не повинні робити висновки, які суперечать презумпції невинуватості. У даній справі чеські суди фактично припустили вину заявника, що порушує його право на справедливий суд. Рішення ЄСПЛ у цій справі посилює захист осіб, щодо яких кримінальні провадження були закриті без обвинувального вироку, та встановлює чіткі межі допустимості оцінок їхніх дій у наступних цивільних процесах¹⁰.

ЄСПЛ у справі “*Косован (Cosovan) проти Республіки Молдова (№ 2)*” (заява № 36013/13) розглянув скаргу заявника, який стверджував порушення права на справедливий суд (ст. 6 Конвенції) через конфіскацію його майна після закриття кримінального провадження за строками давності. ЄСПЛ наголосив, що презумпція невинуватості поширюється не лише на незавершені кримінальні провадження, а й захищає осіб, щодо яких провадження було закрито, від офіційного чи неявного визнання їх винними. Суд установив, що рішення національних органів фактично визнавало заявника винним, оскільки конфіскація його коштів ґрунтувалася на припущенні про їх злочинне походження без судового вироку. Водночас ЄСПЛ визнав, що конфіскація майна як превентивний захід може застосовуватися незалежно від кримінальної відповідальності, якщо вона не містить елементів кримінального покарання. Однак у цій справі формулювання національних рішень могли створювати враження, що заявник фактично визнаний винним без судового процесу, що порушило його право на презумпцію невинуватості. Отже, ЄСПЛ констатував порушення п. 2 ст. 6 Конвенції. Досліджуване рішення є важливим прецедентом щодо допустимих меж конфіскації майна

⁹ Yoncheva c. Bulgarie. European Court of Human Rights. App no. 39127/19. Judgment. 7 January 2025 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238656>> (accessed 30.12.2024).

¹⁰ Machalický v. the Czech Republic. European Court of Human Rights. App no. 42760/16. Judgment. 10 October 2024 <<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-236186>> (accessed 30.12.2024).

без засудження та захисту від необґрунтованого звинувачення у вчиненні кримінального правопорушення¹¹.

Заявник у справі “*Chokov v. Bulgaria*” пан Чоков був заарештований і притягнутий до кримінальної відповідальності у травні 2016 р. Наступного дня після його арешту генеральний секретар Міністерства внутрішніх справ Болгарії зробив публічні заяви на пресконференції щодо кримінального провадження, яке тривало проти заявника. У листопаді 2016 р. Чоков звернувся до ЄСПЛ, скаржачись на порушення його права на презумпцію невинуватості через ці заяви. Кримінальне провадження щодо нього завершилося у 2022 р. Уряд Болгарії заперечив прийнятність скарги, вказуючи на те, що заявник не вичерпав національні засоби правового захисту. Зокрема, він мав можливість подати позов про відшкодування шкоди згідно зі ст. 49 Закону про зобов’язання та контракти, що дає змогу отримати компенсацію за порушення презумпції невинуватості. ЄСПЛ підтримав позицію уряду, посилаючись на раніше ухвалені національні рішення, які підтверджують ефективність цього засобу правового захисту. На відміну від справи “*Lolov та інші проти Болгарії*”, де аналогічне заперечення було відхилене, оскільки у випадку Чокова держава-відповідач надала докази ефективності зазначеного механізму, зокрема судові рішення у двох окремих справах. В одній із цих справ, що розглядалася між 2010 і 2012 рр., болгарські суди визнали порушення права на презумпцію невинуватості та присудили фінансову компенсацію заявнику, що свідчить про дієвість національного засобу правового захисту. ЄСПЛ дійшов висновку, що заявник міг подати відповідний позов без очікування завершення кримінального провадження. Оскільки він цього не зробив, ЄСПЛ визнав скаргу неприйнятною через невичерпання внутрішньодержавних засобів правового захисту¹².

У справі “*Gravier v. France*” (№ 49904/21) заявник, партнер аудиторських фірм, скаржився, що формулювання у рішеннях апеляційного та касаційного судів Франції фактично визнавали його винним у шахрайських діях, хоча він лише перебував під слідством. ЄСПЛ наголосив, що презумпція невинуватості порушується, коли офіційні заяви або судові рішення створюють враження про вину особи до ухвалення остаточного вироку. Суд вказав, що використане Касаційним судом формулювання (“участь у шахрайській змові”) у поєднанні з іншими висловами виходило за межі допустимого опису підозри та могло сприйматися як передчасне визнання провини. ЄСПЛ установив, що такі висловлювання порушили п. 2 ст. 6 Конвенції,

¹¹ *Cosovan v. the Republic of Moldova* (No. 2). European Court of Human Rights. App no. 36013/13. Judgment. 8 October 2024 <<https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-236132>> (accessed 30.12.2024).

¹² *Chokov c. Bulgarie*. European Court of Human Rights. App no. 73896/16. Decision. 10 September 2024 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-237415>> (accessed 30.12.2024).

оскільки вийшли за межі нейтрального викладу фактів і мали негативний вплив на права заявника¹³.

Справа *“Нілон та Халлам проти Сполученого Королівства”*¹⁴ стосувалася відхилення вимог заявників про відшкодування в разі судової помилки після того, як їхні обвинувальні вирoki було скасовано, коли нові докази поставили під сумнів обвинувачення проти них. У своїй судовій практиці ЄСПЛ визнав другий аспект п. 2 ст. 6 Конвенції, який застосовується після завершення кримінального провадження, щоб захистити колишніх обвинувачених, яких було виправдано або щодо яких кримінальне провадження було припинено, від того, щоб їх сприймали публічні службовці та органи влади так, ніби вони фактично винні. Такі особи є невинуватими в очах закону й повинні розглядатися саме так. У зазначеній справі ЄСПЛ підтвердив, що п. 2 ст. 6 Конвенції застосовується в цьому другому аспекті. Крім того, після огляду своєї судової практики з цього питання ЄСПЛ виснував, що у всіх таких випадках, незалежно від характеру наступних проваджень і незалежно від того, чи кримінальне провадження завершилося виправданням або припиненням, питання, яке має розглянути ЄСПЛ, полягає в тому, чи рішення та обґрунтування національних судів або інших органів влади в наступних провадженнях, розглянуті в цілому та в контексті дій, які вони зобов’язані здійснювати згідно з національним законодавством, означають покладання на заявника кримінальної відповідальності. Покладати на особу кримінальну відповідальність означає відобразити думку, що вона винна за стандартами кримінального права у вчиненні злочину. ЄСПЛ підтвердив, що п. 2 ст. 6 Конвенції гарантує право вважатися “невинуватим доти, доки вина не буде доведена в законному порядку” і діє як процесуальна гарантія в контексті кримінального судового провадження. Однак з часом ЄСПЛ виробив “другий аспект”, який застосовується після завершення кримінального провадження, щоб захистити колишніх обвинувачених, яких було виправдано або щодо яких кримінальне провадження було припинено, від того, щоб їх сприймали публічні особи та органи влади так, ніби вони фактично винні. Велика палата підтвердила, що другий аспект п. 2 ст. 6 Конвенції застосовується до цієї справи. Крім того, після огляду своєї судової практики з цього питання ЄСПЛ вважав, що у всіх таких випадках, незалежно від характеру наступних проваджень і незалежно від того, чи кримінальне провадження завершилося виправданням або припиненням, питання, яке має розглянути ЄСПЛ, полягає в тому, чи рішення та обґрунтування національних судів або інших органів влади в наступних провадженнях, розглянуті в цілому та в контексті дій, які вони зобов’язані здійснювати згідно з національним законодавством, означають покладання на заявника кримінальної

¹³ Gravier c. France. European Court of Human Rights. App no. 49904/21. Judgment. 4 July 2024 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-234523>> (accessed 30.12.2024).

¹⁴ Nealon and Hallam v. the United Kingdom. European Court of Human Rights. App nos. 32483/19, 35049/19. Judgment. 11 June 2024 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-234468>> (accessed 30.12.2024).

відповідальності. Сполучене Королівство мало право самостійно вирішувати, як визначати “судову помилку”, і провести обґрунтовану політичну межу щодо того, хто з ширшого кола осіб, яким скасували вироки за апеляцією, має право на компенсацію, за умови, що відмова у компенсації сама по собі не означає покладення кримінальної відповідальності на невдалого заявника. Зрештою, ЄСПЛ зазначив, що не є байдужим до потенційно руйнівного впливу необґрунтованого засудження¹⁵.

ЄСПЛ у справі “Bavčar v. Slovenia” розглянув скаргу колишнього міністра Словенії Ігоря Бавчара, який заявляв про порушення його права на справедливий судовий розгляд (п. 1 ст. 6 Конвенції) та презумпції невинуватості (п. 2 ст. 6). Ключовим аспектом справи стало інтерв’ю тодішнього міністра юстиції Словенії, який публічно коментував провадження, заявляючи, що заявник “має бути остаточно засуджений”. Висловлювання були сприйняті як політичний тиск на судові органи. Суд наголосив, що принцип презумпції невинуватості порушується, коли державні посадовці публічно заявляють про вину особи до завершення судового розгляду. ЄСПЛ зауважив, що хоча на момент висловлювань міністра заявник уже був засуджений, виконання його вироку було призупинено. Використані формулювання, зокрема загроза “політичних наслідків” у разі припинення справи через закінчення строку давності, створювали тиск на суд і підривали неупередженість правосуддя. ЄСПЛ визнав, що у справі “Bavčar v. Slovenia” було порушено п. 2 ст. 6 Конвенції, оскільки заяви високопосадовця підривали фундаментальний принцип презумпції невинуватості. Водночас Суд не вважав за необхідне окремо аналізувати питання незалежності та безсторонності суду за п. 1 ст. 6, оскільки основне порушення вже було встановлено¹⁶.

У червні 2023 р. ЄСПЛ ухвалив рішення у справі “Ispiryian v. Lithuania”, у якій заявниця оскаржувала своє відсторонення від посади директора державної школи під час розгляду кримінального провадження проти неї. Вона вважала, що такі дії державних органів суперечать презумпції невинуватості, гарантованій ст. 6 Конвенції. Суд підкреслив, що презумпція невинуватості не обмежується лише кримінальним процесом, а поширюється на будь-які офіційні заяви представників держави, які можуть сформулювати у суспільства враження про вину особи до винесення судового рішення. У справі було розглянуто висловлювання муніципальних органів влади щодо підозр проти заявниці. Хоча деякі формулювання могли бути невдалими, Суд дійшов висновку, що вони не свідчили про те, що заявницю вважали винною до ухвалення вироку. Крім того, її відсторонення від посади не було пов’я-

¹⁵ О М Дроздов, О В Дроздова, ‘Презумпція невинуватості Vs Відшкодування в разі судової помилки (справа ЄСПЛ “Нілон та Халлам проти Сполученого Королівства”)’ (Судово-юридична газета, 17 червня 2024) <<https://sud.ua/uk/news/blog/303468-prezumptsiya-nevinuvatosti-vs-vidshkoduvannya-v-razi-sudovoyi-pomilki-sprava-yespl-nylon-ta-khallam-proti-spoluchenogo-korolivstva>> (дата звернення 30.12.2024).

¹⁶ Bavčar v. Slovenia. European Court of Human Rights. App no. 17053/20. Judgment. 7 September 2023 <<https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-226432>> (accessed 30.12.2024).

зане з доведеністю вини, а національні органи влади діяли у рамках правових процедур. ЄСПЛ не встановив порушення п. 2 ст. 6 Конвенції, оскільки висловлювання органів влади, якщо їх аналізувати в контексті, не підірвали презумпцію невинуватості. Висвітлене рішення ще раз підтверджує, що принцип презумпції невинуватості вимагає особливої обережності у висловлюваннях посадових осіб, проте сам факт дисциплінарних заходів не є автоматичним порушенням цього принципу¹⁷.

Рішення ЄСПЛ у справі “*Rigolio v. Italy*” стосується питання застосування презумпції невинуватості у цивільному провадженні, що відбулося після закриття кримінальної справи через закінчення строків давності. Заявник, колишній державний службовець, був обвинувачений у корупції. Через закінчення строків давності кримінальне провадження було закрито без винесення обвинувального вироку. Водночас прокуратура подала цивільний позов до Рахункової палати щодо відшкодування шкоди муніципалітету. Спочатку регіональна палата відмовила у задоволенні позову, але центральна палата задовольнила його, вказавши на факт корупційного діяння. У цій справі ЄСПЛ нагадав, що при викладенні мотивів судового рішення слід бути особливо уважним і суддя повинен уникати висловлювань, які хоча б через їхню двозначність можуть бути витлумачені як визнання кримінальної протиправності. Однак Суд зазначив, що в цій справі така двозначність може бути виключена: з контексту зрозуміло, що вираз, про який йде мова, включений в *obiter dictum* щодо міркувань тлумачення, мав на меті роз’яснити зв’язок між кримінальним і цивільним провадженням при визначенні цивільної відповідальності, і що він не був пов’язаний з конкретною ситуацією заявника. Включення справи, про яку йдеться, до числа тих, у яких було визнано кримінальну провину, було функціональним для встановлення початку перебігу строку позовної давності, а не цивільної відповідальності. Отже, вислів не стосувався конкретної ситуації заявника, за винятком установлення правових наслідків у абстрактній формі. Суд вважав, що центральна частина аргументації Рахункової палати також не містить жодного фрагмента, який би прямо чи по суті вказував на те, що були дотримані всі умови для притягнення заявника до кримінальної відповідальності за обвинуваченнями, які згодом були зняті за давністю¹⁸.

У своєму рішенні у справі “*Mamaladze v. Georgia*” ЄСПЛ встановив порушення презумпції невинуватості у зв’язку із заявами державних службовців та поширенням у медіа матеріалів кримінального провадження. Заявник, протоієрей і директор медичної клініки Грузинської православної церкви, був заарештований за підозрою в підготовці вбивства особистого секретаря Патріарха Грузії. Відразу після арешту представники прокуратури зробили

¹⁷ *Ispiryan v. Lithuania*. European Court of Human Rights. App no. 11643/20. Judgment. 27 June 2023 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-225444>> (accessed 30.12.2024).

¹⁸ *Rigolio c. Italie*. European Court of Human Rights. App no. 20148/09. Judgment. 9 March 2023 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-223373>> (accessed 30.12.2024).

публічні заяви, які виходили за межі простого інформування громадськості про розслідування, фактично підтверджуючи винуватість заявника ще до судового рішення. Додатково прокуратура поширила докази справи, включаючи записи, що свідчили про намір придбати отруту “з метою вбивства”, що також сприяло формуванню суспільної думки про винуватість заявника. Суд зауважив, що заявника, який на той час був протоієреєм і директором медичної клініки, що діяла під керівництвом Грузинської православної церкви, було заарештовано за підозрою в підготовці вбивства особи, яка також працювала на Церкву. Було неминуче, що кримінальна справа проти нього приверне підвищений інтерес громадськості та широке висвітлення в медіа. На цьому тлі відразу після арешту заявника було зроблено численні публічні заяви. Органи прокуратури заявили, що “зібрані ними докази” свідчили, що заявник “готував вбивство однієї з осіб і саме з цією метою придбав отруйну речовину”. Суд був би готовий визнати, що заява, про яку йдеться, інформувала громадськість про те, що органи прокуратури мали в своєму розпорядженні достатні матеріали для висунення заявнику звинувачень. Проте влада також стверджувала, що якби “[цю речовину] було використано, злочинний намір обвинуваченого було б реалізовано, а летальний результат був би неминучим”. Така заява дещо виходила за межі простого інформування громадськості про звинувачення проти заявника. Що ще важливіше, після початкових заяв прокуратура поширила матеріали щодо кримінальної справи проти заявника. Хоча його справа привернула підвищену увагу громадськості, вимагаючи від органів слідства та прокуратури інформувати громадськість про розвиток його справи, як того також вимагав державний захисник, органи прокуратури поширили матеріали справи, які, серед іншого, свідчать про його очевидну пропозицію придбати ціанід разом із заявою про те, що докази “встановили”, що він намагався отримати інформацію щодо отрути “з метою вбивства” жертви – дії та заяви, що виходять за рамки розсуду та обачності, необхідних для дотримання презумпції невинуватості заявника. ЄСПЛ підкреслив, що державні органи зобов’язані обережно висловлюватися щодо осіб, щодо яких триває кримінальне провадження, аби не створювати враження про їхню вину до винесення судового рішення. Суд визнав, що у цій справі дії органів влади спонукали громадськість до переконання у винуватості заявника ще до завершення судового розгляду, що суперечить принципу презумпції невинуватості. Отже, ЄСПЛ констатував порушення п. 2 ст. 6 Конвенції¹⁹.

Рішення ЄСПЛ у справі “*De Legé v. The Netherlands*”²⁰ стосується меж застосування презумпції невинуватості та права не свідчити проти себе в контексті податкових процедур. Заявник заперечував проти надання інфор-

¹⁹ Mamaladze v. Georgia. European Court of Human Rights. App no. 9487/19. Judgment. 3 November 2022 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-220456>> (accessed 30.12.2024).

²⁰ De Legé v. the Netherlands. European Court of Human Rights. App no. 58342/15. Judgment. 4 October 2022 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-219556>> (accessed 30.12.2024).

мації про іноземні банківські рахунки, посилаючись на право не свідчити проти себе (ст. 6 Конвенції). Однак ЄСПЛ не встановив порушення цього права, оскільки запитувані документи вже існували незалежно від волі заявника, а органи влади були обізнані про їх наявність. Зазначене рішення прикметне тим, що ЄСПЛ роз'яснив характер та обсяг права не свідчити проти себе, зокрема, у контексті примусу, використаного задля отримання документів для податкових процедур, у межах яких на заявника накладалися штрафи. На основі комплексного огляду своєї усталеної практики ЄСПЛ розробив підхід, який варто застосувати в цьому контексті:

– для того, аби виникло питання з точки зору права не свідчити проти себе, потрібно щоб: а) мав місце будь-який тиск або примус відповідної особи; б) особа була піддана наявному чи очікуваному / передбачуваному кримінальному провадженню, тобто “кримінальному обвинуваченню” в автономному значенні п. 1 ст. 6 Конвенції, або викривальна інформація, примусово отримана поза межами кримінального провадження, використовувалася для подальшого кримінального обвинувачення. Це дві передумови для застосування права не свідчити проти себе;

– за дотримання зазначених двох передумов необхідно з'ясувати, чи варто вважати використання доказів, отриманих шляхом примусу / тиску таким, що виходить за межі обсягу захисту права не свідчити проти себе. У разі застосування методів примусу з метою отримання від обвинуваченого відповідей на питання або надання ним показань, усно або письмово, право не свідчити проти себе є застосовним. Однак це право не поширюється на використання в межах кримінального провадження матеріалів, отриманих від обвинуваченого, за допомогою методів примусу, якщо ці матеріали існують незалежно від волі цієї особи;

– у зв'язку із цим у разі використання документальних доказів, отриманих під загрозою покарання, таке використання не охоплюється сферою захисту права не свідчити проти себе, якщо органи влади можуть довести, що примус мав на меті отримання конкретних, раніше наявних документів, тобто документів, які не були створені внаслідок примусу для цілей кримінального провадження, які мають значення для відповідного розслідування і про наявність яких органи влади обізнані. Це виключає “збір компромату” (“fishing expedition”) органами влади;

– однак незалежно від того, чи обізнані органи влади про наявність документальних чи інших речових доказів, якщо вони були отримані методами, що порушують ст. 3 Конвенції, їх використання завжди охоплюється правом не свідчити проти себе;

– зрештою, якщо передумови для застосування права не свідчити проти себе дотримані та використання доказів, отриманих шляхом тиску або примусу, охоплюється сферою захисту цього права, необхідно перевірити, чи не анулює процедура “саму суть” такого права, тобто визначити, як це впли-

нуло на загальну справедливість судового розгляду. Із цією метою необхідно враховувати такі чинники, як характер і ступінь примусу, використаного для отримання доказів; наявність будь-яких відповідних гарантій у межах процедури; використання будь-якого отриманого таким чином матеріалу.

З урахуванням обставин справи ЄСПЛ встановив дотримання двох передумов для застосування права не свідчити проти себе: заявник мав надати банківські документи під загрозою накладення штрафу; самі документи мали стосуватися провадження про накладення на заявника штрафу. Однак документи вже були й органам влади було відомо про їх наявність. Крім того, у цій справі не виникло жодного питання за ст. 3 Конвенції. Отже, примус, про який ідеться, не охоплюється правом не свідчити проти себе. Цього було достатньо для висновку ЄСПЛ про відсутність порушення п. 1 ст. 6 Конвенції²¹.

ЄСПЛ визнав порушення презумпції невинуватості у справі “*Mucha v. Slovakia*” у зв’язку з тим, що національні суди, засуджуючи заявника, спиралися на угоди про визнання винуватості його співучасників, ухвалені тим самим складом суддів, які згодом розглядали і його справу. ЄСПЛ встановив, що: суд першої інстанції, затверджуючи угоди про визнання винуватості співобвинувачених, фактично розглядав роль заявника у злочинах ще до винесення йому вироку; посилення на заявника в рішеннях про затвердження угод створювало ризик формування упередженості суду; судді, які раніше затвердили ці угоди, потім судили самого заявника, що могло поставити під сумнів їхню неупередженість; формулювання в судових рішеннях щодо співучасників могли дати враження, що вина заявника була встановлена ще до його власного судового розгляду. ЄСПЛ підкреслив, що презумпція невинуватості передбачає, що жодна особа не може вважатися винною до моменту ухвалення остаточного обвинувального вироку незалежним і неупередженим судом. У цій справі використання угод про визнання винуватості інших осіб як ключового доказу проти заявника суперечило досліджуваному принципу²².

У справі “*Busuttil v. Malta*” ЄСПЛ розглянув питання презумпції невинуватості у зв’язку з відповідальністю директора компанії за несплату податків. Антоніо Бусуттіл, співдиректор компанії “М.” (2001–2006), після її банкрутства був зобов’язаний сплатити 323 500 євро податкового боргу. Він стверджував, що не був обізнаний про податкові порушення, оскільки займався лише продажами, і вважав, що закон необґрунтовано покладає на нього відповідальність без можливості довести невинуватість. Національні суди визнали його винним у неподанні податкових форм і наклали штрафи. Вони посилалися на те, що директор несе відповідальність за податкові зо-

²¹ Огляд рішень Європейського суду з прав людини (серпень – грудень 2022 року). Рішення за період із 01.08.2022 по 31.12.2022 (О Ю Тарасенко, Д П Мордас, Р Ш Бабанли відп. за вип., Київ 2022) 39–41.

²² *Mucha v. Slovakia*. European Court of Human Rights. App no. 63703/19. Judgment. 25 November 2021 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-213853>> (accessed 30.12.2024).

бов'язання компанії, навіть після виходу з неї. Водночас суди не застосували положення, що дозволяє директору звільнитися від відповідальності, якщо правопорушення сталося без його відома і він вжив заходів для його запобігання. ЄСПЛ зазначив, що за мальтійським законодавством директор несе відповідальність за будь-яку дію, яку компанія зобов'язана вчинити за законом. Закон надає директору можливість звільнитися від відповідальності, якщо він доведе, що правопорушення було вчинено без його відома і він вжив усіх необхідних заходів для запобігання йому. Однак національні суди визнали цю статтю незастосовною у справі заявника, обмеживши його можливість захисту лише доведенням неможливості виконати зобов'язання, що не було прийнято судами. ЄСПЛ підкреслив, що хоча обсяг доступного захисту був обмеженим, заявник не був позбавлений можливості представити свою позицію та надати докази в національних судах. ЄСПЛ також врахував фінансові інтереси держави у забезпеченні сплати податків та важливість ролі директорів у забезпеченні виконання податкових зобов'язань компаніями. ЄСПЛ також дійшов висновку, що презумпція відповідальності директора за дії компанії не є необґрунтованою і не порушує презумпцію невинуватості, передбачену п. 2 ст. 6 Конвенції. Відповідно порушення права на справедливий суд відсутнє²³.

ЄСПЛ у справі “Аваз Зейналов проти Азербайджану” розглянув питання порушення презумпції невинуватості. Заявник, журналіст і головний редактор газети, був затриманий і засуджений за звинуваченням у хабарництві. Заявник скаржився на порушення своїх прав, зокрема на те, що в рішенні апеляційного суду вказувалося, що він вчинив кримінальне правопорушення без будь-якого остаточного рішення суду, що порушує його право на презумпцію невинуватості. Заявник заявив, що висловлювання апеляційного суду, зокрема фраза ‘ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, вчиненого [заявником]’, створювало враження, що він вже скоїв кримінальне правопорушення, попри відсутність остаточного вироку, який би визнавав його винуватим. Вказане, на думку заявника, порушувало презумпцію невинуватості. ЄСПЛ наголосив, що презумпція невинуватості є основоположним правом, яке буде порушене, якщо будь-яка заява чи судові рішення до остаточного вироку суду передбачає вину особи, яку ще не було засуджено. ЄСПЛ зазначив, що навіть відсутність формального вироку не дозволяє суду чи посадовим особам висловлювати думку про вину підсудного до завершення процесу і без доведення вини на підставі закону. У цьому випадку оспорюваний вислів було використано в юридичному обґрунтуванні рішення про продовження тримання заявника під вартою. Суд зауважив, що хоча цей вислів не був зроблений з метою проголошення винуватості заявника, його використання без застережень і

²³ Busuttil v. Malta. European Court of Human Rights. App no. 48431/18. Judgment. 3 June 2021 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-210281>> (accessed 30.12.2024).

уточнень створювало ризик, що читач сприйме заявника як винного. Суд розрізняє між висловлюваннями, які відображають думку про винуватість особи, та тими, які описують “стан підозри”, який є допустимим, оскільки не порушує презумпції невинуватості. У цьому випадку суд зазначив, що висловлювання не мало застережень і фактично зображувало заявника як винного без будь-яких уточнень. Крім того, Суд не прийняв аргумент уряду про те, що відсутність посилань на оспорюване рішення в подальших рішеннях національних судів може виправити порушення презумпції невинуватості. Суд підкреслив, що жодне з подальших рішень не намагалося виправити або коригувати формулювання, яке могло викликати сумнів у винуватості заявника, що додатково підтверджує порушення його прав. У підсумку ЄСПЛ дійшов висновку, що висловлювання апеляційного суду про “ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, вчиненого заявником”, фактично становило констатацію винуватості заявника до остаточного вироку і порушувало його право на презумпцію невинуватості. ЄСПЛ визнав порушення презумпції невинуватості в контексті тримання під вартою без остаточного засудження. Рішення підкреслює важливість обґрунтувань, які містяться в рішеннях судів та можуть створювати враження про винуватість особи до того, як її вина буде встановлена обвинувальним вироком суду²⁴.

У справі “*Ilias Papageorgiou v. Greece*”²⁵ ЄСПЛ розглядав питання порушення презумпції невинуватості у цивільному провадженні, що відбулося після виправдання заявника у кримінальній справі. Заявник був виправданий у кримінальному провадженні щодо водіння в нетверезому стані, однак у цивільному провадженні щодо його відповідальності за тілесні ушкодження, заподіяні пасажирові, суди не врахували виправдання. ЄСПЛ нагадав, що презумпція невинуватості включає в себе тягар доказування, правових презумпцій факту і права, право не свідчити проти себе, публічність досудового розгляду та передчасні твердження про вину обвинуваченого. Посадові особи держави не мають ставитися до виправданої особи так само, як і до винної. ЄСПЛ зазначив, що цивільне провадження в цій справі не було продовженням провадження кримінального. Було прийнятним те, що доказові стандарти відрізняються одні від одних. ЄСПЛ визнав, що виправдання не звільняло заявника від цивільної відповідальності. Страхова компанія була вправі посилатися на умови страхового договору незалежно від виправдання. Окрім того, апеляційний суд не поклав на заявника ані вини, ані кримінальної відповідальності. У світлі наведеного вище провадження

²⁴ Avaz Zeynalov v. Azerbaijan. European Court of Human Rights. App nos. 37816/12, 25260/14. Judgment. 22 April 2021 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-209346>> (accessed 30.12.2024).

²⁵ Ilias Papageorgiou v. Greece. European Court of Human Rights. App no. 44101/13. Judgment. 10 December 2020 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-206365>> (accessed 30.12.2024).

не суперечило презумпції невинуватості, а тому порушення Конвенції в цій справі не було²⁶.

У справі “Агапов проти Росії” ЄСПЛ розглянув питання порушення презумпції невинуватості заявника, якого визнали відповідальним за податкові заборгованості його компанії, незважаючи на відсутність кримінального вироку. Заявник, п. Агапов, оскаржував рішення цивільних судів, які, посилаючись на висновки аудиторської перевірки та рішення слідчих органів, визнали його винним у вчиненні незаконних дій з кримінальним наміром ухилитися від сплати податків. При цьому він не був засуджений за цим звинуваченням у кримінальному суді, а слідчі органи відмовилися порушити кримінальну справу через спливи строків давності. ЄСПЛ зазначив, що використання такого формулювання судом порушує презумпцію невинуватості, оскільки заявник не був визнаний винним у кримінальному порядку і не мав змоги захищати свої права на судовому процесі. Суд підкреслив, що навіть у цивільних справах не можна вживати формулювання, які б ставили під сумнів невинуватість особи без кримінального вироку. Окрім того, суд визнав, що рішення, яке поклало відповідальність на заявника за податкові борги компанії, без належної оцінки доказів, стало незаконним втручанням у його майнові права, порушуючи ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції. ЄСПЛ встановив порушення п. 2 ст. 6 і ст. 1 Протоколу № 1 (охорона майна) Конвенції²⁷.

Рішення ЄСПЛ у справі “Yunusova та Yunusov проти Азербайджану (№ 2)” стосується порушення права на презумпцію невинуватості в контексті публічних заяв, зроблених владою до завершення кримінального процесу. Суд встановив, що спільний пресреліз, який описував дії заявників як такі, що утворюють склад злочину, без остаточного вироку суду, порушив їхнє право на презумпцію невинуватості. Зокрема, суд наголосив на важливості вибору слів публічними посадовцями, підкреслюючи, що навіть за наявності підозри на вчинення злочину не можна безпідставно формулювати заяви, які б створювали враження про вину особи. У цьому випадку формулювання в заяві, що заявники вже вчинили злочини, без зазначення підозри як початкового факту, надавало помилкове враження про їхню провину до рішення суду. Суд визнав, що такі дії влади порушують принцип презумпції невинуватості²⁸.

Справа “Farzaliyev v. Azerbaijan”²⁹ стосувалася питання застосування презумпції невинуватості та визначення моменту, коли особа може вважа-

²⁶ Огляд рішень Європейського суду з прав людини (грудень 2020 року). Рішення за період із 01.12.2020 по 24.12.2020 (О Ю Тарасенко, Д П Мордас, Р Ш Бабанли відп. за вип., Київ 2021) 14–15.

²⁷ Agapov v. Russia. European Court of Human Rights. App no. 52464/15. Judgment. 6 October 2020 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204848>> (accessed 30.12.2024).

²⁸ Yunusova and Yunusov v. Azerbaijan. European Court of Human Rights. App no. 68817/14. Judgment. 16 July 2020 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-203562>> (accessed 30.12.2024).

²⁹ Farzaliyev v. Azerbaijan. European Court of Human Rights. App no. 29620/07. Judgment. 28 May 2020 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-202532>> (accessed 30.12.2024).

тися “обвинуваченою в кримінальному злочині” відповідно до п. 2 ст. 6 Конвенції. Заявник, колишній прем’єр-міністр автономного регіону Азербайджану, був підданий кримінальному розслідуванню за розкрадання, яке було припинене через закінчення строків давності. Однак через кілька місяців прокурор ініціював цивільне провадження, в якому заявника було визнано винним у розкраданні. Заявник стверджував, що національні суди порушили його право на презумпцію невинуватості, визначивши його винним без попереднього кримінального засудження. ЄСПЛ встановив порушення презумпції невинуватості, оскільки національні суди використовували формулювання, які могли б спонукати суспільство вірити в його винуватість, навіть до того, як рішення про його вину було ухвалено відповідно до закону. Суд також підкреслив, що “кримінальне обвинувачення” визначається не лише через формальні обвинувачення, а й через суттєвий вплив на становище особи, коли дії органів влади породжують підозру щодо неї. Особливістю цього рішення є те, що ЄСПЛ визнав наявність порушення п. 2 ст. 6 навіть у разі, коли заявник не був офіційно обвинувачений, але внаслідок пов’язаних подій, які спричинили значний вплив на його становище, він “істотно постраждав” від дій влади, що порушує презумпцію невинуватості³⁰.

У справі “*Kangers проти Латвії*” ЄСПЛ розглянув порушення презумпції невинуватості, що виникло внаслідок застосування повторного адміністративного правопорушення до пана Кангерса, хоча його апеляція щодо першого правопорушення ще перебувала на розгляді в національних судах. Заявник був оштрафований і засуджений до п’яти днів адміністративного затримання за керування автомобілем, незважаючи на те, що остаточне рішення щодо першого правопорушення ще не було ухвалене. Суд констатував, що латвійські суди врахували попереднє рішення про правопорушення як обов’язкове, навіть коли це рішення ще оскаржувалося, що фактично призвело до визнання заявника винним до винесення остаточного рішення. ЄСПЛ підкреслив, що презумпція невинуватості передбачає, що особа не може вважатися винною до тих пір, поки її провина не буде доведена у судовому порядку. У цьому випадку було визнано порушення презумпції невинуватості³¹.

ЄСПЛ у справі “*Nikolayev проти Росії*” розглянув порушення права на презумпцію невинуватості заявника, який був затриманий та до нього було застосовано фізичну силу в ході адміністративного провадження. Заявник, колишній член виборчої комісії, провів одиночну демонстрацію біля місцевої школи, розповсюджуючи листівки з критикою директора школи, яка одночасно була головою виборчої комісії. Після виклику поліції заявник був

³⁰ Огляд практики Європейського суду з прав людини з 1 січня до 15 червня 2020 року (О Дроздов, Р Бабанли, О Дроздова, О Тарасенко, Київ 2020) 14–15.

³¹ *Kangers v. Latvia*. European Court of Human Rights. App no. 35726/10. Judgment. 14 March 2019 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-191548>> (accessed 30.12.2024).

затриманий за підозрою в дрібному хуліганстві через нібито використання нецензурної лексики та порушення громадського порядку. Однак пізніше справа була припинена через відсутність складу правопорушення, а заявника не поінформували про офіційні документи щодо затримання. Суд у справі про адміністративне правопорушення не виявив порушень у діях правоохоронців, а також не визнав важливим факт того, що заявник не був ознайомлений з документами щодо його затримання. Проте ЄСПЛ зазначив, що в цивільному рішенні суду були використані формулювання, які передчасно стверджували, що заявник вчинив правопорушення, порушуючи презумпцію невинуватості. ЄСПЛ постановив, що суди, вказуючи на можливу вину заявника до її юридичного доведення, порушили його право на презумпцію невинуватості, закріплене п. 2 ст. 6 Конвенції. ЄСПЛ також підкреслив, що така поведінка судів у цивільному процесі не може бути виправдана, оскільки заявник вважався невинуватим до остаточного встановлення його вини судом. Рішення ЄСПЛ акцентує на важливості дотримання презумпції невинуватості навіть у цивільних та адміністративних справах, коли йдеться про осіб, щодо яких ще не було доведено факту вчинення ними правопорушення³².

У рішенні у справі *“Масларова проти Болгарії”* ЄСПЛ розглянув порушення права на презумпцію невинуватості через публічні висловлювання політичних і судових осіб, що були зроблені щодо кримінальної справи пані Масларової, колишнього міністра праці та політики зайнятості Болгарії. Вона оскаржила зауваження, висловлені пресекретарем Генеральної прокуратури під час пресконференції, а також заяви члена парламенту, який був заступником голови комітету з розслідування витрат попереднього уряду. ЄСПЛ зазначив, що заяви пресекретаря Генеральної прокуратури були зроблені під час спеціальної пресконференції, присвяченої кримінальному провадженню проти заявниці, що відбулася наступного дня після подання Генеральним прокурором клопотання про зняття її депутатської недоторканності та в день, коли вона погодилася на кримінальне переслідування. Це сталося в момент, коли громадськість проявляла значний інтерес до цієї справи. Суд вважав, що, враховуючи роль пресекретаря Генеральної прокуратури, С. К. мала вжити необхідних заходів, щоб уникнути плутанини щодо суті її заяв, що стосувалися ходу кримінального розслідування. ЄСПЛ дійшов висновку, що висловлені заяви виходили за межі простого інформування громадськості і беззаперечно вказували на те, що заявниця була винною у розкраданні державних коштів через надання державних контрактів компанії одного з її друзів. Зокрема, заяви не лише висвітлювали хід розслідування, а й прямо натякали на винуватість п. Масларової ще до того, як суд прийняв остаточне рішення. Також у своєму рішенні ЄСПЛ підкреслив,

³² Nikolayev v. Russia. European Court of Human Rights. App no. 61443/13. Judgment. 12 February 2019 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-189760>> (accessed 30.12.2024).

що депутат П. Н., заяву якого оскаржувала заявниця, виступав як заступник голови парламентського комітету, який розслідував витрати попереднього уряду, де Масларова обіймала посаду міністра. У своєму інтерв'ю П. Н. згадав кримінальну справу проти Масларової, підкреслюючи, що це є яскравим прикладом порушень законодавства щодо державних закупівель та корупції. ЄСПЛ визнав, що ці публічні заяви порушили право заявниці вважатися невинуватою, адже вони виходили за межі простої передачі інформації та створювали враження про її винуватість. У результаті було встановлено порушення презумпції невинуватості³³.

У справі “*Стірманов проти Росії*” ЄСПЛ розглянув порушення презумпції невинуватості. Справа стосувалася обставин, за яких прокурор неодноразово ухвалював постанову про закриття кримінального провадження щодо заявника через спливу строку давності притягнення до відповідальності. Заявник оскаржував ці постанови, проте прокурор у кінцевому підсумку закриття справи, повідомивши про це заявника лише через рік. Заявник скаржився на порушення принципу презумпції невинуватості, оскільки прокурор у своїй постанові, яку він не міг оскаржити, використав формулювання, що прямо вказували на його винуватість. ЄСПЛ наголосив, що будь-яке рішення, яке публічно ставить під сумнів невинуватість особи, навіть у разі закриття справи, порушує презумпцію невинуватості, якщо воно дає підстави для висновків про її вину без судового вироку. ЄСПЛ підкреслив, що для застосування презумпції невинуватості не має значення, чи відбувся судовий розгляд. Важливо, щоб державні органи не формулювали свої рішення таким чином, що створюють враження про винуватість особи до того, як справу розгляне суд. ЄСПЛ визнав, що постанови прокурора в даній справі порушували презумпцію невинуватості, оскільки вони містили формулювання, які надавали підстави для сумніву в невинуватості заявника³⁴.

Значний практичний інтерес становить рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі “*G.I.E.M. S.r.l. та інші проти Італії*”. Заявниками у цій справі виступили чотири компанії з юридичною особою, а також директор четвертої компанії (пан Жиронда). Відповідно до італійського містобудівного законодавства у разі встановлення факту “незаконної забудови” суд у кримінальних справах зобов’язаний конфіскувати відповідну земельну ділянку (разом із будівлями на ній), незалежно від того, чи було винесено обвинувальний вирок щодо обвинувачених. Конфіскація може здійснюватися навіть у випадках, коли власником майна є третя особа (якщо вона не доведе свою добросовісність). Заявники скаржилися на те, що щодо них були застосовані заходи конфіскації без офіційного обвинувального вироку (оскільки ані компанії, ані їхніх директорів не було притягнуто до кримінальної від-

³³ Maslarova c. Bulgarie. European Court of Human Rights. App no. 26966/10. Judgment. 31 January 2019 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-189590>> (accessed 30.12.2024).

³⁴ Stirmanov c. Russie. European Court of Human Rights. App no. 31816/08. Judgment. 29 January 2019 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-189617>> (accessed 30.12.2024).

повідальності; або ж переслідувалися лише директори; або ж кримінальне переслідування стало неможливим через закінчення строків давності – як у випадку пана Жиронди). ЄСПЛ визнав порушення презумпції невинуватості стосовно п. Жиронди. Заявник скаржився, що Касаційний суд Італії, ухваливши рішення про конфіскацію його земельної ділянки, фактично визнав його винним у незаконному будівництві, хоча кримінальне провадження щодо нього було закрито через закінчення строків давності. ЄСПЛ зазначив, що презумпція невинуватості не лише є процесуальною гарантією в межах кримінального провадження, а й захищає осіб, щодо яких воно було припинене, від офіційних заяв чи рішень, що припускають їхню вину. Касаційний суд Італії, закриваючи справу за строками давності, одночасно скасував рішення апеляційної інстанції, яка виправдала п. Жиронду, і фактично визнав його відповідальність доведеною. Такий підхід суперечить європейським стандартам правосуддя та порушує право особи вважатися невинною, якщо її вина не була встановлена судом належним чином. ЄСПЛ підкреслив, що презумпція невинуватості має не лише процесуальний вимір, а й важливий соціальний аспект: після завершення кримінального провадження на кону стоїть не лише юридичний статус особи, а й її репутація та сприйняття в суспільстві. Відсутність чіткої правової межі між закриттям справи та фактичним визнанням вини може призвести до серйозних негативних наслідків для особи, навіть якщо офіційного обвинувального вироку не було. На підставі цих міркувань ЄСПЛ дійшов висновку, що дії Касаційного суду Італії порушили п. 2 ст. 6 Конвенції, адже, незважаючи на припинення кримінального переслідування, суд все ж таки сформував висновки про винуватість заявника.

Заради справедливості слід зауважити, що суддя Лемменс не погодився з висновком більшості та вважав, що порушення п. 2 ст. 6 Конвенції не було. На його думку, конфіскація майна Жиронди не була кримінальною санкцією, що базується на визнанні його винним, а радше компенсаційним заходом, пов'язаним із порушенням матеріально-правових норм. Отже, суд мав право ухвалити рішення про конфіскацію, навіть якщо кримінальне провадження було закрито за строками давності³⁵.

У справі “*Allen проти Сполученого Королівства*” ЄСПЛ розглянув питання порушення презумпції невинуватості у контексті відмови у наданні компенсації після скасування кримінального вироку. Заявниця була засуджена у 2000 р. за ненавмисне вбивство свого сина, на підставі медичних доказів, які свідчили про “синдром струшування дитини”. Проте у 2005 р., після подання нових медичних доказів, які ставили під сумнів попередні, апеляційний суд скасував вирок, визнавши його недостатньо обґрунтованим. Втім, державні органи відмовили їй у компенсації за помилкове засудження, оскільки

³⁵ G.I.E.M. S.r.l. and Others v. Italy. European Court of Human Rights. App nos. 1828/06 and others. Judgment. 28 June 2018 <<https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-184525>> (accessed 30.12.2024).

суди не вважали, що нові докази “поза всяким сумнівом” доводять судову помилку. Заявниця оскаржила відмову в компенсації до ЄСПЛ, стверджуючи, що це порушує її право на презумпцію невинуватості. Суд звернув увагу на те, що питання полягало не в тому, чи мала заявниця право на компенсацію, а в тому, чи мотиви відмови в компенсації порушують її право на презумпцію невинуватості. ЄСПЛ підкреслив, що п. 2 ст. 6 не гарантує автоматичне право на компенсацію за судову помилку, але накладає вимогу, щоб державні органи не ставили під сумнів невинуватість виправданої особи. Суд також зазначив, що для того, щоб виникло право на компенсацію, необхідно, щоб нові обставини справи підтверджували наявність судової помилки, але це не повинно ставити під сумнів невинуватість особи. У цьому випадку національні суди не поставили під сумнів невинуватість заявниці, а лише констатували, що її виправдання не було остаточним рішенням щодо її невинуватості. ЄСПЛ дійшов висновку, що рішення національних судів не порушує презумпцію невинуватості, оскільки вони не використовували мову, що ставила під сумнів її невинуватість. У результаті ЄСПЛ не виявив порушення п. 2 ст. 6 Конвенції³⁶.

У справі “*Kouzmin проти Росії*” ЄСПЛ розглянув порушення презумпції невинуватості, гарантованої п. 2 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини. Справа стосувалася агресивних заяв кандидата на посаду губернатора п. Лебеда, який, виступаючи в телевізійній програмі, назвав районного прокурора, проти якого була подана скарга про зґвалтування неповнолітньої, “злочинцем”. Лебедь заявив, що його слід відправити на каторгу, що могло вплинути на громадську думку щодо винуватості прокурора до завершення судового процесу. Суд дійшов висновку, що такі публічні висловлювання порушили презумпцію невинуватості, оскільки вони були зроблені відомою публічною особою, що мала великий вплив на суспільство. Однак судді мали розбіжності в думках. Суддя Лоренцен, до якого приєдналися судді Марусте та Лазарова Трайковська, не погодився з більшістю, вважаючи, що Лебедь не був державним агентом на момент висловлення заяв і що такі висловлювання не підлягають праву на захист від дифамації. Суддя Марусте також підтримав Лоренцена, зазначивши, що висловлювання Лебеда мали місце в політичному контексті, де межі свободи вираження думок значно ширші³⁷.

Прокуратура Литви у справі “*Дактарас проти Литви*” розпочала кримінальне провадження проти заявника за підозрою у співучасті у вимаганні викупу за викрадений автомобіль. Йому були висунуті звинувачення у вимаганні та підбурюванні потерпілого до надання неправдивих свідчень. Після завершення досудового розслідування справу було передано до суду.

³⁶ Allen проти Сполученого Королівства. Європейський суд з прав людини. Заява № 25424/09. Рішення. 12 липня 2013 р. <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140636>> (дата звернення 30.12.2024).

³⁷ Kouzmin c. Russie. European Court of Human Rights. App no. 58939/00. Judgment. 18 March 2010 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97698>> (accessed 30.12.2024).

Суд першої інстанції визнав заявника винним і призначив 7 років і 6 місяців ув'язнення. Апеляційний суд підтвердив вирок, але змінив кваліфікацію ролі заявника у злочині. Верховний суд, отримавши касаційну скаргу та лист судді першої інстанції, скасував рішення апеляційного суду та відновив початковий вирок, визнавши заявника головним виконавцем злочину. ЄСПЛ нагадав, що презумпція невинуватості є ключовим елементом справедливого судового розгляду. Вона порушується, якщо посадова особа робить заяви, що вказують на винуватість особи до її доведення у законному порядку. Це стосується не лише суддів, а й інших державних органів, зокрема прокурорів, особливо коли вони виконують квазісудові функції під час досудового розслідування. У цій справі оспорювані висловлювання прокурора були зроблені в межах кримінального провадження, а не на публічних заходах. Прокурор використав слово “доведена” у відповідь на формулювання заявника про те, що його вина “не була доведена”. Хоча таке формулювання могло бути невдалим, ЄСПЛ зазначає, що вжитий термін стосувався не встановлення вини, а достатності доказів для передачі справи до суду. З огляду на контекст висловлювань прокурора ЄСПЛ дійшов висновку, що вони не порушили принципу презумпції невинуватості³⁸.

У справі “Секаніна проти Австрії” заявник скаржився на відмову у компенсації йому шкоди після закінчення розгляду його обвинувачення та скасування Федеральним судом вироку. Суд, виносячи рішення про порушення п. 2 ст. 6 Ковенції, вказав таке. По-перше, на думку ЄСПЛ, цивільний суд у своєму рішенні продемонстрував, що в основу відмови він поклав саме докази у справі, оцінивши їх за своїм внутрішнім переконанням. Страсбурзький суд вказує, що презумпція невинуватості має діяти не лише під час кримінального переслідування, а й для всіх подальших органів, які є дотичним до справи або її наслідків. По-друге, Страсбурзький суд вказує, що висловлення твердження щодо невинуватості обвинуваченого є можливим до тих пір, поки за підсумками кримінального провадження не винесено рішення по суті обвинувачення. Однак після набрання законної сили виправдувальним вироком спиратися на такі підозри вже не можна³⁹.

Ще одним важливим для нашого дослідження рішенням є рішення у справі “Енглерт проти Німеччини”. Справа стосується компенсації моральної шкоди після звільнення особи з-під варті, однак за умов продовження інших розслідувань. ЄСПЛ стверджує, що відмова у такій компенсації не є порушенням презумпції невинуватості. Ба більше, суд стверджує: 1) що оскаржувані судові рішення національного суду описували лише “стан підозри” і не передбачали визнання вини (п. 39 рішення); 2) відмова суду постановити відшкодувати необхідні витрати обвинуваченого та присудити

³⁸ *Daktaras v. Lithuania*. European Court of Human Rights. App no. 42095/98. Judgment. 10 October 2000 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58855>> (accessed 30.12.2024).

³⁹ *Sekanina v. Austria*. European Court of Human Rights. App no. 13126/87. Judgment. 25 August 1993 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57842>> (accessed 30.12.2024).

будь-яку компенсацію у зв'язку з його запобіжним ув'язненням не становила покарання чи заходу, який можна було б прирівняти до покарання⁴⁰. У даному випадку Страсбурзький суд вказує, на деякі аспекти рішення “Мінеллі проти Швейцарії”, а саме про виконання вимоги нейтральності судового рішення та відсутності потенційного ототожнення рішення з призначенням покарання. Також Суд окремо зауважує, що п. 2 ст. 6 Конвенції не гарантує особі, “обвинуваченій у вчиненні кримінального правопорушення”, права на компенсацію за запобіжне ув'язнення, застосоване відповідно до вимог ст. 5 Конвенції.

Проте доцільно також дослідити окрему думку судді Кремона. Його честь зауважує, що коли йдеться про такий основний принцип, як презумпція невинуватості, справді має значення не можливий намір, з яким певні слова були виголошені в судовому рішенні щодо обвинувачених, але фактичне значення цих слів для широкої громадськості. На його думку, принцип презумпції невинуватості може бути порушений незалежно від застосування такого покарання чи заходу. Вказана презумпція супроводжує особу, обвинувачену у вчиненні кримінального правопорушення, протягом усього судового розгляду аж до засудження. Дійсно, цей кардинальний принцип сучасного кримінального судочинства був би, на жаль, необдуманим, якби його сферу обмежили незастосуванням покарання. Суддя зауважує, що вирішальним для цієї мети є не незастосування покарання, а факт судової оцінки вини заявника. У результаті пан Кремон дійшов висновку, що у рішенні все ж таки наявне порушення презумпції невинуватості, тобто п. 2 ст. 6 Конвенції⁴¹.

У справі “Мінеллі проти Швейцарії” заявник був журналістом. У 1972 р. одна з компаній та її директор ініціювали порушення проти нього справи за звинуваченням у публікації матеріалів, що ганьблять честь та гідність (дифамації). Розгляд було припинено в 1974 р. у зв'язку з рішенням, що очікувалося, за аналогічними фактами проти іншої сторони. 12 травня 1976 р. суд присяжних засідателів кантону Цюрих виніс рішення, що справа не підпадає під його юрисдикцію у зв'язку із закінченням строків давності. Відповідно до ст. 293 Кримінально-процесуального кодексу кантону Цюрих було винесено ухвалу, що заявник повинен нести дві третини видатків з розгляду та судові витрати, а також розпорядився сплатити відшкодування витрат приватних обвинувачів. Заявник, не погоджуючись з рішенням касаційного суду кантону Цюрих, направив публічно-правову скаргу до Федерального суду. Вона була відхилена 16 травня 1979 р. Досліджуючи, чи дотримувався принцип презумпції невинуватості у цій справі, ЄСПЛ мав визначити, чи повинен був заявник, щодо якого, безперечно, було пред'явлено “криміналь-

⁴⁰ Englert v. Germany. European Court of Human Rights. App no. 10282/83. Judgment. 25 August 1987 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57480>> (accessed 30.12.2024).

⁴¹ Machalický v. the Czech Republic (n 10).

не звинувачення”, відповідати на “кримінальні звинувачення проти нього” у правозастосовчому значенні ч. 2 ст. 6 Ковенції. У цій справі він вважав, що порушений проти нього розгляд був, по суті, кримінальним, враховуючи характер кодексу, що регулює дану справу, і тяжкість потенційних покарань, що накладаються, у вигляді грошового штрафу або навіть позбавлення волі⁴².

Цікавою та важливою є думка суду, що презумпція невинуватості могла б розглядатися як порушена, коли судові рішення щодо заявника відображає думку, що він винен, якщо його вина до цього не була встановлена відповідно до закону, і, особливо, якщо обвинувачений не мав можливості здійснити своє право на захист⁴³. Суд дійшов висновку, що суд присяжних засідателів кантону Цюрих, маючи як джерело ст. 293 Кримінально-процесуального кодексу та цюрихське прецедентне право, обґрунтував своє рішення про стягнення витрат і витрат із заявника в даній справі тим, що він мав би виплатити компенсацію, якби термін давності не закінчився. Вчиняючи таким чином, він вивчив питання, що стосуються суті справи, і дійшов висновку, що вина обвинуваченого була “дуже ймовірною”. Суд присяжних засідателів показав таким чином, що він упевнений у вині обвинуваченого без того, щоб надати йому гарантії на справедливий судовий розгляд, викладені у ст. 6 Конвенції. Наприкінці Суд дійшов висновку, що п. 2 ст. 6 Конвенції у цій справі було порушено.

Зазначена позиція встановлює, що гарантією дотримання презумпції невинуватості є текст судового рішення, який має відображати ставлення до особи як до невинуватої, при цьому не породжуючи сумніви та не викликаючи такі враження, як від обвинувального вироку. Також при ухваленні рішення про розподіл процесуальних витрат суд має відштовхуватися від невинуватості особи, а не від припущення про її вину у вчиненні кримінального правопорушення.

Аналіз наведених рішень уможливорює окреслити такі ключові підходи ЄСПЛ до принципу презумпції невинуватості та його застосування як у кримінальному процесі, так і в суміжних провадженнях:

- передчасні публічні заяви державних органів та їх посадових осіб є неприпустимими, якщо вони формують у суспільстві переконання щодо вину особи до завершення судового процесу;
- судові рішення повинні бути сформульовані таким чином, щоб уникати будь-яких натяків на вину особи у разі відсутності обвинувального вироку;
- презумпція невинуватості продовжує діяти навіть після закриття кримінального провадження, а особа не може бути визнана винною у вчи-

⁴² Minelli v. Switzerland. European Court of Human Rights. App no. 8660/79. Judgment. 25 March 1983 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57540>> (accessed 30.12.2024).

⁴³ Minelli v. Switzerland (n 42).

ненні кримінального правопорушення в інших судових чи адміністративних процесах без відповідного вироку;

– застосування адміністративних санкцій допускається, проте вони не повинні мати ознак кримінального покарання, а їх застосування не може суперечити презумпції невинуватості;

– відмова у компенсації після скасування обвинувального вироку не є автоматичним порушенням презумпції невинуватості, якщо вона не містить натяків на фактичну вину особи.

Зазначені висновки підтверджують комплексний характер презумпції невинуватості та необхідність її неухильного дотримання у всіх сферах правозастосування відповідно до стандартів ЄСПЛ.

Український контекст

ЄСПЛ у рішенні у справі “*Мартиненко проти України*” встановив порушення п. 2 ст. 6 Конвенції через недотримання принципу *in dubio pro reo* – тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого, яке є конкретним проявом презумпції невинуватості. Суд підкреслив, що переведення тягаря доведення з боку обвинувачення на сторону захисту суперечить фундаментальним принципам кримінального права. У справі заявника, незважаючи на те, що прокурор визнав відсутність достатніх доказів для підтвердження обвинувачення у збуті наркотичних засобів та навіть звернувся з проханням скасувати відповідний вирок, обвинуваченого змусили доводити свою невинуватість. Такий підхід порушує як принцип *in dubio pro reo*, так і гарантії, закріплені п. 2 ст. 6 Конвенції⁴⁴.

У справі “*Грубник проти України*” ЄСПЛ наголосив на тому, що принцип презумпції невинуватості порушується, якщо суд чи представники держави висловлюють думку про винуватість обвинуваченого до того, як його вина буде доведена відповідно до закону. Суд відзначив, що навіть якщо певні формулювання можуть бути пояснені як опис “стану перебування під підозрою”, вони набувають характеру констатації факту вчинення злочину, коли містять категоричні висловлювання про його вчинення. При аналізі конкретної справи Суд зосередився на ухвалі про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Хоча районний суд використовував відповідний вислів для обґрунтування ризиків (переховування, перешкоджання слідству чи продовження злочинної діяльності), він уже до цього вирішив питання обґрунтованої підозри щодо заявника. Таким чином, використання висловлювання, яке вказує на “вчинення” злочину, розцінюється як вираження судової думки про винуватість, що порушує презумпцію невинуватості. Суд також зазначив, що навіть якщо подібне формулювання могло бути допущено через технічну помилку, національні судові та інші

⁴⁴ Мартиненко проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 24 лютого 2022 р., заява № 40829/12 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_h76#Text> (дата звернення 30.12.2024).

органи влади не визнали її та не виправили, що не змінює факту порушення права. Отже, за даних обставин суд дійшов висновку про порушення п. 2 ст. 6 Конвенції⁴⁵.

У справі *“Корбан проти України”* заявник стверджував, що висловлювання високопосадовців, зроблені у медіа, де без судового вироку його оголошували винним, негативно вплинули на громадську думку та передчасно визначили його статус як злочинця. Заявник вказував, що такі заяви суперечать гарантіям п. 2 ст. 6 Конвенції, згідно з якою кожен вважається невинуватим до моменту доведення його вини у встановленому законом порядку. Уряд аргументував, що органи влади лише інформували громадськість про хід розслідування у резонансній кримінальній справі, що може бути виправданим з огляду на високий суспільний інтерес до подій, особливо враховуючи політичний статус заявника. Таке інформування, за словами уряду, не мало на меті оголошення заявника винним, а лише повідомляло про факти, пов’язані з розслідуванням. Проте Суд наголосив, що принцип п. 2 ст. 6 забороняє посадовим особам формулювати твердження, які можуть сприйматися як доказ винуватості особи до остаточного вироку суду. Хоча право інформувати громадськість про хід кримінального провадження існує, вибір слів має бути розсудливим і обачним. У даній справі висловлювання високопосадовців, у тому числі називання заявника лідером злочинного угруповання, виходили за межі допустимого та створювали упереджену думку про його вину. Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що заявлені висловлювання сприяли формуванню громадською думкою переконання у винуватості заявника ще до офіційного вироку суду, що становить порушення гарантій п. 2 ст. 6 Конвенції⁴⁶.

У справі *“Криволапов проти України”* ЄСПЛ встановив порушення п. 2 ст. 6 Конвенції, який гарантує презумпцію невинуватості до доведення вини у встановленому законом порядку. Заявник стверджував, що посадові особи брали участь у медіакампанії навколо його справи, публічно заявляючи про його винуватість до винесення остаточного вироку суду, що, на думку заявника, вплинуло на громадську думку та призвело до передчасного формування судження щодо його провини. Суд наголосив, що, хоча право органів влади інформувати громадськість про хід кримінального провадження існує, така інформація має подаватися розсудливо та обачно. У цій справі висловлювання слідчих і посадових осіб СБУ, які публічно називали заявника вбивцею та фальсифікатором у справі надзвичайного значення, були надто категоричними та виходили за межі допустимого. Зокрема, повторне транслявання цих заяв у документальному фільмі з використанням

⁴⁵ Грубник проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 17 вересня 2020 р., заява № 58444/15 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f52#Text> (дата звернення 30.12.2024).

⁴⁶ Корбан проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 4 липня 2019 р., заява № 26744/16 <<https://minjust.gov.ua/files/general/2023/05/03/20230503102503-66.pdf>> (дата звернення 30.12.2024).

відеозапису зізнання лише посилило упереджене сприйняття, що заявник винний. Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що публічні заяви державних посадових осіб, які стверджували його вину до остаточного вироку суду, порушили гарантії п. 2 ст. 6 Конвенції щодо презумпції невинуватості⁴⁷.

У рішенні у справі “Довженко проти України” ЄСПЛ розглянув скаргу заявника щодо порушення його права на презумпцію невинуватості. Заявник стверджував, що численні газетні матеріали та публічні заяви правоохоронців являли собою медіакампанію негативного спрямування, яка заздальгідь формувала думку про його вину. Зокрема, заяви високопоставлених представників правоохоронних органів, які, хоч і не завжди прямо згадували його ім'я, все ж давали зрозуміти, що особа, щодо якої ведеться кримінальне провадження, є винною. Суд наголосив, що суть гарантії, закріпленої в п. 2 ст. 6 Конвенції, полягає у запобіганні будь-якого передчасного вираження думки про вину обвинуваченого до остаточного вироку суду. Навіть якщо офіційні заяви містили лише формулювання про “обґрунтовану підозру”, подальші висловлювання, зокрема в пресі, де заявника називали “злочинцем” без застережень, сприяли формуванню упередженого ставлення громадськості, що суперечить вимогам справедливого судового розгляду. З огляду на те, що ім'я та інша особиста інформація заявника були передчасно оприлюднені, а висловлювання правоохоронців, як установлені факти, передували офіційній судовій оцінці, ЄСПЛ дійшов висновку про порушення права на презумпцію невинуватості. Отже, негативний вплив досудових заяв на громадську думку був достатньою підставою для встановлення порушення п. 2 ст. 6 Конвенції⁴⁸.

У рішенні у справі “Шагін проти України” ЄСПЛ наголошує на тому, що принцип презумпції невинуватості, закріплений у п. 2 ст. 6 Конвенції, забороняє державним посадовим особам передчасно висловлювати думку про вину особи до винесення остаточного судового вироку. Суд підкреслив, що такі заяви не лише суперечать вимогам справедливого судового розгляду, а й можуть спонукати громадськість формувати упереджене ставлення до підозрюваного ще до офіційного встановлення його вини. Зокрема, Суд звернув увагу на те, що деякі високопосадові особи прокуратури, міліції та податкової адміністрації зробили заяви на пресконференції, організованій Київською прокуратурою, де вказували на участь заявника у злочинних діях, зокрема, стверджуючи, що “кілери отримали від Шагінна близько 100 тисяч доларів” за виконання замовлень, а його розпорядження мали систематичний характер. Суд встановив, що така заява, зроблена задовго до складання обвинувального висновку, фактично визначала наперед оцінку фактів і спонукала громадськість вважати заявника винним. Таким

⁴⁷ Криволапов проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 2 жовтня 2018 р., заява № 5406/07 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d94#Text> (дата звернення 30.12.2024).

⁴⁸ Довженко проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 12 січня 2012 р., заява № 36650/03 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_845#Text> (дата звернення 30.12.2024).

чином, через недбалий вибір слів і передчасне формулювання тверджень, що підривають презумпцію невинуватості, ЄСПЛ дійшов висновку про порушення п. 2 ст. 6 Конвенції⁴⁹.

Аспект закінчення строків давності та їх кореляції з презумпцією невинуватості висвітлено у рішенні ЄСПЛ *“Грабчук проти України”*. Щодо заявниці була порушена кримінальна справа за розкрадання державного майна. Потім цю справу частково закрили за недоведеністю її участі у вчиненні злочину та частково – у зв’язку із закінченням строків давності. Слідчий не довів, що заявниця здійснювала розкрадання, проте він дійшов висновку, що її дії можуть бути класифіковані як халатність. Однак, враховуючи те, що строк давності притягнення заявниці до відповідальності за халатність минув, кримінальну справу за цим обвинуваченням було закрито у зв’язку із закінченням строків давності. Заявниця оскаржила це рішення, посилаючись на те, що фактично її визнали винуватою до ухвалення обвинувального вироку. На національному рівні вона не знайшла підтримки і звернулася до ЄСПЛ. У цій справі ЄСПЛ дійшов висновку, що оголошення підозри стосовно особи – це не порушення принципу презумпції невинуватості. Але коли кримінальне провадження закінчено, то не можна робити категоричні заяви про винуватість, поки не буде вироку суду з констатацією факту винуватості. ЄСПЛ зазначив, що у цій справі рішення про закриття кримінальної справи проти заявниці були сформульовані у термінах, які не залишають сумніву щодо погляду на те, що вона вчинила злочин. Зокрема, у своєму рішенні слідчий використав слова: “в діях заявниці є склад злочину” та “моменту, коли заявниця вчинила злочин”, а районний суд зазначив, що в діяннях заявниці “вбачаються ознаки злочину”. Суд констатував порушення презумпції невинуватості⁵⁰.

У справі *“Пантелеєнко проти України”* ЄСПЛ розглянув скаргу заявника, який стверджував, що відмова в задоволенні його позову про компенсацію шкоди, завданої незаконним кримінальним переслідуванням, порушує принцип презумпції невинуватості, закріплений у п. 2 ст. 6 Конвенції. Заявник вказував на те, що судові рішення та формулювання, використані при закритті кримінального провадження, створювали враження передчасного визнання його винним, незважаючи на те, що його вина не була доведена за встановленим законом порядком. ЄСПЛ наголосив, що конвенційне право повинно гарантувати права, здійснення яких буде практичним і результативним, а не теоретичним та ілюзорним. Хоча відмова надавати компенсацію не є сама по собі порушенням презумпції невинуватості, суд відзначив, що висловлювання, які дають змогу припустити винуватість особи без остаточного вироку, суперечать цій конвенційній нормі. Особливу увагу

⁴⁹ Шагін проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 грудня 2009 р., заява № 20437/05 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_612#Text> (дата звернення 30.12.2024).

⁵⁰ Грабчук проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 21 вересня 2006 р., заява № 8599/02 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_118#Text> (дата звернення 30.12.2024).

було приділено тому, що судові формулювання, використані Деснянським районним судом, містили чіткі заяви про наявність доказів вчинення злочину заявником, що сприяло створенню упередженого ставлення до нього. Тож ЄСПЛ дійшов висновку, що мотиви рішення на національному рівні та відмова у задоволенні позову, побудовані на підставах, які свідчать про визнання заявника винним до доведення його вини, порушують гарантії п. 2 ст. 6 Конвенції. Це підкреслює важливість обережного добору слів у судових рішеннях, аби забезпечити належний захист презумпції невинуватості незалежно від стадії кримінального провадження⁵¹.

Отже, ЄСПЛ у своїх рішеннях проти України сформулював низку ключових підходів до принципу презумпції невинуватості та його застосування як у кримінальному процесі, так і в суміжних провадженнях. Зокрема, Суд наголошує, що тлумачення сумнівів на користь обвинуваченого (*in dubio pro reo*) є конкретним проявом цього принципу. Як зазначено у справі “Мартиненко проти України”, перекладення тягаря доказування на сторону захисту суперечить фундаментальним принципам кримінального права та порушує п. 2 ст. 6 Конвенції.

Окрему увагу Суд приділяє висловлюванням судових органів і посадових осіб щодо вини особи до ухвалення вироку. Так, у справі “Грубник проти України” він підкреслив, що використання формулювань у рішеннях про запобіжні заходи, які виходять за межі констатації підозри та фактично визначають вину, є неприпустимим. Аналогічний підхід було застосовано у справах “Корбан проти України”, “Криволапов проти України”, “Довженко проти України” та “Шагін проти України”, де Суд встановив, що публічні заяви посадових осіб із твердженнями про винуватість заявників до вироку сприяли формуванню упередженого ставлення громадськості та порушували презумпцію невинуватості.

Не менш важливим аспектом є наслідки медіакампаній та офіційних заяв щодо підозрюваних. Суд визнав, що, хоча державні органи мають право інформувати суспільство про кримінальні провадження, вибір слів повинен бути обачним. Висловлювання посадовців, які прямо чи опосередковано вказують на винуватість особи, навіть без її прямого оголошення злочинцем, порушують гарантії п. 2 ст. 6 Конвенції. Ця позиція була підтверджена у справах “Корбан проти України”, “Криволапов проти України”, “Довженко проти України” та “Шагін проти України”.

Ще одним важливим питанням є кореляція між закінченням строків давності та презумпцією невинуватості. У справі “Грабчук проти України” Суд визнав, що формулювання, використані в рішеннях про закриття справи у зв'язку із закінченням строків давності, створювали враження визнання особи винною, що суперечить цьому принципу. Він наголосив, що після за-

⁵¹ Пантелеско проти України. Рішення Європейського суду з прав людини від 29 червня 2006 р., заява № 11901/02 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_274#Text> (дата звернення 30.12.2024).

криття справи не можна робити категоричні висновки про винуватість особи без відповідного вироку.

Окремо Суд звернув увагу на питання компенсації за незаконне кримінальне переслідування. У справі “Пантелеєнко проти України” він зазначив, що сама по собі відмова у наданні компенсації не є порушенням п. 2 ст. 6 Конвенції. Водночас формулювання судових рішень, які натякають на винуватість особи без вироку, суперечать презумпції невинуватості.

Отже, ЄСПЛ послідовно дотримується підходу, за яким висловлювання, рішення чи дії державних органів і судових установ, що можуть сприйматися як достовірне твердження про винуватість особи до ухвалення вироку, є порушенням презумпції невинуватості. Особливо Суд наголошує на неприпустимості переведення тягаря доказування на сторону захисту, категоричних заяв посадовців і суддів, формулювань у рішеннях, які створюють враження про встановлену вину особи, а також використання медіа для формування громадської думки про винуватість підозрюваних. Ці підходи застосовуються не лише в межах кримінального провадження, а й у пов’язаних з ним процесах, таких як розгляд запобіжних заходів, закриття справ через строки давності чи надання компенсацій.

Право особи вважатися невинуватою доти, доки її вину не буде доведено в законному порядку в праві Європейського Союзу та практиці Суду справедливості Європейського Союзу

Право ЄС у сфері кримінальної юстиції також приділяє значну увагу питанню презумпції невинуватості.

Тут варто почати зі ст. 48 Європейської хартії про основоположні права. Ця норма встановлює право особи вважатися невинуватою доти, доки інше не буде доведено судом⁵². Також ч. 3 ст. 48 вказує на основоположні права, які має особа під час кримінального переслідування проти неї, а саме бути негайно поінформованою зрозумілою для неї мовою та докладно про характер і причину висунутого проти неї звинувачення; мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту; захищати себе особисто або за допомогою обраного нею захисника або, якщо вона не має достатніх коштів для оплати юридичної допомоги, отримати її безкоштовно, коли цього вимагають інтереси правосуддя; допитувати або вимагати допиту свідків проти неї та домагатися виклику та допиту свідків її захисту на тих же умовах, що й свідків проти неї; мати безкоштовну допомогу перекладача, якщо вона не розуміє або не розмовляє мовою, яка використовується в суді. Ці права закріплює також Конвенція, однак зауважимо, що подвійне закріплення

⁵² Charter of Fundamental Rights of the European Union (n 2).

свідчить про особливу увагу цивілізованого світу до презумпції невинуватості та не створює колізії тлумачення права.

Окремо слід зазначити та дослідити директиву № 2016/343 Європарламенту від 09.03.2016 р. про посилення окремих аспектів презумпції невинуватості та права бути присутнім у судовому засіданні у кримінальному провадженні⁵³. Директива поширюється на фізичних осіб, які є підозрюваними чи обвинуваченими у кримінальному провадженні. Вона застосовується на всіх стадіях кримінального провадження, починаючи з моменту, коли особу підозрюють чи обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення, до прийняття рішення щодо остаточного встановлення факту вчинення цією особою кримінального правопорушення, яке набуло остаточного характеру.

Директива вказує, що презумпція невинуватості буде порушена, якщо публічні заяви, зроблені державними органами, або судові рішення, крім тих, що стосуються винуватості, називають підозрюваного чи обвинуваченого винними, доки це не буде доведено відповідно до закону.

Директива визначає термін “публічні заяви, зроблені державними органами” як будь-яку заяву, яка стосується кримінального правопорушення і яка походить від органу влади, який бере участь у кримінальному провадженні щодо цього кримінального правопорушення, наприклад, судових органів, поліції та інших правоохоронних органів, або від іншого органу державної влади, наприклад міністрів та інших державних службовців. Зобов’язання не називати підозрюваних чи обвинувачених винними не повинно перешкоджати державним органам публічно поширювати інформацію про кримінальне провадження, якщо це вкрай необхідно з міркувань, пов’язаних із кримінальним розслідуванням, наприклад, коли оприлюднюється відеоматеріал і громадськість попросила допомогти у встановленні ймовірного виконавця кримінального правопорушення або в суспільних інтересах, наприклад, коли з міркувань безпеки інформація надається жителям району, постраждалого від ймовірного екологічного злочину або коли прокуратура чи інший компетентний орган надає об’єктивну інформацію про стан кримінального провадження з метою запобігання порушенню громадського порядку. Використання таких причин повинно обмежуватися ситуаціями, в яких це було б розумним і пропорційним, беручи до уваги всі інтереси. У будь-якому випадку спосіб і контекст, у якому поширюється інформація, не повинні створювати враження, що особа є винною до того, як її провину буде доведено згідно із законом.

⁵³ Directive (EU) 2016/343 of the European parliament and of the council of 9 March 2016 on the strengthening of certain aspects of the presumption of innocence and of the right to be present at the trial in criminal proceedings <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/343/oj/eng>> (accessed 30.12.2024).

Директива встановлює обов'язок для держав-членів вживати необхідних заходів для забезпечення того, щоб, доки вину підозрюваного чи обвинуваченого не було доведено згідно із законом, публічні заяви органів державної влади та судові рішення, крім тих, що стосуються вини, були такими, що не створюють враження винуватості особи.

Тягар доказування, згідно з директивою, має повністю бути на прокуратурі як на органі публічного обвинувачення. Також директива встановлює право на справедливий судовий розгляд, право на перегляд судових рішень та право на захист адвокатом.

Важливою є також прецедентна практика Суду справедливості Європейського Союзу, а саме попереднє рішення у справі C-310/18 PPU “Спеціалізований суд Болгарії проти Емілія Мілева”. Справа стосувалася рішення про обрання особі запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Суд справедливості стверджує, що Директива 2016/343, зокрема її ст. 3 і ст. 4(1), не перешкоджають прийняттю попередніх рішень процесуального характеру, таких як рішення, прийняте судовим органом про продовження попереднього ув'язнення, засноване на підозрі або викривальних доказах, за умови, що такі рішення не визнають особу, яка перебуває під вартою, винною. Крім того, оскільки у своїх запитаннях суд, який посилається, прагне з'ясувати обставини, за яких може бути прийняте рішення про досудове ув'язнення, і має сумніви, зокрема, щодо ступеня визначеності, який він повинен мати щодо виконавця правопорушення, правила, що регулюють дослідження різних форм доказів, і обсяг викладу причин, які він зобов'язаний надати у відповідь на аргументи, висунуті перед ним, такі питання не регулюються цією директивою, але скоріше підпадають під дію виключно національного законодавства. Суд ЄС підсумовує, що ст. 3 і ст. 4(1) Директиви 2016/343 повинні тлумачитися як такі, що не перешкоджають прийняттю попередніх рішень процедурного характеру, таких як рішення, прийняте судовим органом про те, що попереднє ув'язнення має продовжуватися, які ґрунтуються на підозрі або на викривальних доказах, за умови, що такі рішення не визнають особу, яка перебуває під вартою, винною. Однак ця директива не регулює обставин, за яких можуть ухвалюватися рішення про досудове ув'язнення. Наведене вище рішення показує нам своєрідний виняток з презумпції невинуватості, а саме питання про обрання запобіжних заходів. На думку Суду справедливості, такі дії не впливають на невинуватість особи, а лише є частиною слідства, яке і має встановити істину щодо винуватості чи невинуватості особи⁵⁴.

⁵⁴ Judgment of the Court (First Chamber), 19 September 2018 in Case C-310/18 PPU, request for a preliminary ruling under Article 267 TFEU from the Spetsializiran nakazatelen sad (Specialised Criminal Court, Bulgaria), made by decision of 11 May 2018 <<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=Directive%2B2016%252F343&docid=205876&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=15841877#ctx1>> (accessed 30.12.2024).

Висновки. Підсумовуючи проведене дослідження, автори дійшли такого висновку. По-перше, категорія презумпції невинуватості є недостатньо дослідженою серед наших науковців, проте постійно перебуває у фокусі уваги Європейського суду з прав людини та інших судових установ національного та європейського рівнів. По-друге, ЄСПЛ встановлює, що презумпція невинуватості поширюється не лише на процес досудового розслідування, а й на текст рішень, висловлювання осіб та вирішення цивільних позовів за наслідком розгляду кримінальних проваджень. По-третє, досліджено, що право ЄС також містить важливі критерії щодо презумпції невинуватості, що передбачені Європейською хартією про основні права та директивами ЄС.

REFERENCES

Bibliography

Edited books

1. Kaplina O, 'Stattia 62', *Konstytutsiia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar* (R Stefanchuk, O Petryshyn zah. red., Nats. akad. prav. nauk Ukrainy, Konst. Sud Ukrainy. Pravo 2024) 444–445.
2. *Ohliad praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny z 1 sichnia do 15 chervnia 2020 roku* (O Drozdov, R Babanly, O Drozdova, O Tarasenko, Kyiv 2020).
3. *Ohliad rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny (hruden 2020 roku)*. Rishennia za period iz 01.12.2020 po 24.12.2020 (O Yu Tarasenko, D P Mordas, R Sh Babanly vidp. za vyp., Kyiv 2021).
4. *Ohliad rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny (serpen – hruden 2022 roku)*. Rishennia za period iz 01.08.2022 po 31.12.2022 (O Yu Tarasenko, D P Mordas, R Sh Babanly vidp. za vyp., Kyiv 2022).

Journal articles

5. Basysta I, Blahuta R, Drozdov O, Drozdova O, Khytra A, 'Analysis of the admissibility of establishing the circumstances of intentional deprivation of life of the testator by the heir in a civil case through the lens of the presumption of innocence, the practice of the European Court of Human Rights' [2024] 3(7) *Social & Legal Studios* 137–147.
6. Zavtur V, Torbas O, 'Pravo osoby vvazhatysia nevinuvatoiu doty, doky yii vynu ne bude dovedeno v zakonnomu poriadku: mizhnarodni standarty ta dosvid vitchyznianoї normotvorchosti' [2023] 1(38) *Pravova pozytsiia* 178–183.
7. Tertyshnyk V, 'Prezumptsii nevinuvatosti: intehralna pravnycha zasada ta yii zastosuvannia u razi vykonannia funktsii zakhystu' [2018] 2(11) *Pravova pozytsiia* 146–153.
8. Chumak K, 'Prezumptsii nevinuvatosti u natsionalnomu zakonodavstvi i praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny' [2017] 2 *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy* 177–183.

Newspapers articles

9. Drozdov O M, Drozdova O V, 'Prezumptsii nevinuvatosti Vs Vidshkoduvannia v razi sudovoi pomylky (sprava YesPL "Nilon ta Khallam proty Spoluchenoho Korolivstva")' (*Sudoviurydychna hazeta*, 17 chervnia 2024) <<https://sud.ua/uk/news/blog/303468-prezumptsiiya-nevinuvatosti-vs-vidshkoduvannya-v-razi-sudovoyi-pomilki-sprava-yespl-nylon-ta-khallam-proti-spoluchenogo-korolivstva>> (accessed 30.12.2024).

Oleksandr Drozdov,
Olena Drozdova,
Volodymyr Kovtun

THE PRESUMPTION OF INNOCENCE AS AN AXIOLOGICAL
AND NORMATIVE PHENOMENON:
A CONCEPTUAL ANALYSIS OF EUROPEAN CASE LAW

ABSTRACT. The presumption of innocence is one of the key principles of criminal procedure which guarantees fairness of proceedings and protection of human rights. In the context of Ukraine's European integration, it is of particular importance to analyze its doctrinal and regulatory content through the prism of the European Convention on Human Rights, the European Union Charter of Fundamental Rights, and the case law of the European Court of Human Rights and the EU Court of Justice.

The purpose of the study is to provide a comparative legal analysis of the development of the concept of presumption of innocence in the case law of the ECtHR, to identify the main approaches of the Court to its application in criminal proceedings and related proceedings, and to assess their implementation in Ukrainian legislation and law enforcement. Particular attention is paid to the standards of proof of guilt, ensuring a balance between state interests and individual rights, as well as the risks of violation of this principle in the practice of Ukrainian courts and law enforcement agencies.

The study identifies the following key approaches of the ECHR to the presumption of innocence. The inadmissibility of premature public statements by officials and state bodies that may form public beliefs about a person's guilt before a verdict is passed. The wording of court decisions should exclude any hints of guilt in the absence of a guilty verdict. The presumption of innocence also applies to post-criminal procedures – a person cannot be considered guilty in administrative or civil cases without a court decision. Administrative sanctions may be imposed, but they should not acquire the characteristics of criminal punishment and should not contradict the presumption of innocence. The denial of compensation after a conviction has been overturned does not automatically violate the presumption of innocence, unless it hints at actual guilt. Shifting the burden of proof to the defense contradicts the principle of the presumption of innocence and is a violation of Article 6 of the Convention.

The study confirms the complex nature of the presumption of innocence and the need for its strict observance in all areas of law enforcement in accordance with the ECHR standards. The conclusions of the study can be used to improve the Criminal Procedure Code of Ukraine, to bring its provisions in line with European standards and to introduce additional guarantees for the protection of the rights of accused persons.

KEYWORDS: criminal proceedings; principles of criminal proceedings; final decisions of the Supreme Court; legal positions of the Constitutional Court of Ukraine; case law of the European Court of Human Rights; case law of the EU Court of Justice; European Union law.

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ

Людмила Білецька

кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри господарського права
Міжрегіональної Академії управління персоналом,
докторантка Міжрегіональної Академії управління персоналом
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5081-610X>
(Дніпро, Україна)
ludmila_8888@i.ua

УДК 340.142

ПОНЯТТЯ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

Анотація. У статті запропоновано розглядати судовий прецедент як регулятор суспільних відносин, оскільки відповідно до процесуальних кодексів від 2017 р. він виведений за межі конкретної судової справи і є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень. Наголошується на тому, що в його основу покладається правовий висновок Верховного Суду в першій справі (справа першого розгляду), і він своєю чергою враховується як constanta у майбутніх подібних / аналогічних справах. Зазначається про унікальну роль судового прецеденту на сучасному етапі розвитку української державності в умовах воєнного стану, недовіри до судової системи та корупційних скандалів з участю суддів усіх ланок, зумовлену його статичною складовою – ratio decidendi, яка є сталою у всіх подібних / аналогічних справах. Цей інститут дає надію на зцілення усіх суспільних відносин і стабілізацію в судовій системі зокрема.

Робиться висновок, що із запровадженням уніфікованого положення про обов'язковість висновків Верховного Суду не тільки для судів, а й усіх інших органів влади, у судовій системі України в особі Верховного Суду з'явилася унікальна історична можливість здійснити праворегулювання суспільних відносин шляхом побудови його правових висновків на прецедентній основі. У цьому контексті під судовим прецедентом пропонується розуміти спосіб і результат вирішення фактичних обставин конкретної справи на підставі ретроспективного аналізу обставин і правових висновків Верховного Суду в подібних (аналогічних) справах з досягненням правового результату, спрямованого в майбутнє.

Ключові слова: правосуддя; судовий розгляд; правова позиція; суддівський розсуд; право на справедливий суд; судовий прецедент.

Для країн континентальної системи права, до яких належить Україна, з властивою цим країнам кодифікацією законодавства, важливою є уніфікація судової практики, однотипне застосування закону з метою досягнення правової визначеності у правозастосуванні. З цією метою судді послуговуються такими вміщеними у процесуальних кодексах категоріями, як предмет і підстава позову, предмет доказування, матеріальний і процесуальний закон, що дають змогу структурувати судову практику певним чином і стандартизувати її за категоріями справ. Система працює так, що на конкретні

життєві обставини накладаються законодавчі виміри, і залежно від здобутого в межах предмета доказування і доказаного приймається судове рішення, у якому суд аргументує, чи вбачає він вагомими певні факти, які факти він не бере до уваги, який закон застосовує й чому. Для нетипових, важких випадків або спірних питань вищі судові інстанції видають свої методичні рекомендації на зразок постанов пленумів вищих судів, які хоча й не мають обов'язкового характеру, але значно полегшують роботу судді в пошуку правильного варіанта рішення. До 2017 р. судова система України працювала у вищеописаний спосіб. Про судовий прецедент згадувалося лише в наукових дослідженнях.

Саме тому тривалий час у науці інститут судового прецеденту традиційно закорінювався у теорію держави і права, зокрема, у питання про те, чи є він джерелом права¹, елементом правотворчості², нормативності³. У тогочасних дослідженнях прецедент позначався як результати судової діяльності, здатні впливати на подальшу судову практику в подібних справах.

Слід зауважити, що поняття судового прецеденту в історії своєї імплементації в українську правову думку як ніяке інше пройшло шлях від повного несприйняття і критики (у період перебування України у складі СРСР і протягом значного часу після його розпаду) до визнання доцільності на сучасному етапі розвитку правової системи та втілення його у вигляді обов'язковості правових висновків Верховного Суду з 2017 р. у процесуальних кодексах України, а також ст. 13 Закону України “Про судоустрій і статус суддів”⁴, відповідно до якої дотримання правових висновків Верховного Суду уже стало обов'язком не тільки судів, а й для всіх інших органів влади.

Так, С. Шевчук, досліджуючи судову правотворчість, свого часу зазначав про те, що явище нормативності актів судової влади в українській правовій системі відображає термін “правова позиція”, прототипом якої у вітчизняній науці був термін “правоположення”, а вживання терміна “судовий прецедент” є некоректним в умовах української правової системи; термін “правова позиція” слід вживати щодо характеристики нормативності всіх актів судової влади, а не тільки актів Конституційного Суду⁵.

Оскільки в сучасному законодавстві йдеться саме про обов'язковість урахування висновків Верховного Суду не тільки судами України (судовий прецедент), а й усіма суб'єктами владних повноважень – не учасниками судового провадження, це дає змогу означити судовий прецедент як нове

¹ Н Пархоменко, ‘Єдність судової практики як складова правового регулювання’ [2020] 3 Часопис Київського університету права 26.

² О Капліна, ‘Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права’ (дис докт юрид наук 2009) 197.

³ С Шевчук, ‘Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади’ (автореф дис докт юрид наук 2008) 6.

⁴ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>> (дата звернення 30.12.2024).

⁵ Шевчук (н 3) 8.

правове явище в українській правовій доктрині, відмінне від понять “судова практика” або “правова позиція у справі” або навіть “правовий висновок Верховного Суду”, і саме це зумовлює актуальність проведеного дослідження. Наразі ми спостерігаємо волю законодавця на виведення судового прецеденту поза межі конкретної справи, що надає йому ознак самостійного й безпосереднього регулятора суспільних відносин, і це надзвичайно важливо для здійснення захисту прав і свобод членів суспільства, повернення довіри до судової влади, гарантій того, що до кожної людини в однакових або аналогічних умовах держава (не тільки в особі судів) ставитиметься однаково. Можна сказати, що в умовах правової держави це лакмусовий папірець, який показує, що в аналогічних (подібних, тотожних) справах і правовідносинах мають бути прийняті однакові рішення у межах всієї правової системи України. Тож судовий прецедент придатний для заспокоєння суспільства, обуреного корупційними скандалами в умовах воєнного часу, що дасть надію на стабілізацію судової системи і її зміцнення як реально незалежної гілки влади, вільної від політичного тиску, зовнішніх чи внутрішніх впливів на суддів.

Водночас це потребує уніфікації підходів як щодо розуміння цього поняття, так і щодо його застосування на практиці.

Отже, метою статті є означення розкриття поняття судового прецеденту саме з огляду на його процесуальний характер пролонгованої дії, здатність, будучи закоріненим у конкретних життєвих обставинах певної справи, простоти у майбутніх інших аналогічних справах, на певну його позапроцесуальну функцію регулятора правовідносин у суспільстві для осіб, що не є учасниками судового провадження. Саме в цьому контексті він потребує методології, критеріїв свого позначення, оприлюднення та порядку застосування, бо це характеризує повноваження Верховного Суду ознаками функцій законодавця.

Завданням дослідження є формулювання поняття судового прецеденту як явища процесуального (у судах) і позапроцесуального (для всіх суб'єктів владних повноважень), а відтак соціального, опрацювання не тільки змісту, а й критеріїв правового висновку Верховного Суду, за якими він може бути кваліфікований як прецедент незалежно від свого адресата.

У науковій літературі дотепер не досягнуто єдиного розуміння поняття судового прецеденту, хоча цій темі в Україні присвячена чимала кількість досліджень. Так, існує думка, що під судовим прецедентом розуміється рішення в цілому виді (цілісність всіх його частин), його суть (Л. Ніколенко)⁶. О. Берназюк вважає, що судовий прецедент (*stare decisis*) – це сформульований під час розгляду конкретної справи у рішеннях судів вищої інстанції правовий висновок стосовно способу застосування норми матеріального або

⁶ Л. Ніколенко, ‘Щодо визначення судового прецеденту в Україні’ [2014] 27 Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право 25.

процесуального права⁷. Р. Максимович вважає, що під судовим прецедентом коректніше і правильніше вважати мотиви, аргументи суду, що викладені в мотивувальній частині постанови Верховного Суду, які покладені в основу відповідного рішення, що дає змогу належно сформувавши відповідну правову позицію, яка враховується учасниками подібних правовідносин у майбутньому, оскільки саме в цій частині судового рішення міститься правова норма. Однозначно, що судовий прецедент потрібно відрізнити від усталеної судової практики, тобто тверджень юридичного характеру, в яких конкретизуються норми права та закріплені в сукупності судових актів із певної категорії справ як результат багаторазового їх вирішення судами⁸.

Судді, перебуваючи в перехідному періоді трансформації традиційного законного (нормативного) способу вирішення справи у прецедентний, долучилися до опрацювання цього питання.

Суддя Верховного Суду Дмитро Гудима, беручи участь у дискусії у рамках освітньої платформи Legal High School, висловив свою думку про те, що одним з видів судових прецедентів у теорії права виділяють прецедент-тлумачення. Так, Верховний Суд, виходячи з обставин конкретної справи, суті спірних правовідносин і змісту позовних вимог, надає зразок тлумачення нормативного припису. Цей зразок згідно з принципом *stare decisis* (“стояти на вирішеному”) є обов’язковим для врахування судами нижчих рівнів при вирішенні аналогічних справ. Єдиної думки в науковій спільноті стосовно того, чи створює таке тлумачення новий нормативний припис, немає. Але з огляду на те, що за логічним обсягом тлумачення нормативних приписів є не лише буквальною, можливе обґрунтування того, що Верховний Суд, даючи звужувальне або розширювальне тлумачення нормативного припису, створює нове правило, яке раніше в такому вигляді формалізоване не було⁹.

Суддя Верховного Суду К. Пільков деталізував зміст правового висновку Верховного Суду в контексті його прецедентного характеру. Він зазначає, що висновок щодо застосування норми права (правовий висновок) – це таке судження, яке є більшим засновком у дедуктивному умовиводі в процесі застосування норми права в одній справі, і яке може так само бути більшим засновком в іншій справі. Такий висновок формулюється подібно до того, як формулюється норма права: таким чином, аби він міг бути застосований до невизначеного кола осіб у правовідносинах, які за всіма істотними ознаками, викладеними абстрактно у висновку, подібні до тих правовідносин, стосовно яких його було зроблено у розглянутій справі. Абстрактним (на протизагаду конкретному) є таке формулювання, яке дає змогу відокремити

⁷ О Bernaziuk, ‘The role of legal conclusion of The Supreme Court in providing the law principle’ [2022] 1 Конституційно-правові академічні студії 37–46.

⁸ Р Максимович, ‘Судовий прецедент як джерело кримінального права’ [2021] 1 Соціально-правові студії 93–102.

⁹ “В законодавстві України не закріплено поняття прецедент, однак це не означає, що де-факто його не існує”, – суддя Великої Палати Верховного Суду Дмитро Гудима (04 березня 2019) <<https://court.gov.ua/archive/659343>> (дата звернення 30.12.2024).

висновок від конкретних, унікальних обставин справи. Висновок може бути застосований у подібних правовідносинах, якщо він дає змогу визначити істотні ознаки правовідносин, стосовно яких він зроблений. У зв'язку з цим цінність і значення має саме висновок Верховного Суду про те, як слід застосовувати певні норми, а не висновок про результат застосування певних норм до конкретних обставин справи¹⁰.

З наведеного убачається, що науковці і практики ототожнюють поняття судового прецеденту з цілим рішенням, правовим висновком Верховного Суду у конкретній справі, тлумаченням нормативного принципу, судженням, яке є більшим засновком у дедуктивному умовиводі в процесі застосування норми права в одній справі і яке може так само бути більшим засновком в іншій справі. Проте жоден з дослідників не відповідає на питання про прецедентність висновків Верховного Суду як позапроцесуального регулятора суспільних відносин. Ми погоджуємося з К. Пільковим, який у багатьох своїх роботах¹¹ дуже докладно аналізує діяльність суду та його аргументацію в мотивуванні судових рішень і побудові правових висновків, у тому, що дійсно правовий висновок Верховного Суду – це судження для справ з подібними обставинами. Проте ми не можемо погодитися з ним у тому, що значення має саме висновок Верховного Суду про те, як слід застосовувати певні норми, а не висновок про результат застосування певних норм до конкретних обставин справи, оскільки сутністю судового прецеденту є саме вирішення подібних (аналогічних) справ певним чином, що включає в себе і правовий результат. На нашу думку, сам по собі правовий висновок Верховного Суду про спосіб застосування тієї чи іншої норми не містить прецедентного елемента, незважаючи на його обов'язковість для певних адресатів. Це дійсно є результатом казуального тлумачення закону, яке здійснюється Верховним Судом. Але виникає питання у такому разі, як бути з тими категоріями справ, де Верховний Суд відходить від нормативної основи і вдається до власних доктринальних тлумачень. Наприклад, це стосується запровадження ним нового поняття “текстуальної недійсності” (постанова Верховного Суду у складі колегії другої судової палати Касаційного цивільного суду від 09.01.2019 у справі № 759/2328/16-ц¹²), концепції “віртуальної нікчемності” (ухвала Великої палати Верховного Суду від

¹⁰ К Пільков, ‘Способи захисту прав у суді: проблеми сучасної гібридної моделі’ [2022] 11 Юридичний науковий електронний журнал 304–313.

¹¹ К Пільков, ‘Висновки Верховного Суду: формула висновку, його обов'язковість та механізм відступу’ [2023] 8 Юридичний науковий електронний журнал 201–209; К Пільков, ‘Питання факту та права: фундаментальне і прикладне розмежування обставин справи, їх юридичної кваліфікації і застосування права’ [2020] 8 Право України 144–194; К Пільков, ‘Новий розгляд справи після скасування рішення Верховним Судом: проблеми забезпечення змагальності та права на справедливий суд’ [2022] 9 Юридичний науковий електронний журнал 233–242.

¹² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 09 січня 2019 р. у справі № 759/2328/16-ц <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/79231916>> (дата звернення 30.12.2024).

22.01.2020 у справі № 638/22396/14-ц¹³, постанови Верховного Суду України від 02.09.2015 у справі № 6667цс15¹⁴, від 15.04.2015 у справі № 659цс15¹⁵), які не тільки нормативно доповнюють існуючу в Україні класифікацію недійсних правочинів на правочини оспорювані і нікчемні (ті, що недійсні в силу вказівки у законі), наявну у Цивільному кодексі України¹⁶, а й збагачують інститут недійсності правочину загалом. Те саме стосується і питань фразудаторності правочинів, яке в інтерпретації Верховного Суду¹⁷ вже давно вийшло поза межі законодавчого врегулювання¹⁸.

Крім того, не можна не враховувати інформацію Лариси Рогач, голови Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду, про те, що Велика Палата відступала від висновків касаційних судів, Верховного Суду та власних висновків 165 разів, що свідчить про відсутність єдності судової практики навіть на найвищому рівні, укомплектованому потужними суддями, у розпорядженні яких є Науково-консультативна рада у складі провідних науковців України. Розрив між дією законів на практиці та їх соціальною функцією врегулювання правопорядку натякає на те, що у нас щось не так чи у моделі права, чи у правозастосуванні¹⁹. Ми спостерігаємо також масові корупційні скандали з участю суддів вищих інстанцій, що не додає довіри до судової системи.

Шукаючи вихід, суспільство покладає свої надії на верховенство права, маючи про нього імпліцитне уявлення, екстрапольоване у континентальну систему права як механізм протидії свавіллю державного апарату. Ми застосовуємо Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, але кількість скарг до ЄСПЛ не зменшується. Актуальною залишається проблема релевантності обставин справ до висновків ЄСПЛ і норм Конвенції. Справи у ЄСПЛ роками чекають свого вирішення, однак це не зменшує рапсодіяльних очікувань реалізації практичних можливостей цього правового інституту як панацеї зцілення всього нашого правозастосування.

¹³ Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 22 січня 2020 р. у справі № 638/22396/14-ц <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/87393470>> (дата звернення 30.12.2024).

¹⁴ Постанова Верховного Суду України від 2 вересня 2015 р. у справі № 6-667цс15 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/50862707>> (дата звернення 30.12.2024).

¹⁵ Постанова Верховного Суду України від 15 квітня 2015 р. у справі № 6-59цс15 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/43653336>> (дата звернення 30.12.2024).

¹⁶ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (дата звернення 30.12.2024).

¹⁷ Статті 3, 13 проголошують правила про добросовісну поведінку. Водночас правочин може бути визнаний недійсним лише з підстав, передбачених законом, який визначає наслідки, що виникають у результаті вчинення недійсних правочинів. Недобросовісність як підстава недійсності правочину відсутня у ЦК України, а тому це тлумачення Верховного Суду означає розширення законодавчих підстав для визнання недійсними угод. Виникає питання, чи може воно застосовуватися у інших справах?

¹⁸ Л Білецька, 'Нормативна і прецедентна фразудаторність в українському та зарубіжному судочинстві' (28.02.2023 Протокол) <https://protocol.ua/ua/normativna_i_precedentna_fraudatornist_v_ukrainskomu_ta_zarubignomu_sudochinstvi> (дата звернення 30.12.2024).

¹⁹ Л Білецька, 'Чи сприяє єдності судової практики вирішення виключної правової проблеми?' (Юридична газета online, 20.02.2023) <<https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/chispriyae-ednosti-sudovoyi-praktiki-virishennya-viklyuchnoyi-pravovoyi-problemi.html>> (дата звернення 30.12.2024).

Дебати про ідеали верховенства права заповнили наше суспільство. Важко знайти наразі науковця чи практика, які б не опікувалися цим питанням, і більшість вірить у цей інститут як у механізм, здатний визначено й тривало врегулювати суспільні відносини. Можна навіть стверджувати, що конфлікт між правом і законом досяг такої гостроти, що зі ст. 129 Конституції України²⁰ було виключено положення про те, що суд керується при розгляді справ законом. З 02.06.2016 р. суд, здійснюючи судочинство, керується виключно верховенством права. Наразі положення процесуальних кодексів, які називають підставами для скасування постановлених судових рішень саме порушення норм матеріального і процесуального права, а не порушення верховенства права, як записано у Конституції України, створюють правову дуальність.

Саме тому ми не можемо погодитися з тим, що правовий висновок має значення у контексті застосування норми права, а не досягнення правового результату. Людей цікавить тільки суспільний результат, задекларований судом у своєму рішенні, виведений на підставі ретроспективного аналізу обставин цієї справи і подібних їй справ як елементу конгруентної системи, спрямованої з минулого в майбутнє. Несправедливою видається ситуація, коли в межах одного суду або різних судів однієї юрисдикції безвідносно до ланки судової системи у подібних справах приймаються різні судові рішення. Тим більше, що механізму перегляду судових рішень на підставі того, що змінилася судова практика, в Україні не існує.

Дуже влучно стосовно дії правового висновку Верховного Суду як судового прецеденту з дією на майбутнє висловила суддя Верховного Суду О. Кібенко. Вона зауважує, що від того, яке теоретичне підгрунття підводиться під теорію відступу, залежить і можливість надати прецеденту перспективну дію. Усе ще панівною концепцією залишається та, що суддя не створює право, а лише тлумачить його, винаходить його справжній зміст. Тому якщо суддя відступає від попереднього висновку чи правила, то право (закон) не змінюється, суддя ніби винаходить, розкриває справжнє значення тієї чи іншої норми, а попереднє тлумачення визнає помилковим. За таких умов перспективна дія прецеденту видається нелогічною, адже недоцільно й надалі застосовувати помилкове тлумачення. Якщо ж визнати, що суддя створює право, адекватно й швидко відповідаючи на виклики сучасності, то застосування прецеденту на майбутнє видається абсолютно логічним. Суддя в такому випадку наближається до законодавця²¹.

²⁰ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 30.12.2024).

²¹ О Кібенко, 'Перспективна дія правового висновку (позиції) Верховного Суду: чи доцільно запровадити в Україні?' (Судово-юридична газета, 03.03.2020) <<https://sud.ua/ru/news/blog/162411-perspektivna-diya-pravovogo-visnovku-pozitsiyi-verkhovnogo-sudu-chi-dotsilno-zaprovaditi-v-ukrayini>> (дата звернення 30.12.2024).

Ми повністю погоджуємося з позицією О. Кібенко, адже судовий прецедент саме і є тією конструкцією, яка поєднує минуле з майбутнім, ретроспективність з перспективою, правозастосування і правовий результат. Зрозуміло, що закон не може передбачити всі життєві обставини, які він регулює. І тому суд, перевіряючи його застосування, пристосовує ті життєві обставини, які є істотними у справі (*inherent*), до вимог закону, і для цього він діє ретроспективно. Вирішення цих істотних обставин означає вирішення справи і складає *ratio decidendi* як мотив про найголовніше у першій справі і наступних подібних / аналогічних справах. Усі інші висновки складають *obiter dictum* і можуть бути використані як прецедент, переконливий у подібних ситуаціях.

Тому застосування принципів і загальних доктрин не завжди є прецедентним, а тільки тоді, коли вони виводяться з конкретних і аналогічних справ. Коли ж вони постають у всій своїй юридичній красі та логічності, але тільки як кваліфікуючі ознаки правовідносин у конкретній справі, відсутні жодні підстави стверджувати про їх прецедентність. Принцип є прецедентом, коли він є результатом справи, а не ярликом, що позначає правову реальність. Прецедент завжди розрахований на альтернативу, він закорінений у досвід, а не в логіку.

Висновок. Із запровадженням уніфікованого положення про обов'язковість висновків Верховного Суду не тільки судів, а й усіх інших органів влади, у судовій системі України в особі Верховного Суду з'явилася унікальна історична можливість здійснити праворегулювання суспільних відносин шляхом побудови його правових висновків на прецедентній основі. У цьому контексті під судовим прецедентом пропонується розуміти спосіб і результат вирішення фактичних обставин конкретної справи на підставі ретроспективного аналізу обставин і правових висновків Верховного Суду у подібних (аналогічних) справах з досягненням правового результату, спрямованого у майбутнє.

Основа подальших наукових досліджень може становити пошук критеріїв побудови змісту судового прецеденту, дослідження висновків Верховного Суду, у яких застосовано прецедентну основу їх побудови, виокремлення (позначення) та класифікація судових прецедентів, дослідження їх подальшого процесуального і позапроцесуального застосування як основи судової діяльності і регулятора суспільних відносин, їх впливу на законність прийнятих судових рішень у наступних справах.

REFERENCES

Bibliography

Journal articles

1. Bernaziuk O, 'The role of legal conclusion of The Supreme Court in providing the law principle' [2022] 1 Konstytsiino-pravovi akademichni studii 37–46.
2. Maksymovych R, 'Sudovyi pretsedent yak dzherelo kryminalnogo prava' [2021] 1 Sotsialno-pravovi studii 93–102.
3. Nikolenko L, 'Shchodo vyznachennia sudovoho pretsedentu v Ukraini' [2014] 27 Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Serii: Pravo 25.
4. Parkhomenko N, 'Iednist sudovoi praktyky yak skladova pravovoho rehuliuвання' [2020] 3 Chasopys Kyivskoho universytetu prava 26.
5. Pilkov K, 'Vysnovky Verkhovnoho Sudu: formula vysnovku, yoho obov'iazkovist ta mekhanizm vidstupu' [2023] 8 Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal 201–209.
6. Pilkov K, 'Novyi rozghliad spravy pislia skasuvannia rishennia Verkhovnym Sudom: problemy zabezpechennia zmahalnosti ta prava na spravedyvyi sud' [2022] 9 Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal 233–242.
7. Pilkov K, 'Pytannia faktu ta prava: fundamentalne i prykladne rozmezhuвання obstavyn spravy, yikh yurydychnoi kvalifikatsii i zastosuvannia prava' [2020] 8 Pravo Ukrainy 144–194.
8. Pilkov K, 'Sposoby zakhystu prav u sudi: problemy suchasnoi hibrydnoi modeli' [2022] 11 Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal 304–313.

Theses

9. Kaplina O, 'Pravozastosovne tлумachennia sudom norm kryminalno-protseusualnogo prava' (dys dokt yuryd nauk 2009).
10. Shevchuk S, 'Zahalnoteoretychni problemy normatyvnosti aktiv sudovoi vlady' (avtoref dys dokt yuryd nauk 2008).

Newspaper articles

11. Biletska L, 'Chy spryiaie yednosti sudovoi praktyky vyrishennia vykliuchnoi pravovoi problemy' (Iurydychna hazeta online, 20.02.2023) <<https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/chi-spriyae-ednosti-sudovoyi-praktiki-virishennya-viklyuchnoyi-pravovoyi-problemi.html>> (accessed 30.12.2024).
12. Kibenko O, 'Perspektyvna diia pravovoho vysnovku (pozytsii) Verkhovnoho Sudu: chy dotsilno zaprovadyty v Ukraini?' (Sudovo-iurydychna hazeta, 03.03.2020) <<https://sud.ua/ru/news/blog/162411-perspektyvna-diya-pravovogo-visnovku-pozitsiyi-verkhovnoho-sudu-chi-dotsilno-zaprovaditi-v-ukrayini>> (accessed 30.12.2024).
13. Biletska L, 'Normatyvna i pretsedentna fraudatornist v ukrainskomu ta zarubizhnomu sudochynstvi' (28.02.2023 Protokol) <https://protocol.ua/ua/normativna_i_pretsedentna_fraudatornist_v_ukrainskomu_ta_zarubizhnomu_sudochinstvi> (accessed 30.12.2024).

Websites

14. "V zakonodavstvi Ukrainy ne zakripleno poniattia pretsedent, odnak tse ne oznachaie, shcho de-fakto yoho ne isnuie", – suddia Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu Dmytro Hudyma (04 bereznia 2019) <<https://court.gov.ua/archive/659343>> (accessed 30.12.2024).

Liudmyla Biletska

THE CONCEPT OF JUDICIAL PRECEDENT
IN THE UKRAINIAN LEGAL DOCTRINE

ABSTRACT. The article proposes to consider judicial precedent as a regulator of judicial social relations since the procedural codes of 2017 have taken it beyond the scope of consideration of a specific judicial case and are mandatory for all subjects of power. It is noted that it is based on the legal conclusion of the Supreme Court in the first case (case of first consideration) and it, in turn, is taken into account as a constant value in future similar/similar cases. It is noted that the unique role of judicial precedent at the current stage of development of Ukrainian statehood in conditions of martial law, distrust of the judicial system, and corruption scandals involving judges of all levels, is determined by the static component – ratio decidendi, which is constant in all such cases. This institution gives hope for the recovery of all social relations and the stability of the judicial system in particular.

It is concluded that the introduction of a unified provision on the binding nature of the Supreme Court's conclusions for all authorities, not just courts, presents a unique historical opportunity for the judicial system of Ukraine, represented by the Supreme Court, to implement legal regulation of social relations by basing its legal conclusions on precedents. In this context, a judicial precedent is proposed to be understood as a method and result of resolving the factual circumstances of a specific case based on a retrospective analysis of the circumstances and legal conclusions of the Supreme Court in similar (analogous) cases, achieving a legal result aimed at the future.

KEYWORDS: justice; trial; legal position; judicial discretion; right to a fair trial; court decision; judicial precedent.

Персоналії

Олексій Кресін

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права,
завідувач Центру порівняльного правознавства
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України,
директор з документації Міжнародної асоціації юридичних наук при ЮНЕСКО

СЛАВНИЙ ЮВІЛЕЙ ВІЛЬЯМА БАТЛЕРА

20 жовтня виповнилося 85 років від дня народження видатного американського та англійського вченого, фахівця з міжнародного та міжнародного приватного права, порівняльного правознавства, права України та інших пострадянських держав Вільяма-Елліотта Батлера.

Вільям Батлер народився у 1939 р. у м. Міннеаполісі (штат Міннесота, США). Середню школу та коледж (із ступенем бакалавра мистецтв) закінчив у м. Гіббінг у тому ж штаті. У 1961 р. закінчив юридичний факультет Американського університету (ступінь бакалавра гуманітарних наук), у 1963 р. – Школу міжнародних досліджень Університету ім. Джона Хопкінса (магістр гуманітарних наук). У 1966 р. здобув науковий ступінь доктора права в Гарвардському університеті; у 1970 р. – доктора філософії у галузі права в Університеті ім. Джона Хопкінса (дисертація “Радянський Союз і морське право”); у 1979 р. – доктора юридичних наук у Лондонському університеті.

Свою кар’єру він почав, працюючи науковим співробітником Центру зовнішньої політики Університету ім. Джона Хопкінса (1966–1968 рр.) та юридичного факультету Гарвардського університету (1968–1970 рр.). На останній посаді він переклав англійською Цивільний кодекс УРСР, став головним редактором журналів “Радянські закони та судові рішення” (Soviet Statutes and Decisions) і “Гарвардського журналу міжнародного права” (Harvard International Law Journal). Тридцять п’ять років його життя були пов’я-

зані з Лондоном: викладач порівняльного права (1970–1976 рр.), професор порівняльного права (1976–2005 рр.) та декан Школи права (1977–1979 рр.), Університетського коледжу Лондона, декан Школи права Лондонського університету (1988–1990 рр.), засновник і директор Інституту ім. Павла Виноградова в Університетському коледжі Лондона (з 1982 р.; у 1982–1993 рр. – Центр дослідження соціалістичних правових систем; з 2005 р. – в Університеті штату Пенсильванія).

Крім того, він викладав у Нью-Йоркському (1978 р.), Гарвардському (1987 р.) університетах, Університеті Вашингтона і Лі (2005 р.), у Гаазькій академії міжнародного права (1985 р.), виступав з циклом лекцій з торговельного права в Міністерстві юстиції України (1994 р.).

У 2005 р. Вільям Батлер повернувся до США, де й нині є професором Школи права ім. Дікінсона Університету штату Пенсильванія, при цьому не пориваючи зв'язків з Лондонським університетом, де він співпрацює як почесний професор порівняльного правознавства (з 2005 р.) і науковий консультант факультету вивчення країн Сходу і Африки (з 2006 р.).

Вільям Батлер виступав як консультант і експерт щодо радянського права і права пострадянських держав у англійських і американських судах, трибуналах і міжнародних арбітражних судах, Раді Європи, Європейському Союзі, Світовому банку, інших міжнародних урядових і неурядових організаціях. Також консультував Канцелярію радника з юридичних питань Державного департаменту США, Міністерство юстиції США, Міністерство охорони здоров'я і соціальних гарантій Великої Британії, Департамент міжнародного розвитку Великої Британії, Президента і прем'єр-міністра Литви, Верховну Раду Білорусі, Міністерство юстиції Узбекистану, МЗС Азербайджану, Фонд державного майна Киргизстану, Уряд В'єтнаму.

Протягом десятиліть професор Батлер також має успішну адвокатську практику: він є членом колегії адвокатів Верховного суду США (з 1970 р.), працював у міжнародних юридичних компаніях у Вашингтоні, Лондоні, Алмати, Ташкенті та ін. Він є членом Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України (з 2013 р.) та Казахстанського міжнародного комерційного арбітражного суду (з 2012 р.). Також виступав арбітром *ad hoc* у Лондонському, Стокгольмському арбітражах, Міжнародному центрі врегулювання інвестиційних спорів при Світовому банку (Вашингтон).

З 1986 по 1989 рр. Вільям Батлер був головним редактором “Yearbook on socialist legal systems” (Щорічника соціалістичних правових систем), з 2007 р. є головним редактором журналу “East European and Russian Yearbook of International and Comparative Law” (Східноєвропейський і російський щорічник міжнародного та порівняльного права), з 2005 р. – співредактором “The Journal of Comparative Law” (Журнал порівняльного права), головою наукової ради журналу “Право США” (2012 р.), головним редактором англійської версії журналу “Право України” (Law of Ukraine, 2014–2017 рр.),

головним редактором журналу “Jus Gentium: Journal of International Legal History” (з 2016 р.).

Вільям Батлер є автором понад 1000 наукових праць, зокрема: “Радянський Союз і морське право” (1971 р.), “Радянське право” (1983 р.), “Радянська правова система: фундаментальні принципи та історичний коментар” (1977 р. та пізніші видання, у співавторстві), “Право територіальних вод СРСР: дослідження практики застосування морського законодавства” (1967 р.), “Порівняльні підходи до міжнародного права” (1978 р.), “Місце пострадянських правових систем на правовій карті світу” (Київ, 2009 р.), “Періодизація і міжнародне право: деякі порівняльні міркування” (Київ, 2010 р.) та ін.

Вільям Батлер є також упорядником, відповідальним редактором, співредактором таких видань: “Основи порівняльного права: методи і типології” (2011 р.), “Картина світу порівняльного права” (2024 р.), “Відкриваючи несподіване: порівняльно-правові дослідження у Східній та Центральній Європі” (2021 р.), “Взаємодія правових систем: пострадянські підходи” (2015 р.), “Міжнародне право у порівняльній перспективі” (1980 р.), “Порівняльне право та правова система: історичні та соціоправові перспективи” (1985 р., співредатор), “Міжнародне право та міжнародна система” (1987 р.), “Право після революції: нариси з соціалістичного права” (1988 р., співредатор), “Морське право та міжнародне судноплавство” (1985 р.), “Невикористання сили у міжнародному праві” (1989 р.), “Перебудова і міжнародне право” (1990 р.), “СРСР, Східна Європа і розвиток морського права”, у 2 т. (1983–1985 рр.) та ін.

Професор Батлер переклав понад 2500 нормативно-правових актів і судових рішень СРСР і радянських республік, України, інших пострадянських держав та ін. Масив українського законодавства, перекладений ним, є найбільшим у історії, що коли-небудь перекладався англійською мовою. Також він переклав англійською мовою праці з міжнародного права та порівняльного правознавства Л. Ребета, Д. Каченовського, В. Грабаря та інших українських юристів минулого й сучасності, “Правову систему України” (у п’яти томах) та “Правову доктрину України” (у п’яти томах).

Вільям Батлер є іноземним членом Національної академії наук України (1992 р.) та Національної академії правових наук України (2012 р.), членом-кореспондентом Міжнародної академії порівняльного права (1983 р.), членом Американського інституту права (2009 р.), Комітету Центральної і Внутрішньої Азії при Британській академії (2003 р.). Нагороджений медаллю “За відданість праву” Верховним Судом України у 2012 р. Є лауреатом премії НАН України імені М. Василенка (за результатами конкурсу 2019 р.).

Вітаючи ювіляра, бажаємо йому довгих років у здоров’ї, радості й натхненні!

ДОКТРИНА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ, ЯКІ ПОСТАЛИ ПЕРЕД УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВНІСТЮ, ЗУМОВИЛИ ПОТРЕБУ ПОСИЛИТИ ПРОТИДІЮ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСИВНІЙ ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ ЩОДО УКРАЇНИ*

<...> 3. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (частина перша статті 17 Конституції України).

Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України (частина перша статті 65 Конституції України).

Державна політика у сферах національної безпеки й оборони спрямована на забезпечення насамперед воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної безпеки України.

Україна має право захищати свою незалежність, свій державний суверенітет і свою територіальну цілісність шляхом здійснення таких системних заходів і застосування засобів, що є співмірними, допустимими і прийнятними з огляду на рівень небезпеки, загроз і викликів, що постали перед нею.

4. В умовах застосування Російською Федерацією (її суб'єктами владних повноважень, посадовцями, а також її найманцями, журналістами, митцями тощо) різних засобів цілеспрямованого формування негативного образу України *проти дія державі-агресору здійснюється також в інформаційній сфері як складник національної безпеки української держави.* Для протидії загрозам парламент застосовує систему нормативних засобів забезпечення інформаційної безпеки України.

Російська Федерація протягом тривалого часу проводила щодо України недружню державну політику, а у 2014 році грубо порушила державний суверенітет і територіальну цілісність України, норми міжнародного права та свої міжнародні зобов'язання.

Російська Федерація є державою-окупантом (стаття 5 Закону України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” від 15 квітня 2014 року № 1207-VII, стаття 7 Закону України “Про особливості державної політики із забезпечення дер-

* Витяг з Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих приписів статті 6 Закону України “Про телебачення і радіомовлення”, статей 15, 15¹, 26 Закону України “Про кінематографію” від 21 грудня 2021 р. № 3-р/2021 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-21#Text>> (дата звернення 30.12.2024).

жавного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях” від 18 січня 2018 року № 2268-VIII).

<...> Відповідно до юридичної позиції Конституційного Суду України ‘для стабільності демократичного конституційного ладу держава може здійснювати конкретні заходи з метою його захисту. Європейський суд з прав людини наголосив на прийнятності концепції “демократії, здатної захистити себе” (§ 51, § 59 рішення у справі “Фогт проти Німеччини” (Vogt v. Germany) від 26 вересня 1995 року) та зазначив, що плюралізм і демократія ґрунтуються на компромісі, що вимагає певних поступок з боку осіб, які мають у деяких випадках сприймати обмеження певних наявних у них свобод для того, щоб забезпечити більшу стабільність країни в цілому (§ 99 рішення у справі “Партія добробуту та інші проти Туреччини” (Refah Partisi (the Welfare Party) and Others v. Turkey) від 13 лютого 2003 року)’ (абзац перший пункту 11 мотивувальної частини Рішення від 16 липня 2019 року № 9-р/2019).

Отже, особу, яка, зокрема, пропагувала насильство та закликала до повалення конституційного ладу в Україні, брала участь у діяльності незаконних збройних формувань та в бойових діях на території України у складі незаконних збройних формувань, висловлювала підтримку агресивної політики держави-окупанта та здійснювала пропаганду або інші дії, спрямовані на заперечення права Українського народу на власну державність, може бути включено до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці.

Обмеження, установлені першим реченням абзацу десятого частини другої статті 6 Закону № 3759, абзацом четвертим частини третьої, абзацом четвертим частини четвертої, частиною сьомою статті 15 Закону № 9, є допустимими й прийнятними, не порушують прав на інформацію, свободу думки і слова та свободу творчості, не суперечать Конституції України.

Зазначені вище оспорювані приписи Закону № 3759, Закону № 9 мають правомірну мету й спрямовані на захист інформаційної безпеки, державного суверенітету і територіальної цілісності України, на унеможливлення деструктивного інформаційно-пропагандистського впливу та тиску держави-окупанта на свідомість і підсвідомість громадян України за допомогою аудіовізуальних творів та засобів.

5. З огляду на те, що з 2014 року держава-окупант грубо порушує норми міжнародного права, державний суверенітет і територіальну цілісність України, окупувала Автономну Республіку Крим, місто Севастополь та окремі райони Донецької й Луганської областей, а також з урахуванням загроз, які постають перед Україною як жертвою агресивної державної політики Російської Федерації, центральні органи виконавчої влади України можуть мати відповідні дискреційні повноваження й здійснювати нормативне врегулювання порядку внесення особи до Переліку осіб, які створюють загрозу національній безпеці, зокрема, шляхом ухвалення підзаконних нормативних актів.

Отже, зважаючи на потребу забезпечення національної безпеки України та пошуку розумного балансу між дотриманням прав і свобод людини і громадянина й усуненням реальних викликів і загроз, що постають перед Україною як державою, що потерпає від агресивної державної політики Росії та змушена воювати, обстоюючи державний суверенітет, Конституційний Суд України дійшов висновку, що приписи частини шостої статті 15 Закону № 9 не суперечать Конституції України.

6. Із системного аналізу змісту приписів статті 15¹ Закону № 9 вбачається, що для ухвалення рішення про віднесення фільмів до заборонених для розповсюдження й демонстрування на території України центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері кінематографії, слід виявити й установити одну з таких ознак: 1) фільм вироблений фізичними та юридичними особами держави-агресора – держави, яка в будь-який спосіб окупувала частину території України або яка вчиняє агресію проти України, визнана Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом (абзац одинадцятий частини першої статті 3 Закону № 9); 2) фільм вироблений та/або вперше оприлюднений (демонстрований) після 1 січня 2014 року. Зазначені суб'єкти, які здійснюють виробництво фільмів, сплачують податки до державного бюджету держави-агресора, переважно з якого здійснюється фінансування терористичної, репресивної та іншої підривної діяльності антиукраїнського спрямування на окупованій частині території України та на підконтрольній Україні території, зокрема й щодо цілеспрямованого штучного формування негативного іміджу та дискредитації України, її державних органів, Збройних Сил України, інших військових формувань та органів, на які покладено функції забезпечення правопорядку, державної безпеки та захисту державного кордону.

Трансляція таких фільмів має деструктивний негативний вплив, спрямований на дезорганізацію та дестабілізацію функціонування української держави, підрив її національної безпеки, виправдання цілеспрямованих недружніх кроків держави-окупанта стосовно України. Тому одним із допустимих і прийнятних примусових нормативних засобів, якими скористалася українська держава для захисту від збройної агресії, окупації та агресивної державної політики Російської Федерації щодо України, є заборона трансляції фільмів згідно з приписами статті 15¹ Закону № 9.

Отже, приписи частини першої статті 15¹ та другого речення частини другої статті 15¹ Закону № 9 не суперечать Конституції України.

7. В Україні забороняється 'розповсюдження і демонстрування фільмів, що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що створюють позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, а також забороняється трансляція (демонстрування шляхом показу каналами мовлення) фільмів, вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора' (частина перша статті 15¹ Закону № 9).

До суб'єктів господарювання, що здійснюють розповсюдження та/або демонстрування зазначених фільмів, можуть бути застосовані адміністративні (адміністративно-господарські) санкції 'у формі накладення адміністративно-господарського штрафу в розмірі десяти мінімальних заробітних плат за кожен випадок такого розповсюдження або демонстрування, вчинений вперше, та у розмірі п'ятдесяти мінімальних заробітних плат за кожен наступний випадок такого розповсюдження або демонстрування' (частина шоста статті 15¹ Закону № 9).

Порядок накладення штрафів за порушення вимог статті 15¹ Закону № 9 'затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері кінематографії' (частина третя статті 26 Закону № 9).

Розглядаючи цю справу, Конституційний Суд України бере до уваги юридичні позиції, викладені ним у Рішенні від 30 травня 2001 року № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб.

Водночас Конституційний Суд України наголошує, що *виклики та загрози, які постали перед українською державністю у зв'язку з тимчасовою російською окупацією Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, окремих районів Донецької та Луганської областей, а також постійні спроби держави-окупанта штучно дестабілізувати ситуацію в Україні, зокрема, шляхом цілеспрямованого формування негативного образу України та широкого застосування державою-окупантом викривленої й перекрученої інформації (зокрема, засобами, що їх застосовують у кінематографії, тобто через розповсюдження і демонстрування фільмів з тенденційним викладом та одностороннім висвітленням подій і фактів, "демонізацію" прихильників українського національного відродження та цілеспрямовану руйнацію духовно-культурних основ української державності)* зумовили потребу посилити стримування держави-окупанта та протидію російській агресивній державній політиці щодо України насамперед у інформаційній сфері.

Для забезпечення національної безпеки, зокрема державної, економічної, інформаційної, гуманітарної та екологічної, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях органи сектору безпеки і оборони, інші державні органи України, їх посадові особи здійснюють заходи для відновлення територіальної цілісності України, а також забезпечують комплексний розвиток безпекової, економічної, інформаційно-телекомунікаційної, соціальної та гуманітарної інфраструктури на територіях, прилеглих до тимчасово окупованих територій в Донецькій та Луганській областях, реалізують відповідно до документів стратегічного оборонного планування заходи зі зміцнення оборонних і безпекових спроможностей України (частина перша статті 7 Закону України "Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях" від 18 січня 2018 року № 2268VIII). <...>

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2024 р.

ВСТУП ДО АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ

БАТАНОВ ОЛЕКСАНДР Місцеве самоврядування в Україні в умовах воєнного стану	6*..... 9**
Бойко Ігор Питання концепції наукової доктрини Української державності	12..... 9
Бойко Ірина, Соловйова Ольга Теоретико-прикладні засади застосування Закону України “Про адміністративну процедуру”: до першої річниці дії Закону	11..... 9
КРЕСІН ОЛЕКСІЙ Міжнародно-правові механізми притягнення Росії та її вищого військово-політичного керівництва до відповідальності	1..... 9
Кучерявенко Микола Формування системи вітчизняного податкового права: до 30-річчя видання першого в Україні підручника з податкового права	4..... 9
РАБІНОВИЧ СЕРГІЙ Протидія російській агресії в Україні: юридичний аспект (у контексті наукової спадщини академіка Петра Рабіновича)	10..... 9
Резнікова Вікторія, Пацурия Ніно Правове регулювання економіки в умовах війни: проблеми та перспективи	9..... 9
Смирнова Ксенія Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: особливості в умовах правового статусу України як країни – кандидата на вступ до Європейського Союзу	7..... 9

АКТУАЛЬНІ ТЕМИ НОМЕРІВ “МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРИТЯГНЕННЯ РОСІЇ ТА ЇЇ ВИЩОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ” (КООРДИНАТОР – ОЛЕКСІЙ КРЕСІН)

БАБІН БОРИС, ПОЗНЯК ОЛЕКСАНДР Імплементация категорії геноциду у сучасну правову систему України	1..... 39
КРЕСІН ОЛЕКСІЙ Правові засади механізму “Єднання заради миру” та його використання в умовах війни Російської Федерації проти України	1..... 13
Мельниченко Наталія Захист культурних цінностей під час війни: український вимір	1..... 79
Тимченко Леонід, Кононенко Валерій, Коруц Уляна Участь у формуванні політики пропаганди війни як підстава міжнародно-правової відповідальності	1..... 55
Тропін Захар Інституційні механізми перегляду участі/обмеження участі/виключення Російської Федерації з Організації Об’єднаних Націй	1..... 30

* Номер журналу.

** Сторінка.

ПРАВО УКРАЇНИ • 2024 • № 12 • 165-178

ЧВАЛОК АНДРИЙ
Перспективи міжнародної відповідальності за консолідацію
міжнародної злочинної організації в державну збройну структуру.....1.....69

“МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРИТЯГНЕННЯ РОСІЇ
ТА ЇЇ ВИЩОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
(ПРОДОВЖЕННЯ)”
(КООРДИНАТОР – ОЛЕКСІЙ КРЕСІН)

АТАДЖАНОВ РУСТАМ
Individual Criminal Responsibility of the Russian State Representatives
for Their War Crimes and Crimes against Humanity in Ukraine2..... 15

БУРОМЕНСЬКИЙ МИХАЙЛО, ГУТНИК ВІТАЛІЙ
Ідентифікація та покарання злочину геноциду, вчиненого Росією
в агресивній війні проти України з 2014 р.2..... 51

МЕДВЕДЄВА МАРИНА
Міжнародний компенсаційний механізм як засіб реалізації
міжнародно-правової відповідальності Росії за шкоду,
завдану внаслідок її збройної агресії проти України2..... 61

ПРИХОДЬКО АННА
Універсальна юрисдикція щодо міжнародних злочинів, вчинених в Україні.....2..... 39

САЯПІН СЕРГІЙ
Три погляди на відповідальність за війну Росії проти України.....2..... 9

АКТУАЛЬНА ТЕМА НОМЕРА:
“МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ПРИТЯГНЕННЯ РОСІЇ
ТА ЇЇ ВИЩОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИЦТВА ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
(ЗАВЕРШЕННЯ)”
(КООРДИНАТОР – ОЛЕКСІЙ КРЕСІН)

НЕВАРА ЛІЛІЯ
Міжнародно-правова відповідальність за кібератаки під час збройного конфлікту
крізь призму міжнародного гуманітарного права.....3..... 34

КАМІНСЬКА НАТАЛІЯ
Міжнародно-правовий режим контрзаходів у формі передачі Україні російських активів:
теоретичні й практичні аспекти.....3..... 9

ПЛОТНИКОВ ОЛЕКСІЙ
Відповідальність держави-окупанта за екоцид на окупованих
територіях за законодавством України та міжнародним правом.....3..... 21

ТАРАСЮК ВОЛОДИМИР
Щодо документування порушення прав військовополонених.....3..... 60

ФЕДОРОВА АЛЛА, ХРИСТОВА ГАННА
Відшкодування шкоди, завданої життю та здоров'ю осіб унаслідок російської агресії
проти України крізь призму практики Європейського суду з прав людини.....3..... 45

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ З АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ.....3..... 73

“ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВІТЧИЗНЯНОГО ПОДАТКОВОГО ПРАВА:
ДО 30-РІЧЧЯ ВИДАННЯ ПЕРШОГО В УКРАЇНІ
ПІДРУЧНИКА З ПОДАТКОВОГО ПРАВА”
(КООРДИНАТОР – МИКОЛА КУЧЕРЯВЕНКО)

I. СИСТЕМНІ ПІДХОДИ В РЕГУЛЮВАННІ ПОДАТКОВИХ ВІДНОСИН

Кривицький Ігор Структура податкової системи України: перспективи правової оптимізації.....	4.....	13
Кучерявенко Микола Системні підходи до викладання податково-правових дисциплін	4.....	33
Савви Олександр Деякі аспекти дисбалансу інтересів учасників податкових відносин та шляхи їх подолання	4.....	26

II. РЕЖИМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОДАТКОВОГО ОБОВ’ЯЗКУ

Котенко Артем Податкові режими: зміст і види	4.....	41
Нога Петро Темпоральний аспект виконання податкового обов’язку: еволюція доктринальних підходів та правових позицій.....	4.....	51

*III. ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН*

Дуравкін Павло Правове регулювання використання та обігу криптовалют як різновиду віртуальних (цифрових) активів у контексті оподаткування.....	4.....	62
Россіхіна Галина, Россіхін Василь Діджиталізація податкової сфери в контексті реалізації цілей сталого розвитку	4.....	71
Висновки та рекомендації з актуальної теми	4.....	78

“ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ:
РЕЗОЛЮЦІЯ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ
ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ АСАМБЛЕЇ РАДИ ЄВРОПИ”

Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи 2539 (2024) “Підтримка відбудови України”	5.....	9
Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи 2271 (2024) “Підтримка відбудови України”	5.....	14

“МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ”
(КООРДИНАТОР – ОЛЕКСАНДР БАТАНОВ)

*I. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ*

Баймуратов Михайло, Кофман Борис Мілітарний муніципалізм: доктринальна ідея чи об’єктивна потреба та необхідність.....	6.....	38
--	--------	----

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2024 Р.

БАТАНОВ ОЛЕКСАНДР Людина в місцевому самоврядуванні: проблеми взаємодії в умовах викликів російсько-української війни	6..... 14
Ключковський Юрій Правове регулювання місцевого самоврядування в умовах воєнного стану	6..... 61

*II. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ*

БЕДРИЙ РУСЛАН Економічний вимір місцевого самоврядування в умовах воєнного стану в Україні	6..... 94
КОСТЕЦЬКА ТЕТЯНА Інформаційно-комунікаційні чинники функціонування системи місцевого самоврядування в умовах воєнного стану	6..... 77
Висновки та рекомендації з актуальної теми	6..... 107

*“УГОДА ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ:
ОСОБЛИВОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО СТАТУСУ УКРАЇНИ
ЯК КРАЇНИ – КАНДИДАТА НА ВСТУП ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ”
(КООРДИНАТОРКА – КСЕНІЯ СМІРНОВА)*

I. ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ

СМІРНОВА КСЕНІЯ Правозастосування Угоди про асоціацію з ЄС у правопорядку України: судова практика	7..... 13
--	-----------

*II. СТАТУС КАНДИДАТА НА ВСТУП ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ:
НАСЛІДКИ ТА НАСТУПНІ КРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ*

ВЕСЕЛОВСЬКИЙ БОГДАН Специфіка стандартів незалежності суддів у розрізі переговорного розділу 23 Acquis ЄС “Судова система та основоположні права” як ключ до членства в ЄС	7..... 41
ЛАЗОВСЬКІ АДАМ, КОМАРОВА ТЕТЯНА Пришвидшення правового наближення в Україні після подання заявки на вступ до Європейського Союзу	7..... 23

III. ВПЛИВ ПРАВА ЄС НА ПРАВОПОРЯДКИ ТРЕТІХ КРАЇН

КАМІНСЬКА НАТАЛІЯ Правові цінності Європейського Союзу та їхній вплив на національні правопорядки	7..... 56
Висновки та рекомендації з актуальної теми	7..... 78

www.pravoua.com.ua

*“ЗАСУДЖЕННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ЯК ДЕРЖАВИ-ТЕРОРИСТА ПРОТИ УКРАЇНИ:
МІЖНАРОДНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ”*

Від редакції	8..... 11
--------------------	-----------

ПРАВО

УКРАЇНИ

*І. ЗАСУДЖЕННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ЯК ДЕРЖАВИ-ТЕРОРИСТА ПРОТИ УКРАЇНИ:
МІЖНАРОДНИЙ АСПЕКТ*

Подальша ескалація агресії Російської Федерації проти України: Резолюція 2463 (2022), прийнята Парламентською Асамблеєю Ради Європи 13 жовтня 2022 року (витяг).....	8.....	13
Відповідність цілям нової стратегічної ери: Резолюція 479, ухвалена Парламентською асамблеєю НАТО 21 листопада 2022 року (витяг)	8.....	13
Резолюція Конференції парламентських комітетів з європейських питань держав – членів Європейського Союзу (COSAC), ухвалена на LXVIII пленарному засіданні 13–15 листопада 2022 року (витяг)	8.....	14
Про визнання Російської Федерації державою – спонсором тероризму: Резолюція Європейського Парламенту від 23 листопада 2022 року № 2022-2896(RSP) (витяг).....	8.....	14
Про терористичний характер та дії Групи Вагнера: резольція, ухвалена Парламентською асамблеєю Організації з безпеки та співробітництва в Європі на 30-й щорічній сесії 30 червня – 4 липня 2023 року (витяг).....	8.....	16

*ІІ. ЗАСУДЖЕННЯ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ
ЯК ДЕРЖАВИ-ТЕРОРИСТА ПРОТИ УКРАЇНИ:
НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ*

Про визнання дій Російської Федерації в Україні геноцидом та створення спеціального міжнародного кримінального трибуналу для розслідування злочину російської агресії: Резолюція Сейму Литовської Республіки від 10 травня 2022 року № XIV-1070 (витяг).....	8.....	18
Про обмеження впливу держави-терориста Росії: Резолюція Сейму Литовської Республіки від 10 березня 2023 року № XIV-1810 (витяг)	8.....	
Заява Сейму Латвійської Республіки від 11 серпня 2022 року (витяг).....	8.....	19
Про засудження анексії території України та визнання російського режиму терористичним: заява Рійгікогу Естонії від 18 жовтня 2022 року (витяг)	8.....	20
Про визнання влади Російської Федерації терористичним режимом: Резолюція Сенату Республіки Польща від 26 жовтня 2022 року (витяг)	8.....	20
Про визнання Російської Федерації державою, що підтримує тероризм: Резолюція Сейму Республіки Польща від 14 грудня 2022 року (витяг)	8.....	21
Про ескалацію агресії Російської Федерації в Україні та злочинів проти мирного населення: Резолюція Палати депутатів Чеської Республіки від 15 листопада 2022 року (витяг)	8.....	22
Про визнання Росії державою – спонсором тероризму: Резолюція Парламенту Нідерландів від 29 листопада 2022 року (витяг).....	8.....	22

“ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В УМОВАХ ВІЙНИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ”
(КООРДИНАТОРКИ – ВІКТОРІЯ РЕЗНІКОВА, НІНО ПАЦУРІЯ)

ГАРАГОНІЧ ОЛЕКСАНДР, СЕРТ ОЛЕКСАНДР Правовий статус членів ради директорів.....	9..... 87
КОЛОГОЙДА ОЛЕКСАНДРА Блокування і стягнення активів підсанкційних осіб.....	9..... 28
ПОВАР ПАВЛО Поняття та елементи механізму самовиробництва електричної енергії за законодавством України.....	9..... 50
РАДЗИВІЛЮК ВАЛЕРІЯ Проблеми впровадження інструментів раннього попередження відповідно до Директиви (ЄС) 2019/1023.....	9..... 74
РЕЗНІКОВА ВІКТОРІЯ, ПАЦУРІЯ НІНО, ПОЄДИНОК ВАЛЕРІЯ, ГОЛОВАЧОВА АНАСТАСІЯ Сучасний стан правового регулювання публічних і оборонних закупівель та напрями його удосконалення в період повоєнного економічного відновлення України.....	9..... 14
РОССИЛЬНА ОЛЬГА Адаптація законодавства України у сфері електронних даних про здоров'я до права Європейського Союзу.....	9..... 64
Висновки та рекомендації з актуальної теми.....	9..... 97

“ПРОТИДІЯ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ В УКРАЇНІ:
ЮРИДИЧНИЙ АСПЕКТ
(У КОНТЕКСТІ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА ПЕТРА РАБІНОВИЧА)”
(КООРДИНАТОР – СЕРГІЙ РАБІНОВИЧ)

ГУДИМА ДМИТРО Право на компенсацію моральної шкоди, завданої державою-агресором: деякі проблеми вітчизняної судової практики.....	10..... 63
ДУДАШ ТАМАРА Властива правнича мова як засіб протидіяти російській агресії проти України (під оглядом наукового спадку академіка Петра Рабіновича).....	10..... 96
НАВРОЦЬКИЙ ВЯЧЕСЛАВ “Дружній вогонь”: кримінально-правове поняття – оптимум законності та доцільності.....	10..... 47
РАБІНОВИЧ СЕРГІЙ Людяність, сумління і явна злочинність: теорійні аспекти застосування Нюрнберзьких принципів.....	10..... 28
СТОВБА ОЛЕКСІЙ Чи може право щось зробити з війною?.....	10..... 13
ТОПОЛЕВСЬКИЙ РУСЛАН Механізми ООН з документування міжнародних злочинів Російської Федерації проти України.....	10..... 80
Висновки та рекомендації з актуальної теми.....	10..... 116

“ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ
ЗАКОНУ УКРАЇНИ “ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ”:
ДО ПЕРШОЇ РІЧНИЦІ ДІЇ ЗАКОНУ”
(КООРДИНАТОРКИ – ІРИНА БОЙКО, ОЛЬГА СОЛОВІЙОВА)

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ

Бойко Ірина Строки в адміністративній процедурі	11..... 42
Тимошук Віктор Дискусійні питання предмета і сфери дії Закону України “Про адміністративну процедуру”	11..... 14
Школик Андрій Інші суб’єкти, що виконують функції публічної адміністрації	11..... 30

*II. АДМІНІСТРАТИВНИЙ АКТ:
ПИТАННЯ ЧИННОСТІ ТА ВИКОНАННЯ*

Карабін Тетяна Виконання адміністративних актів: нові правила адміністративно-процедурного законодавства	11..... 71
Соловійова Ольга Чинність адміністративного акта: теоретичні підходи та практичні аспекти	11..... 60
Висновки та рекомендації з актуальної теми	11..... 84

АКТУАЛЬНА ТЕМА НОМЕРА:
“ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ:
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ І НОВІ ПІДХОДИ”

Бойко Ігор, Ковальчук Іван, Заяць Оксана Джерела права Скіфської держави та їх значення для розвитку державотворчих процесів на території України	12..... 50
Гавриленко Олександр Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор’я та їх вплив на майбутні державотворчі процеси на території України	12..... 66
Мацелюх Іванна Боспорське царство та його вплив на становлення української державності	12..... 85
Олійник Юрій Скіфська держава та її місце в історії українського державотворення (VII–III ст. до н. е.)	12..... 32
Терлюк Іван Кіммерійці як перші відомі носії державності на території сучасної України	12..... 18

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ’ЄДНАНИХ НАЦІЙ У ПРОТИДІЇ АГРЕСІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ
(ДОКУМЕНТИ ТА КОМЕНТАРІ)

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 68/262 “Територіальна цілісність України” (2014 р.)	1..... 88
Кресін Олександр Науковий коментар	1..... 90

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2024 Р.

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 76/70 “Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Україна, а також частин Чорного та Азовського морів” (2021 р.).....	2..... 76
КРЕСІН ОЛЕКСІЙ Науковий коментар.....	2..... 82
Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 78/221 “Ситуація з правами людини на тимчасово окупованих територіях України, включно з Автономною Республікою Крим та містом Севастополь” (2023 р.).....	3..... 79
КРЕСІН ОЛЕКСІЙ Науковий коментар.....	3..... 95
Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/4 “Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту Організації Об’єднаних Націй” (2022 р.)	4..... 84
КРЕСІН ОЛЕКСІЙ Науковий коментар.....	4..... 86
Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/5 “Забезпечення відповідальності та репарацій за агресію проти України” (2022 р.).....	5..... 16
КРЕСІН ОЛЕКСІЙ Науковий коментар.....	5..... 18
Резолюція Генеральної Асамблеї ООН ES-11/6 “Принципи Статуту ООН, що лежать в основі всеосяжного, справедливого і тривалого миру в Україні” (2023 р.)	7..... 84
КРЕСІН ОЛЕКСІЙ Науковий коментар.....	7..... 87
Від РЕДАКЦІЇ.....	8..... 23
РАБІНОВИЧ СЕРГІЙ Науковий коментар до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН ES-11/5 “Сприяння правому захисту та забезпечення відшкодування шкоди у зв’язку з агресією проти України”, ухваленої 14 листопада 2022 р.	8 24

НАБЛИЖЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ
ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ

ГАЛЕЦЬКА НАТАЛІЯ, ЯНКОВСЬКА ВАРВАРА Імплементация директив у національних правових системах держав – членів ЄС: на прикладі Директиви № 2015/849.....	6..... 131
КИСІЛЬ ЛЮДМИЛА, ШЕВЧУК НАТАЛІЯ Обробка інформації про пасажирів (API) і даних запису реєстрації пасажирів (PNR): європейські стандарти та вітчизняні реалії.....	9..... 104

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА: ДОКТРИНА ТА ПРАКТИКА

ФУЛЕЙ ТЕТЯНА Застосування рішень Суду справедливості Європейського Союзу судами України: феномен справи Yvonne van Duyn v. Home Office	3..... 103
--	------------

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА І ОБОРОНА

РЕЗНИКОВА ВІКТОРІЯ, ПАЦУРІЯ НІНО, ГОЛОВАЧОВА АНАСТАСІЯ Правове забезпечення національної системи кібербезпеки і обороноздатності в сучасних економіко-правових умовах.....	4..... 89
--	-----------

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2024 Р.

Резнікова Вікторія, Пацурия Ніно, Головачова Анастасія
Окремі аспекти правового забезпечення кібербезпеки
у сферах критичної інформаційної інфраструктури
та цифрових фінансових послуг 5 22

Стефанчук Руслан
Гарантії зовнішньої підтримки України в умовах воєнного стану:
безпековий напрям 10 121

Шевчук Ярослав
Превенція радикалізації та насильницького екстремізму
як інструмент запобігання тероризму: європейський досвід
і шляхи його імплементації в Україні 12 95

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ПРАВА

Онщенко Наталя, Малюга Леся, Булкат Марина
Тенденції розвитку вітчизняної гендерної парадигми:
загальна характеристика 1 94

Пацурківський Петро, Гаврилук Руслана
Джерела The Rule of Law згідно з концепцією Тома Бінгема 8 31

Погребняк Володимир
“Судова правотворчість” і “судова нормотворчість”:
лексико-семантичний аналіз 5 33

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Демченко Сергій
Особливості конституційного регулювання судового індемнітету
в Україні 8 46

Пацурківський Петро, Гаврилук Руслана
Порівняльно-феноменологічний аналіз нормальної та воєнної парадигм охорони
і захисту гідності та прав людини за Конституцією України 6 113

Савчин Михайло
Чесноти і цінності у праві та їх вплив на Конституцію 1 108

ПОРІВНЯЛЬНЕ КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Бадида Андріанна
Захист фундаментальних конституційних принципів
у Французькій Республіці 5 111

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Галянтич Микола, Сачок Ростислав
Правова характеристика договору найму та оренди нерухомого майна 5 64

Пожоджук Роман
Право споживача на інформацію про продукцію 7 91

Пожоджук Роман
Застосування концепції “caveat emptor” у контексті обов’язків споживача 6 144

Романовська Людмила
Правомочність із надання оцінки відповідності істотній зміні обставин,
яку сторони не могли передбачити при укладанні договору (контракту),
та її правовим наслідкам 2 125

ПРАВО УКРАЇНИ • 2024 • № 12 • 165-178

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2024 Р.

ХОРВАТОВА ОКСАНА
Стан і перспективи пенсійного забезпечення та страхування життя
крізь призму демографічної кризи в умовах воєнного стану: цивільно-правовий аналіз ...5..... 76

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

МАЗЕПА СВІТЛАНА
Небезпечне поєднання пропаганди та інтернету
в умовах російсько-української війни.....1..... 129

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

АНТОНЮК НАТАЛІЯ
Зміна розміру дрібного викрадення через призму кримінального закону5..... 58

ДРОЗДОВ ОЛЕКСАНДР, ДРОЗДОВА ОЛЕНА, КОВТУН ВОЛОДИМИР
Презумпція невинуватості як аксіологічний і нормативний феномен:
концептуальний аналіз європейської прецедентної практики12..... 115

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

ДАНІЛОВ АРТЕМ
Проблеми застосування інституту солідарної відповідальності
в процедурах банкрутства6..... 156

ДЕРЛЮК ВАСИЛЬ
Розвиток досудової санації в Україні як правового інституту9..... 148

КВАСНІЦЬКА ОЛЬГА
Теоретико-правові засади визначення містобудівних відносин
та їх класифікація.....11..... 92

ПОЛЯКОВ РОДІОН
Проблеми формування галузі права та законодавства про банкрутство
(неплатоспроможність).....1..... 141

МІЖНАРОДНИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ АРБІТРАЖ

ГАЛЕЦЬКА НАТАЛІЯ
Блокада українського аграрного експорту:
де і як вирішувати цю торговельну суперечку?.....4..... 119

ТРУДОВЕ ПРАВО

ПИЛИПЕНКО ПИЛИП
Трудові відносини і трудовий договір у проєкті Трудового кодексу України5..... 91

МЕДИЧНЕ ПРАВО

ОМЕЛЬЧЕНКО ОЛЬГА
Право на участь у клінічних дослідженнях лікарських засобів
крізь призму права на охорону здоров'я.....8..... 61

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ЕМЕЛЬЯНЕНКО КАРИМ, ЛАДИЧЕНКО ВІКТОР, ЯРИНКО БОГДАН
Міжнародно-правові та національні механізми подолання
екологічних наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України10..... 151

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

SEMENCHENKO ANDRII, ZAIARNYI OLEH Characteristics of Public Administration in the Provision of Postal Services During Martial Law and Ukraine's European Integration Policy	3.....	121
КАРПІНСЬКИЙ БОРИС, КАРПІНСЬКА ОЛЕНА Явище правової байдужості у суспільному просторі: фундаменталізм прояву й уникнення на засадах державотворчого патріотизму нації	2.....	109

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Богущкий Павло Публічне адміністрування у сфері оборони України: телеологія воєнної безпеки	8.....	71
Тітов Микола, Кухар Ксенія Префектуризація місцевих державних адміністрацій і місцеве самоврядування в Україні: пошук балансу	5.....	103

ТРАНСПОРТНЕ ПРАВО

Мошак Григорій Визнання внутрішніх водних шляхів судноплавними і їх класифікація (за матеріалами США та Нідерландів)	8.....	83
--	--------	----

ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Гаврилюк Руслана, Пацурківський Петро Природа основоположних субстантивних (матеріальних) принципів податкового права Європейського Союзу	2.....	96
Пацурківський Петро, Гаврилюк Руслана Субстантивні ціннісні виклики Рахунковій палаті	10.....	137

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Заярний Олег До питання дотримання інформаційних прав споживачів у галузі електронної комерції: європейський досвід і пропозиції для України	11.....	115
--	---------	-----

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

Козак Василь, Базелюк Вікторія Проблеми доказування у справах щодо застосування Закону України "Про санкції"	4.....	107
--	--------	-----

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ

Блещька Людмила Поняття судового прецеденту в українській правовій доктрині	12.....	148
Новікова Тамара Окремі аспекти матриці відповідальності в судовій системі	3.....	134
Скомороха Людмила Окремі складові посади судді в Україні	11.....	106

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ВАЛЕНДЮК ОЛЕГ Міжнародно-правові принципи відшкодування шкоди, завданої унаслідок збройного конфлікту.....	9..... 134
ПИЛИПЕНКО ВОЛОДИМИР Покарання осіб, винних у вчиненні злочину агресії проти України: проблеми міжнародно-правової юрисдикції.....	2..... 86

ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОНАВСТВО

МАММАДОВА ЛАЛА Trials in Absentia: Comparative Analysis for Balancing Demands of Justice and Protecting Defendants' Rights.....	8..... 97
БАДИДА АНДРІАННА Захист персональних даних крізь призму права на приватність: французький досвід.....	8..... 115
СЕЛВАНОВ ОЛЕГ Міжнародні стандарти виконання судових рішень і механізми їх імплементації в українську правову систему.....	9..... 121

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

КРАВЕЦЬ НАТАЛІЯ Мале та середнє підприємництво в умовах воєнного стану: організаційно-правовий аналіз.....	2..... 136
--	------------

СЛОВО МОЛОДИМ ВЧЕНИМ

БАСУЛА БОГДАН Новий напрям гармонізації законодавства про неплатоспроможність у ЄС.....	7..... 118
ГРИНИШИН МИХАЙЛО Розкриття проблематики міжнародно-правової відповідальності держав за вчинення злочину агресії в українській юридичній науці.....	7..... 104
ГРИНИШИН МИХАЙЛО Питання щодо визначення агресії у міжнародному праві за підсумками Другої світової війни.....	10..... 165
КОРОТЮК МИХАЙЛО Особливості суспільно небезпечного впливу на адвоката, адвокатське бюро, адвокатське об'єднання при вчиненні кримінальних правопорушень, які посягають на адвокатську діяльність як охоронювану законом соціальну цінність.....	5..... 119
ЛЕВКІВСЬКА ВІКТОРИЯ Імплементація міжнародно-правових стандартів і зарубіжного досвіду правового забезпечення національної економічної безпеки.....	3..... 151
МАЛИНОВСЬКА АНАСТАСІЯ Щодо принципів проявлення та підтвердження належної обачності при виборі контрагентів.....	8..... 122

РЕЦЕНЗІЇ

БАРАБАШ ЮРІЙ Політико-правовий розвиток України в контексті європейської інтеграції: стратегічні пріоритети в умовах викликів сьогодення (рецензія на монографію "Стратегічні пріоритети політико-правового розвитку України	
---	--

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ І МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2024 Р.

в контексті європейської інтеграції” за редакцією докторки політичних наук, професорки Ірини Кресіної)	1.....	159
ВЕЧЕРСЬКИЙ ВІКТОР		
Історія збереження культурної спадщини нашого народу та її ретроспективна декомунізація (відгук на книжку Віктора Акуленка “Агітпроп на межі пам’яті і забуття”)	2.....	143
ДЕРЕВ’ЯНКО БОГДАН		
Урятувати боржника чи ліквідувати банкрута: досвід Англії, Німеччини та Франції (рецензія на монографію Поляков Р. Б. “Порівняльно-правовий аналіз процедури банкрутства (неспроможності) в Україні, Англії, Німеччині та Франції”).....	4.....	134
РАБІНОВИЧ СЕРГІЙ		
Фундаментальне дослідження проблем загальної теорії правової аргументації (рецензія на монографію Тамари Дудаш “Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика”)	6.....	168
РАБІНОВИЧ СЕРГІЙ, СТОВБА ОЛЕКСІЙ		
Мистецтво добра і справедливості: практична філософія права (рецензія на монографію доктора юридичних наук, професора Миколи Козюбри “Практична філософія права”).....	8.....	136
СТЕФАНЧУК МИКОЛА		
Право бути собою: світогляд міленіалів (рецензія на збірник наукових праць Петра Пацурківського “Мій погляд на право”)	10.....	185
ЩЕРБАНЮК ОКСАНА		
Сучасні правові доктрини у теорії та практиці публічного права (рецензія на навчальний посібник “Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці” за загальною редакцією професорки Тетяни Слінько, доцента Любомира Летнянчина)	1.....	156

ПЕРСОНАЛІ

ГОРОДИСЬКИЙ ІВАН		
Ольга Ганицька – перша українська адвокатка.....	9.....	159
КРЕСІН ОЛЕКСІЙ		
Славний ювілей Вільяма Батлера	12.....	158

НАДБАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВНИЧОЇ ДУМКИ

БАРАБАШ ЮРИЙ		
Суттєвий науковий внесок вчених і практиків з публічного права під керівництвом професора, академіка А. Селіванова.....	7.....	129

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ З АКТУАЛЬНОЇ ТЕМИ

Міжнародно-правові механізми притягнення Росії та її вищого військово-політичного керівництва до відповідальності.....	3.....	77
Формування системи вітчизняного податкового права: до 30-річчя видання першого в Україні підручника з податкового права.....	4.....	83
Місцеве самоврядування в Україні в умовах воєнного стану	6.....	111
Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: особливості в умовах правового статусу України як країни – кандидата на вступ до Європейського Союзу.....	7.....	82
Правове регулювання економіки в умовах війни: проблеми та перспективи.....	9.....	103

ПРАВО УКРАЇНИ • 2024 • № 12 • 165-178

Протидія російській агресії в Україні: юридичний аспект (у контексті наукової спадщини академіка Петра Рабіновича)	10.....	119
Теоретико-прикладні засади застосування Закону України “Про адміністративну процедуру”: до першої річниці дії Закону.....	11.....	89

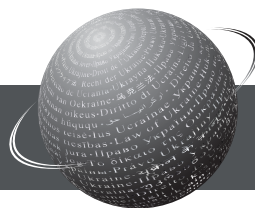
ДОКТРИНА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Щодо застосування актів ЄС у сфері енергетики до спірних правовідносин	1.....	163
Міжнародний суд ООН встановив, що Російська Федерація порушила свої зобов’язання відповідно до частини 1 статті 9 Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму.....	2.....	148
Міжнародний Суд ООН встановив, що Російська Федерація порушила свої зобов’язання відповідно до пункту “а” частини першої статті 2 та підпункту “v” пункту “е” статті 5 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації	3.....	162
Сформульована Податковим кодексом України презумпція ринкової ціни угоди може бути спростована особою, яка вважає рівень договірної ціни нижчим за ринковий	4.....	140
Спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції) не є видом (формою, засобом, механізмом) відповідальності	5.....	129
Щодо наявності у міськради права самостійно звертатися до суду про скасування містобудівних умов та обмежень	6.....	173
Велика Палата звертається до практики Суду справедливості Європейського Союзу <i>obiter dictum</i> , не як до джерела права.....	7.....	131
Росію визнано країною-терористом законодавчими органами окремих країн і об’єднаннями держав: Росія – держава-терорист, Росія – спонсор тероризму, режим Росії – терористичний	8.....	142
У справі про банкрутство субсидіарна відповідальність має деліктну природу.....	9.....	167
Внаслідок військової агресії РФ проти України особа може зазнавати (зазнала) моральної шкоди.....	10.....	192
Рішення, дії, бездіяльність суб’єкта владних повноважень у межах адміністративної процедури державної реєстрації оскаржуються до адміністративних судів	11.....	128
Виклики та загрози, які постали перед українською державністю, зумовили потребу посилити протидію російській агресивній державній політиці щодо України	12.....	161

Ю Р И Д И Ч Н И Й Ж У Р Н А Л

ПРАВО

УКРАЇНИ

www.pravoua.com.ua

e-mail: editor.pravoua@gmail.com

ІНФОРМАЦІЯ

ДЛЯ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ, АВТОРІВ І ЧИТАЧІВ
ЮРИДИЧНОГО ЖУРНАЛУ “ПРАВО УКРАЇНИ”

ПЕРЕДПЛАТУ

на юридичний журнал “ПРАВО УКРАЇНИ”
(електронна версія)
на 2025 рік можна зробити
через сайт за посиланням:

<https://pravoua.com.ua/ua/store/subscribes/>,

або звернувшись до редакції журналу
за адресою:

вул. Загорівська, 17–21,
м. Київ, 04107, Україна
+380(66) 972-39-27
editor.pravoua@gmail.com

ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

“ПРАВО УКРАЇНИ”

12
2024

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23026–12866ПР від 28.12.2017 р.

Редагування *О. Красенко*
Комп’ютерна верстка *О. Карташової*
Художнє оформлення *С. Мягкова*

Підп. до друку 30.12.2024. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 14,6. Обл.-вид. арк. 13. Зам. _____.
Ціна договірна.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
вул. Загорівська, 17–21, м. Київ, 04107, Україна
Телефон: +380(66) 972-39-27 (редакція)

www.pravoua.com.ua

Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в друкованих матеріалах,
несуть автори. Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.

Віддруковано у друкарні ТОВ “Про Формат”
Україна, 04080, м. Київ, Костянтинівська, буд. 73

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5942 від 11.01.2018 р.